

2025

DINAMIK MAKROIQTISODIYOT

OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
TOSHKENT IQTISODIYOT VA PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
“IQTISODIYOT” KAFEDRASI

Q.X.JUMAYEV

DINAMIK MAKROIQTISODIYOT
60310100- “Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo'yicha)” mutaxassisligida
tahsil olayotgan talabalar uchun o'quv qo'llanma

Chirchiq – 2025

UO‘K:
KBK:
I 52

**Q.X.JUMAYEV, “Dinamik makroiqtisodiyot” (o‘quv qo‘llanma). –
Chirchiq 2025. 204 bet.**

Ushbu o‘quv qo‘llanma “Iqtisodiyot” mutaxassisligida tahsil olayotgan talabalar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, yangi o‘quv reja asosida tuzilgan. O‘quv qo‘llanma "Dinamik makroiqtisodiyot" fanining namunaviy dasturi va sillabusiga kiritilgan mavzular bo‘yicha ma‘ruza materiallari va amaliy mashg‘ulotlarni o‘tkazish uchun savollar berilgan. Ma‘ruza materiallarida fanning sillabusiga kiritilgan mavzularning mohiyati yoritib berilgan. Shuningdek, har bir mavzu bo‘yicha glossariy, amaliy mashg‘ulotlarni o‘tkazish uchun savollar va testlar berilgan. O‘quv qo‘llanma Oliy o‘quv yurtlarining professor-o‘qituvchilari, magistrantlari, talabalari hamda barcha "Iqtisodiyot" faniga qiziquvchilarga mo‘ljallangan.

MUALLIF

Q.X.Jumayev –iqtisodiyot fanlari nomzodi, professor v.b.

Taqrizchilar:

E.Jabbarov– Iqtisot fanlari doktori, professor

Q.T.Xaitmatov– Iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent

O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi
Muvofiqlashtiruvchi kengash Rayosatining 2025-yil 9-iyuldagi 258-sonli
buyrug‘iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

Mazkur o‘quv qo‘llanma Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Kengashining 2025-yil 2-iyundagi 10-sonli Qarori asosida nashrga tavsiya etilgan.

	MUNDARIJA	
	SO‘Z BOSHI.....	13
I BOB	DINAMIK MAKROIQTISODIYOT TAHLIL FANIGA KIRISH.....	15
1.1.	Makroiqtisodiy tahlil.....	15
1.2.	Turli davrlar uchun ma’lumotlarning solishtirma tahlili.....	19
1.3.	Mamlakatlararo yoki o’zaro tahlil.....	21
1.4.	Mamlakatlararo tahlilni amalga oshirish negizida mamlakatlardagi iqtisodiy holatni taqqoslash.....	23
II BOB	DINAMIK MAKROIQTISODIY TAHLILDA REAL SEKTOR.....	27
2.1.	Iqtisodiyotning real sektori tushunchasi.....	27
2.2.	Real sektorning iqtisodiyotdagi o’rni va ahamiyati.....	30
2.3.	Real va nominal agregatlar.....	32
2.4.	Iste’mol narxlar indeksi.....	34
III BOB	REAL IQTISODIY DAVRLAR NAZARIYASI.....	37
3.1.	Real iqtisodiy davrlar nazariyasi.....	37
3.2.	“Real yalpi talab - real yalpi taklif” modelidagi davriy tebranishlar.....	38
3.3.	Mehnat taklifidagi vaqtincha almashtirish.....	40
3.4.	Ishlab chiqarish texnologiyasida keskin o’zgarishlar.....	42
IV BOB	JAMG‘ARISH VA ISTE’MOL.....	46
4.1.	Jamg‘arish funksiyasi va grafigi.....	46
4.2.	Foiz stavkasi va jamg‘arish.....	48
4.3.	Xususiy, davlat va tashqi dunyo jamg‘armalari.....	51
4.4.	Iste’molga (ARS) va jamg‘arishga o’rtacha moyillik (APS).....	53
4.5.	Iste’molga (MRS) hamda jamg‘arishga (MPS) chegaraviy moyillik.....	57
4.6.	O‘zbekiston Respublikasida iste’mol va jamg‘arish jarayonlari xususiyatlari.....	59
V BOB	MOLIYAVIY HISOBOT.....	63
5.1.	Moliyaviy hisobotning mazmuni.....	63
5.2.	Mohiyati va tarkibi, moliyaviy hisobot tuzish va uni tashkil etish.....	65
5.3.	Buxgalteriya balansi tuzilishi va uning tarkibi, moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot.....	66
5.4.	Pul oqimi to‘g‘risidagi hisobotni tuzish va uni to‘ldirish.....	68
5.5.	Xususiy kapital to‘g‘risidagi hisobotni tuzish.....	69
5.6.	Biznes birlashuvi va konsolidatsiyalangan moliyaviy hisobotlar...	70
VI BOB	INVESTITSIYA.....	73
6.1.	Investitsiyalarning neoklassik modeli.....	73
6.2.	Bir davrli model va ko‘p davrli model.....	75
6.3.	Kapitalning istalgan zaxiralariga moslashish xarajatlarini hisobga	

	olish modeli.....	77
6.4.	Soliq siyosatining firmalarning investitsion qarorlariga ta'siri.....	78
6.5.	Tobin nazariyasi.....	79
6.6.	Investitsion loyihalarni kapitalning chegaraviy samaradorligi bo'yicha saralash va investitsiya talabining funksiyasini aniqlash..	81
VII BOB	PUL VA INFLYATSIYA.....	85
7.1.	Pulning miqdoriy nazariyasi.....	85
7.2.	Fisher samarasi. Senoraj. Fridman modeli.....	86
7.3.	Inflyatsion xarajatlar.....	89
7.4.	Pulning funksiyalari, ularning ko'rinishlari.....	90
7.5.	Pulning miqdoriy tenglamasi.....	92
7.6.	Monetar siyosatda inflyasiyaga moyillik.....	93
VIII BOB	PUL-KREDIT SEKTORINING IQTISODIY TAHLILI.....	97
8.1.	Pul kredit sektorining tarkibi.....	97
8.2.	Davlatning to'lov vositalarini yaratuvchi moliyaviy muassasalar..	100
8.3.	Pul yaratmaydigan moliyaviy muassasalar.....	401
8.4.	Xorijiy valyuta zahiralarini tahlili.....	103
8.5.	Pul massasi, davlat sektorining iqtisodiy tahlili.....	104
IX BOB	NOANIQLIK VA XAVF SHAROITIDA ISTE'MOLCHI TANLOVI.....	108
9.1.	Iste'molchi tanlovi va uning xususiyatlari.....	108
9.2.	Tovar va xizmatlarning zamonaviy bozorlari.....	110
9.3.	Iste'molchi tanlovi va iste'molchi talabining xususiyatlari.....	112
9.4.	Akselerator multiplikatori.....	113
9.5.	Rag'batlantiruvchi pul-kredit siyosati sharoitida uzoq muddatli muvozanatga o'tish jarayoni.....	115
9.6.	Rag'batlantiruvchi fiskal siyosat sharoitida uzoq muddatli muvozanatga o'tish jarayoni.....	116
X BOB	KEYNS MODELLARI VA FILLIPS EGRI CHIZIG'I.....	119
10.1.	Keynsning makroiqtisodiy muvozanat nazariyasi.....	119
10.2.	Haqiqiy va rejalashtirilgan xarajatlar.....	122
10.3.	Modelni tuzishdagi asosiy shartlar.....	124
10.4.	Modelda makroiqtisodiy muvozanatga erishish mexanizmi.....	126
10.5.	Tovar moddiy zahiralarining rejalashtirilmagan o'zgarishlari.....	128
10.6.	Haqiqiy investitsiyalar va rejalashtirilgan investitsiyalar tengligi..	129
10.7.	Filippsi egri chizig'i.....	131
XI BOB	ROBERT SOLOUNING O'SISH MODELII.....	134
11.1.	Iqtisodiy o'sish: ba'zi muhim faktlar.....	134
11.2.	R.Solou modeli. Iqtisodiy o'sish manbalarini hisoblash.....	135
11.3.	Solou modelining kamchiliklari va ularni bartaraf etish usullari...	137
11.4.	Kapitalning ortib boruvchi intensivligi.....	139
11.5.	Oltin qoidaga mos keladigan barqaror holatga o'tish.....	141

XII BOB	OCHIQ IQTISODIYOT	146
12.1.	Ochiq iqtisodiyotdagi milliy daromad.....	146
12.2.	To'lov balansi.....	148
12.3.	Nominal va real ayirboshlash kursi.....	150
12.4.	Xarid qobiliyati pariteti.....	152
12.5.	Mandell - Fleming modeli.....	154
XIII BOB	O'ZGARMAS KATTALIKLAR VA NOMUKAMMAL MA'LUMOTLARGA EGA IQTISODIYOT TAHLILI	159
13.1.	Qisqa muddatli yalpi taklif modellari.....	159
13.2.	O'zgarmas (qattiq) ish haqi modeli.....	160
13.3.	Nomukammal ma'lumotlar modeli.....	162
13.4.	O'zgarmas (qattiq) narx modeli.....	164
13.5.	Real ish haqining davriy tebranishlari.....	167
13.6.	Fillips egri chizig'i va yalpi taklif..	168
	Glossariy	172
	Test	184
	FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI	203

	ОГЛАВЛЕНИЕ	
	ПРЕДИСЛОВИЕ.....	13
ГЛАВА I	ВВЕДЕНИЕ В АНАЛИЗ ДИНАМИЧЕСКОЙ МАКРОЭКОНОМИКИ.....	15
1.1.	Макроэкономический анализ.....	15
1.2.	Сравнительный анализ данных за разные периоды.....	19
1.3.	Межстрановой или взаимный анализ.....	21
1.4.	Сравнение экономической ситуации в странах на основе проведения межстранового анализа.....	23
ГЛАВА II	РЕАЛЬНЫЙ СЕКТОР В ДИНАМИЧЕСКОМ МАКРОЭКОНОМИЧЕСКОМ АНАЛИЗЕ.....	27
2.1.	Понятие реального сектора экономики.....	27
2.2.	Роль и значение реального сектора в экономике.....	30
2.3.	Реальные и номинальные агрегаты.....	32
2.4.	Индекс потребительских цен.....	34
ГЛАВА III	ТЕОРИЯ РЕАЛЬНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЦИКЛОВ.....	37
3.1.	Теория реальных экономических циклов.....	37
3.2.	Периодические колебания модели "реальный совокупный спрос - реальное совокупное предложение"..	38
3.3.	Временная замена предложения труда.....	40
3.4.	Резкие изменения в технологии производства.....	42
ГЛАВА IV	СБЕРЕЖЕНИЕ И ПОТРЕБЛЕНИЕ.....	46
4.1.	Функция и график накопления.....	46
4.2.	Процентная ставка и сбережения.....	48
4.3.	Частные, государственные и внешние фонды.....	51
4.4.	Средняя склонность к потреблению (ARS) и накоплению (APS).....	53
4.5.	Предельная склонность к потреблению (MRS) и накоплению (MPS).....	57
4.6.	Особенности процессов потребления и накопления в Республике Узбекистан.....	59
ГЛАВА V	ФИНАНСОВАЯ ОТЧЕТНОСТЬ.....	63
5.1.	Содержание финансовой отчетности.....	63
5.2.	Сущность и состав, составление и организация финансовой отчетности.....	65
5.3.	Структура и состав бухгалтерского баланса, отчет о финансовых результатах.....	66
5.4.	Составление и заполнение отчета о движении денежных средств.....	68
5.5.	Составление отчета о собственном капитале.....	69

5.6.	Объединение бизнеса и консолидированная финансовая отчетность.....	70
ГЛАВА VI	ИНВЕСТИЦИЯ	73
6.1.	Неоклассическая модель инвестиций.....	73
6.2.	Одноцикловая модель и многоцикловая модель.....	75
6.3.	Модель учета затрат на адаптацию к любым резервам капитала.....	77
6.4.	Влияние налоговой политики на инвестиционные решения фирм.....	78
6.5.	Теория Тобина.....	79
6.6.	Сортировка инвестиционных проектов по предельной эффективности капитала и определение функции инвестиционного спроса.....	81
ГЛАВА VII	ДЕНЬГИ И ИНФЛЯЦИЯ	85
7.1.	Количественная теория денег.....	85
7.2.	Эффект Фишера. Сеньорадж. Модель Фридмана.....	86
7.3.	Инфляционные расходы.....	89
7.4.	Функции денег, их виды.....	90
7.5.	Количественное уравнение денег.....	92
7.6.	Склонность к инфляции в денежно-кредитной политике...	93
ГЛАВА VIII	ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КРЕДИТНОГО СЕКТОРА	97
8.1.	Состав денежно-кредитного сектора.....	97
8.2.	Финансовые учреждения, создающие средства платежа государства.....	100
8.3.	Финансовые учреждения, не генерирующие деньги.....	401
8.4.	Анализ резервов иностранной валюты.....	103
8.5.	Денежная масса, экономический анализ государственного сектора.....	104
ГЛАВА IX	ВЫБОР ПОТРЕБИТЕЛЯ В УСЛОВИЯХ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ И РИСКА	108
9.1.	Выбор потребителя и его особенности.....	108
9.2.	Современные рынки товаров и услуг.....	110
9.3.	Особенности потребительского выбора и потребительского спроса.....	112
9.4.	Мультипликатор акселератора.....	113
9.5.	Процесс перехода на долгосрочное равновесие в условиях стимулирующей денежно-кредитной политики..	115
9.6.	Переход к долгосрочному равновесию в условиях стимулирующей фискальной политики.....	116
ГЛАВА X	МОДЕЛИ КЕЙНСА И КРИВАЯ ФИЛЛИПСА	119
10.1.	Теория макроэкономического равновесия Кейнса.....	119

10.2.	Фактические и плановые расходы.....	122
10.3.	Основные условия построения модели.....	124
10.4.	Механизм достижения макроэкономического равновесия в модели.....	126
10.5.	Незапланированные изменения товарных запасов.....	128
10.6.	Равенство реальных инвестиций и планируемых инвестиций.....	129
10.7.	Кривая Филипси.....	131
ГЛАВА XI	МОДЕЛЬ РОСТА РОБЕРТА СОЛОУ	134
11.1.	Экономический рост: некоторые важные факты.....	134
11.2.	Модель Р. Солоу. Расчет источников экономического роста.....	135
11.3.	Недостатки модели Солоу и способы их устранения.....	137
11.4.	Возрастающая интенсивность капитала.....	139
11.5.	Переход в устойчивое состояние, соответствующее Золотому правилу.....	141
ГЛАВА XII	ОТКРЫТАЯ ЭКОНОМИКА	146
12.1.	Национальный доход в открытой экономике.....	146
12.2.	Платежный баланс.....	148
12.3.	Номинальный и реальный обменный курс.....	150
12.4.	Паритет покупательной способности.....	152
12.5.	Манделл - модель Флеминга.....	154
ГЛАВА XIII	ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ С ПОСТОЯННЫМИ ВЕЛИЧИНАМИ И НЕСОВЕРШЕННЫМИ ДАННЫМИ	159
13.1.	Модели краткосрочного совокупного предложения.....	159
13.2.	Модель фиксированной заработной платы.....	160
13.3.	Модель несовершенных данных.....	162
13.4.	Модель фиксированной цены.....	164
13.5.	Циклические колебания реальной заработной платы.....	167
13.6.	Кривая Филлипса и совокупное предложение.....	168
	Глоссарий	172
	Тест	184
	ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА	203

	CONTENTS	
	FOREWORD.....	13
CHAPTER I	INTRODUCTION TO ANALYSIS OF DYNAMIC MACROECONOMY.....	15
1.1.	Macroeconomic analysis.....	15
1.2.	Comparative analysis of data for different periods.....	19
1.3.	Interstate or mutual analysis.....	21
1.4.	Comparison of the economic situation in countries based on interstate analysis.....	23
CHAPTER II	REAL SECTOR IN DYNAMIC MACROECONOMIC ANALYSIS.....	27
2.1.	The concept of the real sector of the economy.....	27
2.2.	The role and importance of the real sector in the economy	30
2.3.	Real and nominal units.....	32
2.4.	Consumer Price Index.....	34
CHAPTER III	THEORY OF REAL ECONOMIC CYCLES.....	37
3.1.	Theory of Real Economic Cycles.....	37
3.2.	Periodic fluctuations of the "real aggregate demand - real aggregate supply" model.....	38
3.3.	Temporary substitution of labor supply.....	40
3.4.	Sharp changes in production technology.....	42
CHAPTER IV	SAVING AND CONSUMPTION.....	46
4.1.	Accumulation function and graph.....	46
4.2.	Interest rate and savings.....	48
4.3.	Private, state, and external funds.....	51
4.4.	Average propensity for consumption (ARS) and accumulation (APS).....	53
4.5.	Marginal propensity for consumption (MRS) and accumulation (MPS).....	57
4.6.	Features of consumption and accumulation processes in the Republic of Uzbekistan.....	59
CHAPTER V	FINANCIAL REPORTING.....	63
5.1.	Content of financial statements.....	63
5.2.	Essence and composition, preparation and organization of financial statements.....	65
5.3.	Structure and composition of the balance sheet, statement of financial results.....	66
5.4.	Preparation and completion of the cash flow statement...	68
5.5.	Drawing up a report on equity.....	69
5.6.	Business consolidation and consolidated financial reporting.....	70
CHAPTER VI	INVESTMENT.....	73

6.1.	Neoclassical investment model.....	73
6.2.	Single-cycle model and multi-cycle model.....	75
6.3.	Model of accounting for adaptation costs to any capital reserves.....	77
6.4.	Influence of tax policy on the investment decisions of firms.....	78
6.5.	Tobin's theory.....	79
6.6.	Sorting investment projects by marginal capital efficiency and determining the function of investment demand.....	81
CHAPTER VII	MONEY AND INFLATION.....	85
7.1.	Quantitative theory of money.....	85
7.2.	The Fisher effect. Seignorage. Friedman's model.....	86
7.3.	Inflationary expenses.....	89
7.4.	Functions of money, their types.....	90
7.5.	Quantitative equation of money.....	92
7.6.	An inflationary tendency in monetary policy.....	93
CHAPTER VIII	ECONOMIC ANALYSIS OF THE CREDIT SECTOR	97
8.1.	Composition of the monetary sector.....	97
8.2.	Financial institutions that create state payment instruments.....	100
8.3.	Financial institutions that do not generate money.....	401
8.4.	Analysis of foreign currency reserves.....	103
8.5.	Money supply, economic analysis of the public sector....	104
CHAPTER IX	CONSUMER CHOICE IN UNCERTAINTY AND RISK CONDITIONS.....	108
9.1.	Consumer choice and its characteristics.....	108
9.2.	Modern markets for goods and services.....	110
9.3.	Features of consumer choice and consumer demand.....	112
9.4.	Accelerator multiplier.....	113
9.5.	The process of transitioning to long-term equilibrium under stimulating monetary policy.....	115
9.6.	Transition to long-term equilibrium under stimulating fiscal policy.....	116
CHAPTER X	CENES MODELS AND PHILLIPSE'S CURVE.....	119
10.1.	Keynes's theory of macroeconomic equilibrium.....	119
10.2.	Actual and planned expenses.....	122
10.3.	Basic conditions for building a model.....	124
10.4.	The mechanism for achieving macroeconomic equilibrium in the model.....	126
10.5.	Unplanned changes in inventory.....	128
10.6.	Equality of real investments and planned investments....	129
10.7.	Filizzi curve.....	131

CHAPTER XI	ROBERT SOLOW'S GROWTH MODEL.....	134
11.1.	Economic growth: some important facts.....	134
11.2.	R. Solow's model. Calculation of sources of economic growth.....	135
11.3.	The shortcomings of the Solow model and ways to eliminate them.....	137
11.4.	Increasing capital intensity.....	139
11.5.	Transition to a stable state corresponding to the Golden Rule.....	141
CHAPTER XII	OPEN ECONOMY.....	146
12.1.	National income in an open economy.....	146
12.2.	Balance of payments.....	148
12.3.	Nominal and real exchange rate.....	150
12.4.	Purchase power parity.....	152
12.5.	Mandell is Fleming's model.....	154
CHAPTER XIII	ECONOMIC ANALYSIS WITH CONSTANT QUANTITIES AND INCOMPETENT DATA.....	159
13.1.	Models of short-term aggregate supply.....	159
13.2.	Fixed salary model.....	160
13.3.	Imperfect data model.....	162
13.4.	Fixed price model.....	164
13.5.	Cyclical fluctuations in real wages.....	167
13.6.	Phillips curve and aggregate supply.....	168
	Glossary.....	172
	Test	184
	USED LITERATURE.....	203

SO‘Z BOSHI

Dinamik makroiqtisodiyot bugungi zamonaviy iqtisodiy tahlilning ajralmas qismi hisoblanadi. Ushbu fan orqali biz iqtisodiy tizimning vaqt o‘tishi bilan qanday o‘zgarishini, iqtisodiy agentlarning qarorlariga vaqt omili qanday ta’sir qilishini chuqurroq anglab yetamiz. Bu yondashuv nafaqat iqtisodiy ko‘rsatkichlarning hozirgi holatini baholash, balki kelajakdagi iqtisodiy tendensiyalarni bashorat qilish imkonini ham beradi. Dinamik model va usullar yordamida makroiqtisodiy siyosatning samaradorligi yanada chuqurroq tahlil qilinadi. Shu bois, bugungi kunda dinamik makroiqtisodiy yondashuvlar ko‘plab rivojlangan mamlakatlar siyosiy qarorlarida asosiy o‘rin egallaydi.

Mazkur fanning o‘rganilishi talabalar uchun zamonaviy iqtisodiy bilimlarni egallashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, iqtisodiy o‘zgarishlar, bozorlararo muvozanat, iste’mol va investitsiya qarorlari vaqt davomida qanday shakllanishini o‘rganish orqali talabalar iqtisodiy muammolarga tizimli yondashishni o‘zlashtiradilar. Fan bo‘yicha tahlil vositalari — intertemporal model, vaqtli tengsizliklar, optimal qaror qabul qilish mexanizmlari — real iqtisodiy hodisalarni ilmiy asosda tushunish imkonini beradi. Bu esa, o‘z navbatida, bo‘lajak iqtisodchilar, siyosatshunoslar va tahlilchilar uchun mustahkam nazariy tayanch yaratadi. Ayniqsa, davlat siyosatining samaradorligini baholashda vaqt omilining inobatga olinishi fanning ahamiyatini yanada oshiradi.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, dunyo bo‘ylab ro‘y berayotgan iqtisodiy inqirozlar, pandemiyalar va geosiyosiy beqarorliklar sharoitida makroiqtisodiy barqarorlikni saqlab qolish masalasi dolzarb bo‘lib bormoqda. Dinamik makroiqtisodiy model va konsepsiyalar aynan mana shu murakkab holatlarda foydali yechimlar ishlab chiqishga xizmat qiladi. Jumladan, iqtisodiy o‘sishni barqarorlashtirish, inflyatsiyani nazorat ostida ushlab turish va bandlik darajasini optimal saqlash kabi vazifalarda bu fan nazariy asos va amaliy vosita sifatida xizmat qiladi. Shuningdek, fan iqtisodiy agentlarning kutishlari va ushbu kutishlarning makroiqtisodiy natijalarga qanday ta’sir qilishi borasida chuqur

tahlillar olib borishga yo‘l ochadi. Bu esa, iqtisodiy siyosat samaradorligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Umuman olganda, “Dinamik makroiqtisodiyot” fani nafaqat nazariy bilimlar, balki amaliy ko‘nikmalarni ham shakllantiradi. Talabalar dinamik modellashtirish usullari yordamida real iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilishni o‘rganadilar. Bu orqali ular iqtisodiy siyosatning kelajakka yo‘naltirilgan qarorlarini baholash, global iqtisodiy muammolarni chuqur tushunish va ilmiy asosda yechimlar taklif etish imkoniga ega bo‘ladilar. Shu sababli, fan mazmunan keng, metodologik jihatdan boy va zamonaviy iqtisodiy o‘qitishda dolzarb mavzulardan biri hisoblanadi.

I BOB

DINAMIK MAKROIQTISODIYOT TAHLIL FANIGA KIRISH

Reja:

- 1.1. Makroiqtisodiy tahlil**
- 1.2. Turli davrlar uchun ma'lumotlarning solishtirma tahlili**
- 1.3. Mamlakatlararo yoki o'zaro tahlil**
- 1.4. Mamlakatlararo tahlilni amalga oshirish negizida mamlakatlardagi iqtisodiy holatni taqqoslash**

1.1. Makroiqtisodiy tahlil

Makroiqtisodiy tahlil — bu milliy darajadagi iqtisodiy hodisalar va jarayonlarni o'rganishga qaratilgan ilmiy yondashuvdir. U mamlakatning umumiy iqtisodiy holatini baholash, o'sish sur'atlari, ishsizlik, inflyatsiya, davlat byudjeti va tashqi savdo balansini chuqur tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Bu tahlil orqali iqtisodiy muammolar aniqlanadi, ularning sabablari va oqibatlari o'rganiladi, hamda samarali yechimlar ishlab chiqiladi. Makroiqtisodiy tahlil yordamida hukumat iqtisodiy siyosatni shakllantiradi va tartibga solish vositalarini belgilaydi. Ayniqsa, iqtisodiy beqarorlik holatida to'g'ri qarorlar qabul qilish uchun bu tahlil muhim ahamiyatga ega.

Makroiqtisodiy tahlilda statistik ma'lumotlar va matematik modellar keng qo'llaniladi. Bu orqali iqtisodiy ko'rsatkichlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik aniqlanadi, ularning vaqt o'tishi bilan qanday o'zgarishi prognoz qilinadi. Masalan, yalpi ichki mahsulot (YAIM) va inflyatsiya o'rtasidagi nisbat, davlat xarajatlari va ishsizlik darajasi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik makroiqtisodiy tahlil orqali yoritiladi. Bundan tashqari, makroiqtisodiy tahlilda "kutishlar nazariyasi", "tashqi shoklar", "narxlar moslashuvi" kabi tushunchalar muhim o'rin egallaydi. Bu esa, tahlilni nafaqat faktlarga asoslash, balki chuqur nazariy tushuncha asosida olib borishga xizmat qiladi.

Ushbu tahlil turlari ichida qisqa muddatli va uzoq muddatli makroiqtisodiy tahlil ajratib ko'rsatiladi. Qisqa muddatli tahlil iqtisodiy ko'rsatkichlarning joriy

o'zgarishlarini tahlil qilib, darhol choralar ko'rish zarurligini bildiradi. Uzoq muddatli tahlil esa iqtisodiy o'sish, sarmoyaviy faollik va mehnat unumdorligiga oid uzoq muddatli strategiyalarni belgilashda qo'llaniladi. Ikkala yondashuv ham o'zaro bog'liq bo'lib, makroiqtisodiy barqarorlikni saqlashda bir-birini to'ldiradi. Ayniqsa, uzoq muddatli tahlil orqali mamlakat iqtisodiy salohiyati va raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Makroiqtisodiy tahlilning yana bir muhim jihat — u siyosiy qarorlar qabul qilinishida ilmiy asos vazifasini bajaradi. Misol uchun, pul-kredit siyosati yoki soliq-budjet siyosati orqali iqtisodiyotni rag'batlantirish yoki susaytirish ehtiyoji aynan makroiqtisodiy tahlil natijalariga tayanadi. Shuningdek, xalqaro iqtisodiy aloqalar, global iqtisodiy muhit, valyuta kurslari va moliyaviy bozorlarning o'zgarishi ham makroiqtisodiy tahlil orqali baholanishi kerak. Bunday tahlil mamlakatning tashqi iqtisodiy siyosatini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Shu boisdan, bu fan sohasi bugungi global iqtisodiy muhitda nihoyatda dolzarb bo'lib bormoqda.

Makroiqtisodiy tahlilning asosiy vositalari — bu iqtisodiy jarayonlarni chuqur o'rganish, baholash va bashorat qilishda qo'llaniladigan nazariy, matematik va statistik usullardir. Ushbu vositalar yordamida iqtisodiy ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqliklar aniqlanadi, iqtisodiy siyosatning oqibatlarini tahlil qilinadi va optimal qarorlar qabul qilinadi. Ular orasida eng muhimlari — **milliy hisoblar tizimi, agregat ko'rsatkichlar tahlili, matematik modellash, grafik usullar, makroiqtisodiy tenglamalar tizimi va empirik tahlil metodlari** hisoblanadi. Har bir vosita o'ziga xos funksiyaga ega bo'lib, iqtisodiy muammolarning turli jihatlarini yoritib beradi. Shu sababli, ularni to'g'ri tanlash va uyg'un qo'llash tahlil natijalarining aniqligini ta'minlaydi.

Milliy hisoblar tizimi (MHT) — bu mamlakatdagi barcha iqtisodiy faoliyatlarni hisobga olishga asoslangan statistik tizimdir¹. U orqali **YAIM**,

¹ Абакумова, О.Г. ВПС: Макроэкономика. КЛ. / О.Г. Абакумова. - М.: Приор, 2007. - 224 с.

YATT, milliy daromad, sof ichki mahsulot kabi asosiy ko'rsatkichlar hisoblanadi. Bu ko'rsatkichlar yordamida mamlakat iqtisodiyotining umumiy holati baholanadi, o'sish sur'atlari aniqlanadi va tahlil qilinadi. Milliy hisoblar tizimi, ayniqsa, davlat moliyaviy siyosatini shakllantirishda asosiy axborot manbasi hisoblanadi. Shuningdek, u boshqa tahlil vositalari bilan birga qo'llanilganda yanada kengroq natijalar beradi.

Makroiqtisodiy tahlilda agregat darajadagi ko'rsatkichlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Bular — **agregat talab va taklif, agregat iste'mol, investitsiyalar, davlat xarajatlari, tashqi savdo saldosi** kabi elementlardir. Ushbu ko'rsatkichlar asosida iqtisodiy o'sish, inflyatsiya, bandlik va ishsizlik darajalari aniqlanadi. Agregat tahlil vositalari yordamida umumiy iqtisodiy muvozanat holati aniqlanadi va unga ta'sir qiluvchi omillar o'rganiladi. Bu tahlil siyosiy qarorlar qabul qilishda muhim rol o'ynaydi.

Zamonaviy makroiqtisodiy tahlil matematik modellashga tayanadi. Model — bu real iqtisodiy tizimning soddalashtirilgan nusxasi bo'lib, u orqali iqtisodiy munosabatlar matematik formulalar vositasida ifodalanadi. Masalan, **IS-LM modeli, AD-AS modeli, Solow o'sish modeli, RBC (real business cycle)² modeli** shular jumlasidandir. Ushbu modellar orqali turli siyosatlarning ta'siri, iqtisodiy shoklarga javob reaksiyasi va vaqt omilining natijalarga ta'siri tahlil qilinadi. Matematik modellar prognozlash imkonini beradi va nazariy qarashlarni empirik isbotlashga xizmat qiladi.

Grafik tahlil usullari — bu iqtisodiy ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlikni vizual tarzda ko'rsatishga imkon beradigan vositalardir. Ushbu vositalar yordamida iqtisodiy o'zgarishlar, muvozanat nuqtalari, talab va taklif siljishlari aniq tasvirlanadi. Grafiklar tahlilni tushunarli va sodda qilishga yordam beradi, ayniqsa, murakkab model va formulalarni ko'rgazmali tarzda izohlashda juda foydalidir. Talab-taklif diagrammalari, o'sish trayektoriyalari, inflyatsiya va ishsizlik

² О. Бланшар, Макроэкономика: Учебник / О. Бланшар. - М.: ГУ ВШЭ, 2015. - 653 с.

o'rtasidagi Phillips egri chizig'i bunga misol bo'la oladi. Bu vosita nafaqat ilmiy tahlil, balki o'quv jarayonida ham keng qo'llaniladi.

Makroiqtisodiy tahlilda empirik yondashuvlar orqali nazariy farazlar real ma'lumotlar yordamida sinovdan o'tkaziladi. Bu yo'nalishda **regressiya tahlili, korrelyatsiya, variantlik tahlili, ko'p o'zgaruvchili tahlil** kabi statistik metodlar qo'llaniladi. Ushbu usullar iqtisodiy model parametrlarini aniqlashda, ko'rsatkichlar orasidagi munosabat kuchini baholashda muhim ahamiyatga ega. Empirik tahlil natijalari siyosat ishlab chiqishda faktlarga asoslangan qarorlar qabul qilishga yordam beradi. Shuningdek, iqtisodiy prognozlar va risk baholashlari uchun ham asosiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Makroiqtisodiy tahlil vositalari zamonaviy iqtisodiyotni chuqur anglash, baholash va boshqarishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ular orqali iqtisodiy jarayonlar tizimli tahlil qilinadi, muammolar aniqlanadi hamda ularni hal qilish uchun asosli takliflar ishlab chiqiladi. Milliy hisoblar tizimi, agregat ko'rsatkichlar, matematik modellash, grafik yondashuv va empirik tahlil usullari iqtisodiy hodisalarni turli burchaklardan yoritish imkonini beradi. Ayniqsa, bu vositalar yordamida siyosiy qarorlar qabul qilishda ilmiy asos yaratiladi va iqtisodiy siyosatning natijalari prognoz qilinadi.

Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, makroiqtisodiy tahlil vositalarini chuqur o'rganish va ularni amaliyotda to'g'ri qo'llay bilish — nafaqat iqtisodchi mutaxassislar, balki iqtisodiy siyosat bilan shug'ullanuvchi barcha subyektlar uchun zarurdir. Ular yordamida iqtisodiy barqarorlik, o'sish va samaradorlikka erishish imkoniyati ortadi. Shuningdek, bu vositalar global iqtisodiy muammolarni tushunishda va xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tahlil qilishda ham beqiyos ahamiyatga ega. Shu bois, har bir iqtisodchi mutaxassis makroiqtisodiy tahlil vositalarini chuqur egallashi va ularni zamonaviy iqtisodiy masalalarga moslashtirib qo'llay olishi zarurdir.

1.2. Turli davrlar uchun ma'lumotlarning solishtirma tahlili

Turli davrlar uchun iqtisodiy ma'lumotlarning solishtirma tahlili — bu vaqt omili nuqtai nazaridan iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilish usulidir. Bunday tahlil orqali ma'lum bir iqtisodiy ko'rsatkichning o'zgarish sur'ati, yo'nalishi va dinamikasi aniqlanadi. Masalan, yalpi ichki mahsulot (YAIM), inflyatsiya darajasi, ishsizlik ko'rsatkichi yoki tashqi savdo hajmi kabi muhim agregatlar yillar bo'yicha taqqoslab chiqiladi. Ushbu tahlil yordamida iqtisodiy siyosat natijalari baholanadi va ularning uzoq muddatli ta'siri aniqlanadi. Ayniqsa, strukturaviy o'zgarishlar, inqiroz davrlari yoki islohotlar jarayonini tahlil qilishda bu usul beqiyos ahamiyatga ega.

Solishtirma tahlil ikki asosiy shaklda amalga oshiriladi³: **vaqt bo'yicha taqqoslash (yillar kesimida)** va **hududlar yoki sektorlar o'rtasida taqqoslash (fazoviy taqqoslash)**. Vaqt bo'yicha taqqoslash iqtisodiy o'zgarishlarni aniqlash va tendensiyalarni belgilash imkonini beradi. Masalan, 2000–2020 yillar oralig'ida YAIMning o'sish sur'atlarini ko'rib chiqish orqali iqtisodiy rivojlanish bosqichlarini aniqlash mumkin. Fazoviy taqqoslash esa bir davrda turli hududlar yoki tarmoqlar o'rtasidagi farqlarni aniqlashga xizmat qiladi. Bu, o'z navbatida, iqtisodiy tengsizliklarni bartaraf etish yoki ustuvor yo'nalishlarni belgilashda muhimdir.

Bunday tahlilda **statistik qatorlar, indekslar, real va nominal ko'rsatkichlar** kabi elementlardan keng foydalaniladi. Ayniqsa, real qiymatlarni hisobga olish orqali inflyatsiya yoki pul qiymatining o'zgarishidan kelib chiqadigan xatolar oldi olinadi. Masalan, ma'lum bir yilda o'rtacha ish haqi oshgan bo'lishi mumkin, biroq agar inflyatsiya darajasi undan ham yuqori bo'lsa, real daromad aslida pasaygan bo'ladi. Shuning uchun, turli davrlarni solishtirishda ma'lumotlarni inflyatsiyadan tozalangan (real) shaklda ko'rib chiqish tavsiya etiladi. Bundan tashqari, indeksli tahlil vositalari yordamida iqtisodiy faoliyat

³ Б.Е. Бродский, Макроэкономика: Продвинутый уровень: Курс лекций / Б.Е. Бродский. - М.: Магистр, 2015. - 288 с.

o'zgarishlari nisbiy ko'rinishda ifodalanadi, bu esa tahlilni yanada aniq va qulay qiladi.

Turli davrlar kesimida tahlil olib borish shuningdek siyosiy, ijtimoiy va tashqi omillarni ham hisobga olishni talab qiladi. Masalan, pandemiya, global iqtisodiy inqiroz yoki tabiiy ofatlar kabi omillar muayyan davrda iqtisodiy ko'rsatkichlarga keskin ta'sir qilgan bo'lishi mumkin. Shuning uchun tahlil faqat raqamlar asosida emas, balki ularning ortidagi sabablarni chuqur anglash bilan birga olib borilishi lozim. Bu esa tahlilchini nafaqat statistik ma'lumotlarga tayanuvchi, balki iqtisodiy voqelikni keng qamrab oluvchi mutaxassisga aylantiradi.

Umuman olganda, turli davrlar uchun ma'lumotlarning solishtirma tahlili iqtisodiy rivojlanishning tendensiyalarini, samaradorligini va barqarorligini baholashda kuchli ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Bu usul iqtisodiy strategiyalarni shakllantirishda, investitsiya qarorlarini qabul qilishda va davlat byudjeti siyosatini belgilashda muhim vosita sifatida qo'llaniladi. Shuningdek, solishtirma tahlil natijalari asosida iqtisodiy siyosatdagi xatoliklar aniqlanadi va kelgusida ularni takrorlamaslik uchun asoslar yaratiladi. Shu bois, har bir iqtisodiy tahlilchi ushbu vositani puxta egallashi va amaliyotda to'g'ri qo'llay olishi zarurdir.

Turli davrlar uchun ma'lumotlarning solishtirma tahlili iqtisodiy jarayonlarni to'laqonli tushunish, ularning rivojlanish bosqichlarini aniqlash va kelajakdagi yo'nalishlarni belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu usul orqali iqtisodiy ko'rsatkichlardagi o'zgarishlar faqat statistik raqamlar darajasida emas, balki ularning sabablari, natijalari va ta'sir mexanizmlari bilan birga tahlil qilinadi. Vaqt omiliga asoslangan solishtirma yondashuv iqtisodiy siyosat samaradorligini baholash, muhim strategik xatolarni aniqlash va kelgusida ularni oldini olish imkonini beradi.

Shuningdek, bu tahlil turi inflyatsiya, siyosiy beqarorlik, global inqirozlar kabi tashqi omillarning ta'sirini hisobga olib, iqtisodiy ko'rsatkichlarni real va obyektiv baholashga xizmat qiladi. Ayniqsa, indekslash, real-foydali o'zgarishlar

va statistik qatorlar bilan ishlash orqali ma'lumotlar aniqligi oshiriladi. Natijada, iqtisodiy qarorlar qabul qilishda aniq, asosli va uzoq muddatli yondashuv shakllanadi.

Shu boisdan, turli davrlar uchun ma'lumotlarni solishtirma tahlil qilish — bu faqat oddiy taqqoslash emas, balki chuqur tahliliy tafakkur, tizimli fikrlash va zamonaviy iqtisodiy muammolarni kompleks hal etish yo'lidagi muhim bosqichdir.

1.3. Mamlakatlararo yoki o'zaro tahlil

Mamlakatlararo yoki o'zaro tahlil — bu iqtisodiy ko'rsatkichlar asosida turli davlatlarning iqtisodiy holatini solishtirish va baholashga yo'naltirilgan tahlil usulidir. Bunday tahlil iqtisodiyotni global miqyosda tushunishga, mamlakatlar o'rtasidagi farqlarni aniqlashga va eng yaxshi amaliy tajribalarni o'rganishga xizmat qiladi. U orqali bir davlatning rivojlanish modeli boshqa davlatlar bilan solishtirilib, ularning o'ziga xos jihatlari, ustunliklari va zaif tomonlari aniqlanadi. Ayniqsa, bu tahlil shakli rivojlanayotgan va rivojlangan mamlakatlar o'rtasidagi tafovutlarni o'rganishda, iqtisodiy islohotlarning natijadorligini baholashda, va global iqtisodiy siyosatni shakllantirishda keng qo'llaniladi.

Mamlakatlararo tahlilning asosiy obyekti — bu iqtisodiy ko'rsatkichlardir. Ularga yalpi ichki mahsulot (YAIM), aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad, inflyatsiya darajasi, ishsizlik, eksport-import ko'rsatkichlari, budget taqchilligi, tashqi qarzdorlik, inson kapitali va boshqalar kiradi. Ushbu ko'rsatkichlar xalqaro standartlarga mos holda o'lchanadi va turli davlatlar bo'yicha taqqoslab chiqiladi. Bu esa xalqaro miqyosda iqtisodiy barqarorlik, samaradorlik va taraqqiyot darajasini baholash imkonini beradi.

Tahlil jarayonida ko'pincha xalqaro tashkilotlar — Jahon banki, Xalqaro valyuta jamg'armasi, BMT va BMTning Taraqqiyot dasturi (UNDP) tomonidan e'lon qilinadigan statistik ma'lumotlardan foydalaniladi. Ushbu tashkilotlar muntazam ravishda turli mamlakatlar iqtisodiyoti to'g'risida xalqaro hisobotlar tayyorlaydi. Misol uchun, "Inson taraqqiyoti indeksi", "Global raqobatbardoshlik

indekslari” yoki “Jahon iqtisodiyoti istiqbollari” kabi nashrlar mamlakatlararo tahlil uchun ishonchli manba hisoblanadi. Bu hisobotlar yordamida turli davlatlar oʻrtasida iqtisodiy faoliyat, investitsion muhit, ijtimoiy xizmatlar sifati, taʼlim va sogʻliqni saqlash tizimi samaradorligi taqqoslab oʻrganiladi.

Mamlakatlararo tahlil faqat oʻxshash iqtisodiy tizimga ega boʻlgan davlatlar bilan emas, balki turli iqtisodiy modeldagi mamlakatlar bilan ham olib borilishi mumkin. Masalan, erkin bozor iqtisodiyoti, aralash iqtisodiyot yoki markazlashtirilgan tizimga ega davlatlar oʻrtasidagi taqqoslash orqali iqtisodiy boshqaruv shaklining natijalari tahlil qilinadi. Bu orqali muayyan iqtisodiy siyosat qanday natija berishini, qaysi omillar muvaffaqiyatga olib kelishini va nimalar barqaror rivojlanish uchun muhim ekanini anglash mumkin boʻladi.

Shuningdek, mamlakatlararo tahlil rivojlanayotgan davlatlar uchun oʻz taraqqiyot strategiyasini ishlab chiqishda muhim vosita hisoblanadi. Ular nisbatan rivojlangan davlatlar tajribasidan oʻrganib, ularni oʻz iqtisodiy siyosatlariga moslashtirishi mumkin. Shu bilan birga, tahlil orqali iqtisodiy tengsizlik, global muammolar (masalan, kambagʻallik, ishsizlik, atrof-muhit muhofazasi) kengroq kontekstdan tahlil qilinadi. Natijada, xalqaro miqyosda hamkorlikni kuchaytirish va yagona strategiyalar ishlab chiqish imkoniyati yaratiladi.

Umuman olganda, mamlakatlararo yoki oʻzaro iqtisodiy tahlil⁴ — bu faqat statistik solishtirish emas, balki chuqur tahliliy fikr, tajriba almashinuvi va strategik qarorlar uchun muhim manba boʻlib xizmat qiladigan jarayondir. Bu tahlil orqali har bir davlat oʻzining iqtisodiy oʻrnini aniq belgilab oladi va global bozor talablari asosida oʻzini qayta yoʻnaltiradi. Shu sababli, zamonaviy iqtisodchilar, siyosatchilar va tahlilchilar bu uslubni chuqur egallashi va amaliyotga tatbiq eta olishi zarur.

⁴ Б.Е. Бродский, Макроэкономика: Продвинутый уровень: Курс лекций / Б.Е. Бродский. - М.: Магистр, 2015. - 288 с.

1.4. Mamlakatlararo tahlilni amalga oshirish negizida mamlakatlardagi iqtisodiy holatni taqqoslash

Mamlakatlararo tahlilni amalga oshirishda, har bir davlatning iqtisodiy holati, uning rivojlanish bosqichlari va iqtisodiy siyosatlari taqqoslanadi. Bunday tahlil orqali bir nechta mamlakatlarning iqtisodiy ko'rsatkichlari solishtiriladi, bu esa o'z navbatida global iqtisodiyotdagi o'zgarishlarni yaxshiroq tushunishga va mamlakatlarning o'zaro hamkorlikdagi imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi. Mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy holatni taqqoslash jarayonida bir qator muhim faktorlar e'tiborga olinadi, ular orasida iqtisodiy o'sish sur'atlari, yashash darajasi, ishlovchi aholi soni, tashqi savdo muvozanati, davlat qarzi, inflyatsiya va boshqa ko'plab ko'rsatkichlar mavjud.

Mamlakatlarning iqtisodiy holatini tahlil qilishda eng muhim omillardan biri — bu o'sish sur'atlarini solishtirishdir. Iqtisodiy o'sish, odatda, yalpi ichki mahsulot (YAIM) o'sish sur'ati orqali o'lchanadi. Davlatlar o'rtasida iqtisodiy o'sish sur'atlari farq qiladi: ba'zi mamlakatlar tez o'sish sur'atlarini ko'rsatishi mumkin, masalan, rivojlanayotgan davlatlar, boshqalari esa sustroq o'sishni ko'rsatishi mumkin, bu asosan rivojlangan davlatlar yoki iqtisodiy inqirozga yuz tutgan mamlakatlar uchun xarakterlidir. Mamlakatlararo taqqoslash jarayonida bu ko'rsatkich iqtisodiy barqarorlik va global bozor talablariga moslashuvchanlikni baholashda muhim ahamiyatga ega.

Yashash darajasi hamda Inson rivojlanish indeksi (IRI) mamlakatlar o'rtasida iqtisodiy holatni taqqoslashda yana bir muhim mezonidir. IRI ko'rsatkichi aholi turmush darajasini, ta'lim olish imkoniyatlarini, tibbiy xizmatlardan foydalanishni va umr davomiyligini hisobga oladi. Rivojlangan mamlakatlar ko'pincha yuqori yashash darajasiga ega bo'lgan bo'lsa, rivojlanayotgan yoki kam rivojlangan davlatlarda bu ko'rsatkichlar pastroq bo'lishi mumkin. Mamlakatlararo tahlil yordamida, yashash darajasidagi farqlarni aniqlash va global miqyosda inson rivojlanishini yaxshilash yo'nalishlarini belgilash mumkin.

Mamlakatlarning iqtisodiy holatini taqqoslashda tashqi savdo muvozanati ham muhim o‘rin tutadi. Tashqi savdo defitsiti yoki ortiqcha balansni taqqoslash orqali mamlakatlar o‘rtasidagi savdo aloqalarining samaradorligini va qaysi mamlakatlarning eksport-import faoliyati kuchli ekanligini aniqlash mumkin. Boshqa mamlakatlar bilan iqtisodiy integratsiyalashgan davlatlar ko‘pincha savdo aylanmasi yuqori va iqtisodiy barqarorlikka ega bo‘ladi. Bunga misol sifatida Yevropa Ittifoqi, NAFTA kabi integratsiya tarmoqlarini keltirish mumkin.

Mamlakatlar o‘rtasida iqtisodiy holatni taqqoslashda inflyatsiya va ishsizlik darajasi muhim ko‘rsatkichlardir. Inflyatsiya darajasi yuqori bo‘lgan davlatlar ko‘pincha iqtisodiy beqarorlikka duchor bo‘ladi, chunki narxlarning o‘sishi aholi daromadlarini kamaytirishi mumkin. Ishsizlik darajasi ham mamlakatning iqtisodiy salohiyatini va bozorni samarali boshqarish qobiliyatini ko‘rsatadi. Mamlakatlar o‘rtasidagi inflyatsiya va ishsizlikni taqqoslash orqali, ularning iqtisodiy siyosatlari va boshqaruv tizimlarining samaradorligini baholash mumkin.

Davlat qarzi mamlakatning iqtisodiy holatiga katta ta‘sir ko‘rsatadi. O‘ta yuqori davlat qarzi mamlakatning moliyaviy barqarorligiga tahdid solishi mumkin, chunki qarzni qaytarish uchun xarajatlar ortadi va budget taqchilligi kengayadi. Shu bilan birga, qarzning o‘ziga xos iqtisodiy o‘rishga ta‘siri ham turlicha bo‘ladi. Ba‘zi davlatlar yuqori qarzga qaramay samarali o‘rishni saqlab qolishlari mumkin, boshqalari esa qarzga botishlari natijasida iqtisodiy inqirozga yuz tutishlari mumkin. Mamlakatlararo tahlil davlat qarzini taqqoslab, iqtisodiy barqarorlikni baholash imkonini beradi⁵.

Iqtisodiy holatni taqqoslashda mamlakatning siyosiy barqarorligi va ijtimoiy sharoitlari ham muhim o‘rin tutadi. Siyosiy beqarorlik iqtisodiyotni salbiy ta‘sir qilish imkoniyatiga ega, ayniqsa investitsiyalarni jalb qilishda muammolar yuzaga keladi. Ijtimoiy muammolar, masalan, ta‘lim va sog‘liqni saqlash tizimidagi kamchiliklar, iqtisodiy o‘rishning oldini olishga olib kelishi mumkin.

⁵ A.E. Ishmuhamedov, Q.X. Jumaev, Z.A. Djumaev. Makroiqtisodiyot. Toshkent – 2005

Mamlakatlararo tahlil ushbu ijtimoiy va siyosiy omillarni ham hisobga olib, o‘zaro taqqoslashni chuqurlashtiradi.

Mamlakatlararo iqtisodiy tahlilni amalga oshirishda mamlakatlarning iqtisodiy holatini taqqoslash jarayoni — bu faqat raqamlar va ko‘rsatkichlar asosida emas, balki iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy omillarni chuqur tahlil qilishni talab qiladigan jarayondir. Har bir davlatning o‘ziga xos xususiyatlari va sharoitlari tahlil qilinib, global miqyosda iqtisodiy rivojlanishning qanday o‘zgarishi va istiqbollari belgilanishi mumkin. Mamlakatlar o‘rtasidagi solishtirma tahlil iqtisodiy siyosatni shakllantirishda, milliy strategiyalarni ishlab chiqishda va xalqaro hamkorlikni mustahkamlashda katta ahamiyatga ega.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Dinamik makroiqtisodiyot fani nimani o'rganadi va u klassik makroiqtisodiy tahlildan nimasi bilan farqlanadi?
2. Vaqt omili makroiqtisodiy tahlilda qanday rol o'ynaydi? Dinamik modelda vaqt qanday ifodalanadi?
3. Statik va dinamik modellar o'rtasidagi farq nimada? Misollar orqali tushuntiring.
4. Dinamik makroiqtisodiy tahlilda kutilmalar qanday ahamiyatga ega? Ratsional kutilmalar tushunchasini izohlang.
5. Dinamik makroiqtisodiy model tuzishda qanday asosiy o'zgaruvchilar va parametrlar e'tiborga olinadi?
6. Kapital akkumulyatsiyasi (to'planishi) va texnologik taraqqiyot dinamik modellashtirishda qanday rol o'ynaydi?
7. Dinamik tahlilni qo'llashda qanday matematik usullar va vositalardan foydalaniladi?
8. Neoklassik va keynsiy yondashuvlar dinamik modellashtirishga qanday qaraydi?
9. Dinamik makroiqtisodiy tahlilning real iqtisodiy siyosatni shakllantirishdagi o'rni va ahamiyati nimada?
10. O'zbekiston iqtisodiyotida dinamik tahlil modellarini qo'llash zarurati va imkoniyatlarini izohlang.

II BOB

DINAMIK MAKROIQTISODIY TAHLILDA REAL SEKTOR

Reja:

- 2.1. Iqtisodiyotning real sektori tushunchasi**
- 2.2. Real sektorning iqtisodiyotdagi o'rni va ahamiyati**
- 2.3. Real va nominal agregatlar**
- 2.4. Iste'mol narxlar indeksi**

2.1. Iqtisodiyotning real sektori tushunchasi

Iqtisodiyotning real sektori deganda moddiy boyliklar va xizmatlar ishlab chiqariladigan, iqtisodiy faoliyatning bevosita ishlab chiqarish bosqichiga taalluqli bo'lgan tarmoqlar yig'indisi tushuniladi. Bu sektor iqtisodiy hayotning yuragi bo'lib, unda inson mehnati, texnika, texnologiyalar va tabiiy resurslar birlashgan holda haqiqiy mahsulotlar vujudga keladi. Real sektor faoliyati orqali aholi ehtiyojini qondiruvchi tovarlar, xizmatlar va infratuzilmalar shakllanadi. U iqtisodiy rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchi sifatida makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlab beradi. Aynan real sektor ishlab chiqarish hajmi, bandlik darajasi, yalpi ichki mahsulot va eksport hajmiga bevosita ta'sir etadi. Shu sababli, davlatlar iqtisodiy siyosatda real sektorni qo'llab-quvvatlashga ustuvor ahamiyat qaratadilar. Chunki bu sektor rivojlanmasa, moliyaviy va xizmatlar sohasining o'sishi mustahkam poydevorga ega bo'lmaydi.

Tarixiy nuqtai nazardan real sektor iqtisodiyotning eng qadimiy va tabiiy shaklidir. Insoniyat jamiyatining ilk davrlarida ishlab chiqarish — ya'ni mehnat mahsuloti yaratish — iqtisodiy faoliyatning yagona shakli bo'lgan. Qishloq xo'jaligi va hunarmandchilik orqali moddiy boyliklar yaratilar edi. Keyinchalik, sanoat inqilobi davrida bu faoliyat keng quloch yozib, texnika va texnologiyalar orqali intensiv taraqqiyot bosqichiga o'tdi. Iqtisodiy nazariyalarda ham real sektor markaziy o'rinda turadi. Masalan, klassik iqtisodchilar — Adam Smit, David Rikardo va boshqalar — boylik faqat ishlab chiqarish orqali yaratiladi, degan

g'oyani ilgari surishgan⁶. Karl Marks nazariyasida esa real sektor mehnat qiymat nazariyasi bilan asoslangan bo'lib, haqiqiy iqtisodiy qadriyat aynan ishlab chiqarish jarayonida yuzaga chiqadi. Zamonaviy iqtisodiy nazariyalarda ham real sektor yalpi talab va yalpi taklif muvozanatining asosiy manbai sifatida talqin etiladi.

Real sektor juda murakkab va ko'p tarmoqli tuzilishga ega. U asosan to'rtta yirik yo'nalishni o'z ichiga oladi: sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish va transport-aloqa tarmoqlari.

- **Sanoat** — bu real sektorning asosiy tarmog'i bo'lib, u xom ashyoni qayta ishlash, yangi mahsulot yaratish va sanoat infratuzilmasini shakllantirish orqali iqtisodiy rivojlanishga kuchli turtki beradi.
- **Qishloq xo'jaligi** — oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlaydigan, eksport uchun salohiyat yaratadigan va ko'plab ish o'rinlarini yaratadigan sektor hisoblanadi.
- **Qurilish** — jamiyat ehtiyojlarini qondiradigan uy-joylar, ishlab chiqarish binolari, yo'llar va boshqa infratuzilmalarni barpo etish orqali iqtisodiy o'sishga xizmat qiladi.
- **Transport va aloqa** — mahsulot va xizmatlar harakatini ta'minlab, ishlab chiqarish va iste'mol o'rtasidagi muvozanatni saqlaydi. Bundan tashqari, xizmatlar sektorining ba'zi tarmoqlari ham real sektorga yaqin turadi — masalan, sog'liqni saqlash, ta'lim va turizm kabi yo'nalishlar, agar ular iqtisodiy qiymat yaratsa.

Real sektor iqtisodiyotda ko'plab funksiyalarni bajaradi. Eng avvalo, bu sektor orqali yalpi ichki mahsulotning katta qismi yaratiladi. Bu o'z navbatida mamlakatning iqtisodiy kuch-qudratini ifodalaydi. Real sektor bandlikni ta'minlaydi, ya'ni aholining katta qismi aynan shu sohalarda ishlaydi va daromad oladi. Shuningdek, bu sektor soliq tushumlari manbai bo'lib, davlat budjetini

⁶ В.К. Бурлачков, Макроэкономика, монетарная политика, глобальный кризис: Анализ современной теории и проблемы построения новой модели экономического развития / В.К.Бурлачков. - М.: КД Либроком, 2019. - 240 с.

shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Real sektor eksport imkoniyatlarini kengaytiradi, milliy valyutaga bo'lgan talabni oshiradi, tashqi savdo balansini muvozanatli qiladi. Bu esa davlatning iqtisodiy mustaqilligini kuchaytiradi. Yana bir muhim jihati — real sektor innovatsiyalar, ilm-fan yutuqlarining amaliyotga tatbiq etilishida asosiy maydon hisoblanadi. Shu sababli, zamonaviy raqobatbardosh iqtisodiyotlar aynan real sektorni ustuvor yo'nalish sifatida rivojlantirishga intiladi.

Real sektor oldida turli muammolar mavjud bo'lib, ular uning samarali ishlashiga to'sqinlik qilishi mumkin. Ulardan biri — texnologik ortda qolish, ya'ni ishlab chiqarish jarayonida zamonaviy texnika va ilg'or texnologiyalarning yetarlicha qo'llanilmasligi. Bu esa mahsulot sifatining pastligiga va raqobatbardoshlikning sustligiga olib keladi. Yana bir muammo — sarmoyaviy resurslarning yetishmasligi. Investitsiyalarning real sektor tarmoqlariga kam yo'naltirilishi, ularning rivojlanish sur'atini cheklab qo'yadi. Mehnat samaradorligi pastligi, kadrlar tayyorlashdagi nomutanosibliklar, korrupsiya va byurokratik to'siqlar ham real sektor rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, ayrim davlatlarda ichki va tashqi bozorlarning torligi, logistika tizimining zaifligi ham eksport salohiyatini to'liq ishga solishga imkon bermaydi. Shuningdek, ekologik muammolar — chiqindilar, tabiiy resurslarning haddan tashqari ekspluatatsiyasi — uzoq muddatli barqarorlikka xavf tug'diradi.

Kelajakda real sektorni rivojlantirish yo'lida bir qator strategik chora-tadbirlar amalga oshirilishi lozim. Eng avvalo, sanoatni raqamlashtirish, avtomatlashtirish va sun'iy intellekt asosidagi ishlab chiqarish tizimlariga o'tish muhim ahamiyat kasb etadi. Qishloq xo'jaligida zamonaviy irrigatsiya, urug'chilik, agrotexnologiyalarni joriy qilish orqali hosildorlikni oshirish mumkin. Qurilish sohasida ekologik toza va energiya tejovchi texnologiyalar asosida barpo etilayotgan infratuzilmalar zamonaviy shaharlashuvga xizmat qiladi. Transport va logistika tizimini modernizatsiya qilish, xalqaro yo'llar va multimodal markazlar qurish esa tashqi savdo salohiyatini kengaytiradi. Kadrlar tayyorlashda real sektor

talablariga mos, amaliy ko'nikmaga ega mutaxassislarni yetishtirish ta'lim siyosatining asosiy yo'nalishiga aylanishi kerak. Davlat tomonidan sarmoyadorlar uchun soliq imtiyozlari, kreditlar, sug'urta kafolatlari berilishi bu tarmoqlarga kapital oqimini kuchaytiradi. Shu tariqa real sektor kelajakda raqobatbardosh, barqaror va innovatsion iqtisodiyotning bosh tayanchiga aylanadi.

2.2. Real sektorning iqtisodiyotdagi o'rni va ahamiyati

Real sektor iqtisodiyotning yuragi, uni harakatga keltiruvchi asosiy kuch, barcha iqtisodiy tizimlarning poydevoridir. Chunki real sektor bevosita moddiy boyliklar — ya'ni mahsulotlar va xizmatlar — ishlab chiqariladigan sohalarni o'z ichiga oladi. Ushbu boyliklar aholi ehtiyojlarini qondirish, iqtisodiy muvozanatni saqlash va ijtimoiy farovonlikni ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Aynan real sektor orqali mamlakat yalpi ichki mahsuloti (YaIM) shakllanadi va u mamlakat iqtisodiy qudratining asosiy o'lchovi hisoblanadi. Real sektor faoliyati barqaror bo'lmasa, moliyaviy sektor, xizmatlar sohasi va davlat boshqaruvi tizimi to'laqonli ishlay olmaydi. Chunki ularning barchasi asosiy iqtisodiy qiymatni real sektordan oladi. Shu bois, zamonaviy iqtisodiy siyosatning ustuvor yo'nalishlaridan biri aynan real sektorni rivojlantirishdan iboratdir⁷.

Real sektorning iqtisodiyotdagi o'rni, avvalo, ishlab chiqarish imkoniyatlari orqali namoyon bo'ladi. Bu sektor orqali iqtisodiyotda yangi mahsulotlar yaratiladi, xomashyo qayta ishlanadi va ishlab chiqarish vositalari amaliyotga tatbiq etiladi. Ishlab chiqarish natijasida yaratilgan mahsulotlar jamiyatning kundalik ehtiyojlarini to'ldiradi, ichki bozorni barqarorlashtiradi va eksport uchun salohiyat yaratadi. Shu orqali mamlakatning tashqi savdo balansiga ijobiy ta'sir ko'rsatiladi, valyuta tushumlari ortadi va milliy iqtisodiy mustaqillik mustahkamlanadi. Real sektorning mavjudligi har qanday iqtisodiy model uchun zarur shart hisoblanadi — u iqtisodiy tizimni “tirik organizm” sifatida yashab turuvchi mexanizmga aylantiradi. Boshqacha qilib aytganda, iqtisodiyot real sektor

⁷ A.E. Ishmuhamedov, Q.X. Jumaev, Z.A. Djumaev, . Makroiqtisodiyot. Toshkent – 2005

orqali nafas oladi, harakat qiladi va rivojlanadi. Undan tashqari, real sektor davlatning ijtimoiy siyosatini amalga oshirishda ham muhim omil sifatida xizmat qiladi.

Real sektorning yana bir muhim jihati — u aholi bandligini ta'minlashdagi o'rnidir. Chunki iqtisodiyotning aksariyat tarmoqlarida ishlayotgan mehnatkashlar aynan shu sektor doirasida faoliyat yuritadilar. Sanoat korxonalari, qishloq xo'jaligi xo'jaliklari, qurilish tashkilotlari va transport tizimida millionlab ishchi kuchi mehnat qiladi. Bu esa ishsizlikni kamaytiradi, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlaydi va aholining daromad darajasini oshiradi. Shu bilan birga, real sektordagi faoliyatlar mehnat unumdorligi va ishlab chiqarish madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, kichik va o'rta bizneslar real sektor doirasida faol rivojlanadi, bu esa ichki iqtisodiy faoliyatni yanada faollashtiradi. Ish o'rinlarining ko'payishi orqali ichki talab kuchayadi, bu esa boshqa iqtisodiy tarmoqlarga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Demak, real sektor iqtisodiy o'sishning nafaqat natijasi, balki sababchisi hamdir.

Moliyaviy sektor, xizmat ko'rsatish sohasi va davlat boshqaruvi tizimi — barchasi real sektorga tayanadi. Moliyaviy muassasalar real sektorga kreditlar ajratish, investitsiyalar yo'naltirish va korxona kapitalini moliyalashtirish orqali xizmat qiladi. Real sektor samarali ishlasa, bu moliyaviy institutlarning foydasi ham ortadi, chunki ularning daromadi aynan real sektorda aylanayotgan aktivlardan kelib chiqadi. Xizmatlar sohasi — masalan, transport, logistika, aloqa, konsalting — aynan real sektor ehtiyojlariga asoslangan holda faoliyat yuritadi. Boshqacha aytganda, real sektor har bir boshqa iqtisodiy bo'g'inga hayot baxsh etuvchi zanjirdir. Davlat byudjeti uchun ham asosiy soliq tushumlari real sektordan keladi, ya'ni ishlab chiqarilgan mahsulotlar va xizmatlar soliqqa tortilishi orqali byudjet daromadlari shakllanadi. Bu mablag'lar esa ijtimoiy sohalarga — ta'lim, sog'liqni saqlash, infratuzilma — yo'naltiriladi. Shu sababli, real sektor faoliyatining uzluksizligi va barqarorligi iqtisodiy tizimning umumiy barqarorligini belgilaydi.

Real sektorning iqtisodiyotdagi ahamiyati, ayniqsa, innovatsion rivojlanish sharoitida yanada oshadi. Chunki aynan real sektorda ilm-fan yutuqlari, texnologik yangiliklar va ilg'or boshqaruv tizimlari amaliyotga tatbiq qilinadi. Raqamlashtirish, sun'iy intellekt, avtomatlashtirilgan tizimlar, "aqlli" ishlab chiqarish konsepsiyasi — bularning barchasi real sektorni zamonaviy texnologik sathga olib chiqadi. Bu esa nafaqat mahsulotlar sifatini oshiradi, balki ishlab chiqarish tannarxini kamaytirib, raqobatbardoshlikni kuchaytiradi. Natijada, milliy iqtisodiyot global bozorlar bilan muvaffaqiyatli raqobatlashish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ilmiy-texnik taraqqiyot real sektor orqali konkret mahsulotga, foyda manbaiga aylanishi mumkin. Shu jihatdan olganda, real sektor zamonaviy bilimlar va tajribalar sinovdan o'tkaziladigan "amaliy maydon"dir. U nafaqat boylik, balki bilim va tajribaning ham asosiy generatori hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, real sektor iqtisodiyotda asosiy tayanch nuqtadir. U orqali davlat o'z iqtisodiy siyosatini amalda ro'yobga chiqaradi, aholining turmush darajasini oshiradi va milliy boylikni yaratadi. Real sektorning faoliyatiga ko'ra mamlakat iqtisodiy qudrati, raqobatbardoshligi, barqarorligi va mustaqilligi belgilanadi. U samarali ishlasa — iqtisodiyot barqaror bo'ladi, u zaiflashsa — butun iqtisodiy tizim izdan chiqadi. Shu bois har bir rivojlangan yoki rivojlanayotgan davlat iqtisodiy strategiyasida real sektorga ustuvor ahamiyat beradi. Uning barqarorligi moliyaviy mustahkamlikni, ijtimoiy islohotlarning muvaffaqiyatini va global iqtisodiy o'zgarishlarga qarshi tura olish salohiyatini belgilaydi. Aynan real sektor orqali xalqning bugungi farovonligi va kelajak avlodlarning iqtisodiy taqdiri ta'minlanadi.

2.3. Real va nominal agregatlar

Real va nominal agregatlar iqtisodiy tahlilda muhim tushunchalardan bo'lib, ular makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni o'lchashda farqlanishi, baholashdagi metodologik yondashuvlarni anglatadi. Bu ikki agregat o'rtasidagi farq narxlar darajasining o'zgarishi natijasida yuzaga keladi. Ularning mohiyatini to'liq anglash

uchun iqtisodiy o'sish, inflyatsiya, yalpi ichki mahsulot (YaIM) va boshqa makroiqtisodiy indikatorlar tahlilida qanday rol o'ynashini chuqur tushunish zarur.

Nominal agregatlar – bu ma'lum bir davrda bozor narxlari asosida hisoblangan iqtisodiy ko'rsatkichlardir. Masalan, nominal YaIM – bu mamlakatda bir yilda ishlab chiqarilgan barcha tovar va xizmatlarning joriy (ya'ni, hisob yilidagi) narxlarda ifodalangan umumiy qiymatidir. Bu agregat inflyatsiya yoki deflyatsiyani hisobga olmaydi, ya'ni narxlar darajasidagi o'zgarishlar uni bevosita ta'sir ostida qoldiradi. Shu sababli, nominal ko'rsatkichlar o'sib borayotgan bo'lsa-da, bu har doim ham real iqtisodiy o'sishni anglatmaydi. Masalan, agar YaIM 10% ga oshgan bo'lsa, lekin shu davrdagi inflyatsiya darajasi ham 10% bo'lsa, demak, real iqtisodiy o'sish yo'q⁸.

Real agregatlar esa narxlar darajasining o'zgarishini hisobga olgan holda tuzilgan ko'rsatkichlardir. Bunda ma'lum bir bazaviy yil tanlanadi va barcha iqtisodiy faoliyat natijalari shu yil narxlari asosida qayta hisoblab chiqiladi. Shu tariqa, real YaIM narxlar emas, balki ishlab chiqarish hajmidagi haqiqiy o'zgarishlarni aks ettiradi. Bu esa iqtisodiyotning haqiqiy holatini, ishlab chiqarish quvvatining ortishi yoki kamayishini ko'rsatadi.

Misol tariqasida aytadigan bo'lsak, agar nominal YaIM o'tgan yilda 100 mlrd so'm bo'lsa, va keyingi yilda 110 mlrd so'mga yetgan bo'lsa, bu holat iqtisodiy o'sish bo'lganini bildiradi, degan xulosaga kelish shoshqaloqlik bo'ladi. Chunki agar shu davrda inflyatsiya darajasi 10% bo'lgan bo'lsa, demak, real YaIM o'zgarmagan bo'lib chiqadi, ya'ni ishlab chiqarish hajmi o'sha darajada qolgan. Shu bilan birga, real va nominal ko'rsatkichlar nafaqat YaIM, balki ish haqi, daromadlar, foiz stavkalari kabi boshqa iqtisodiy o'lchovlarda ham qo'llaniladi. Misol uchun, **real ish haqi** – bu ishchining sotib olish qobiliyatini aks ettiruvchi ko'rsatkich bo'lib, u nominal ish haqi va inflyatsiya darajasini hisobga olgan holda belgilanadi.

⁸ Т.Ю. Матвеева. Макроэкономика.: учебник для вузов: 2ч./ Нац.исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2017.

Xulosa qilib aytganda, real va nominal agregatlar iqtisodiy tahlilning asosiy ustunlaridan biridir. Nominal agregatlar iqtisodiy o'zgarishlarning tashqi, pul ko'rinishini ko'rsatsa, real agregatlar esa ichki, mazmuniy o'zgarishlarni ochib beradi. Shuning uchun har qanday iqtisodiy tahlilda bu ikki agregatni bir-biridan ajratib ko'ra bilish va ulardan to'g'ri foydalanish nihoyatda muhimdir.

2.4. Iste'mol narxlar indeksi

Iste'mol narxlar indeksi (INI) — bu aholi iste'mol qiladigan tovar va xizmatlar narxlaridagi o'zgarishni o'lchaydigan muhim ko'rsatkichdir. INI yordamida inflyatsiya darajasi aniqlanadi, ya'ni vaqt o'tishi bilan aholining sotib olish qobiliyati qanday o'zgarayotgani kuzatiladi.

INI hisoblashda odatda **iste'mol savatchasi** asos qilib olinadi. Bu savatchaga odatiy bir oila yoki fuqaro tomonidan sotib olinadigan asosiy tovar va xizmatlar kiradi: oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak, turar joyga to'lov, transport, sog'liqni saqlash xizmatlari va boshqalar. Har bir tovar yoki xizmatning umumiy xarajatlardagi ulushi inobatga olinadi⁹.

Misol:

Agar bir yilda iste'mol savatchasining umumiy narxi 1 000 000 so'm bo'lsa, va keyingi yilda u 1 100 000 so'mga yetgan bo'lsa, unda iste'mol narxlar indeksi quyidagicha bo'ladi:

$$INI = \left(\frac{1\,100\,000}{1\,000\,000} \right) \times 100 = 110$$

Bu shuni anglatadi: narxlar o'rtacha 10% ga oshgan, ya'ni inflyatsiya darajasi 10%.

Asosiy jihatlar:

- INI **bazis yil** deb ataladigan ma'lum bir yilga nisbatan hisoblanadi (bazis yil INI doim 100 deb olinadi).

⁹ A.E. Ishmuhamedov, Q.X. Jumaev, Z.A. Djumaev. Makroiqtisodiyot. Toshkent – 2005

- Bu indeks aholining turmush darajasi, ish haqi real qiymati, pensiyalar va boshqa ko‘plab iqtisodiy ko‘rsatkichlarni hisoblashda asosiy vositadir.
- INI faqat inflyatsiyani emas, ba’zida **deflyatsiyani** ham (narxlarning pasayishini) ko‘rsatishi mumkin.

Iste’mol narxlar indeksi — oddiy aholining kundalik hayotiga bevosita ta’sir qiladigan ko‘rsatkich. U iqtisodiy siyosat yuritishda, masalan, Markaziy bank tomonidan foiz stavkalarini belgilashda yoki byudjet xarajatlarini rejalashtirishda muhim o‘rin tutadi. Shu bois INI har bir iqtisodiyotni o‘rganayotgan shaxs uchun asosiy tushunchalardan biridir.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Dinamik makroiqtisodiy tahlil doirasida real sektor tushunchasini izohlang. Uning tarkibiy qismlari nimalardan iborat?
2. Real sektorning ishlab chiqarish, investitsiya va bandlik jarayonlaridagi roli qanday modellashtiriladi?
3. Ishlab chiqarish funksiyasi (masalan, Cobb-Douglas) orqali real sektordagi o'sish qanday ifodalanadi?
4. Kapital va mehnat omillarining dinamik o'zgarishi real sektor modellarida qanday hisobga olinadi?
5. Dinamik makroiqtisodiy modellashtirishda real sektor bilan bog'liq qanday tenglamalar qo'llaniladi?
6. Tovar bozori va mehnat bozoridagi nomutanosibliklar real sektorning umumiy iqtisodiy muvozanatga ta'sirini qanday ko'rsatadi?
7. Texnologik taraqqiyot real sektorning o'sish sur'atlariga qanday ta'sir ko'rsatadi? Solow modeli misolida izohlang.
8. Real sektorni modellashtirishda intertemporal (vaqt oralig'ida) tanlovlarning roli qanday?
9. Dinamik umumiy muvozanat (DSGE) modellarida real sektor qanday tasvirlanadi va bu modelning afzalliklari nimada?

III BOB

REAL IQTISODIY DAVRLAR NAZARIYASI

Reja:

- 3.1. Real iqtisodiy davrlar nazariyasi
- 3.2. “Real yalpi talab - real yalpi taklif” modelidagi davriy tebranishlar
- 3.3. Mehnat taklifidagi vaqtincha almashtirish
- 3.4. Ishlab chiqarish texnologiyasida keskin o‘zgarishlar

3.1. Real iqtisodiy davrlar nazariyasi

Real iqtisodiy davrlar nazariyasi (RIDN) — bu makroiqtisodiy nazariya bo‘lib, iqtisodiy faollikdagi o‘zgarishlar, ya’ni iqtisodiy ko‘tarilish va pasayishlar (recessiya) asosan **real omillar**, ya’ni texnologik o‘zgarishlar, ishlab chiqarish resurslaridagi o‘zgarishlar va tashqi zarbalar natijasida yuzaga kelishini ta’kidlaydi. Ushbu nazariya 1980-yillarda iqtisodchi Finn Kydland va Edward Prescott tomonidan asoslab berilgan.

RIDN bo‘yicha iqtisodiyotda yuz beradigan siklik tebranishlar **tasodifiy va real omillar bilan bog‘liq** bo‘lib, bu jarayonlar o‘z-o‘zidan bozor muvozanatini buzmaydi. Iqtisodiy pasayishlar, bu nazariyaga ko‘ra, vaqtinchalik va asosli hodisa bo‘lib, hukumat tomonidan faol aralashuvni talab qilmaydi.

Nazariyaning asosiy jihatlari:

1. **Texnologik zarbalar:** RIDN iqtisodiy siklning asosiy sababi deb texnologik yangiliklarni ko‘rsatadi. Masalan, yangi ishlab chiqarish usuli joriy etilishi yoki mavjud texnologiyaning samaradorligi kamayishi iqtisodiy faollikka ta’sir qiladi.
2. **Moslashuvchan narxlar va ish haqlari:** Bu nazariya bo‘yicha narxlar va ish haqlari tezda moslashadi, ya’ni bozor doimo muvozanat sari intiladi. Bu jihati bilan RIDN keyneschilik yondashuvlaridan farq qiladi.
3. **Bozorning o‘z-o‘zini tartibga solish qobiliyati:** RIDN bo‘yicha davlat aralashuvi, ayniqsa monetar va fiskal siyosat orqali bozorni “to‘g‘rilash”, samarasiz yoki zararli bo‘lishi mumkin.

4. **Ishsizlik tabiiy bo'lishi mumkin:** RIDN da ishsizlik texnologik o'zgarishlarga javoban mehnat taklifi va talabining vaqtinchalik nomutanosibligidan kelib chiqadi. Bu davrda odamlar yaxshi ish izlab "ko'ngilli" ishsiz bo'lishi mumkin.

Misol: Agar bir mamlakatda texnologik inqiroz yuz bersa, masalan, muhim ishlab chiqarish tarmog'ida kompyuter tizimlari ishdan chiqsa, bu ishlab chiqarish hajmini qisqartiradi. Natijada YaIM kamayadi, ishsizlik ortadi. Ammo bu holat narxlardagi yoki pul taklifidagi muammolar emas, **real omil — texnologik muammo** bilan bog'liq¹⁰.

Tanqidlar:

- RIDN iqtisodiy inqirozlar vaqtida narx va ish haqlari uncha tez moslasha olmasligini inobatga olmaydi.
- Bu nazariya iqtisodiy siyosat vositalarining rolini deyarli inkor etadi.
- Amaliy jihatdan, real hayotdagi iqtisodiy pasayishlar ko'pincha moliyaviy inqirozlar, talab yetishmovchiligi yoki psixologik omillar bilan bog'liq bo'ladi.

Real iqtisodiy davrlar nazariyasi iqtisodiy o'zgarishlarning tub sababi sifatida real, ishlab chiqarish bilan bog'liq omillarni ko'rsatadi. U klassik iqtisodiy tafakkurga yaqin turadi va bozorning o'z-o'zini tartibga solishiga katta ishonch bildiradi. Bu nazariya zamonaviy makroiqtisodiy tahlil va iqtisodiy siyosatga alternativ nuqtai nazar sifatida muhim o'rin tutadi.

3.2. “Real yalpi talab - real yalpi taklif” modelidagi davriy tebranishlar

Makroiqtisodiy tahlilda iqtisodiy davrlar (ya'ni o'sish va pasayish bosqichlaridan iborat siklik harakatlar) sabablarini tushuntirish uchun turli nazariy modellar qo'llaniladi. Ularning eng asosiylaridan biri bu **“real yalpi talab – real yalpi taklif”** (Real AD – Real AS) modelidir. Ushbu model real iqtisodiy

¹⁰ Xolmatov N.B., Imomova N.A. “Makro va mikroiktisodiyot”. O'quv qo'llanma. Toshkent «Tafakkur avlodi» 2020.

ko'rsatkichlar, ayniqsa ishlab chiqarish hajmi va narxlar darajasi o'rtasidagi o'zaro munosabatni aniqlashda muhim vosita hisoblanadi. Model iqtisodiy tizimdagi ichki real omillarning o'zgarishi natijasida yuzaga keladigan davriy tebranishlarni izohlash imkonini beradi.

Avvalo, real yalpi talab (real AD) deganda jamiyat tomonidan ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarga bo'lgan umumiy talab tushuniladi. Bu talab aholining real daromadlari, iste'mol hajmi, investitsiyalar darajasi, davlat xarajatlari hamda sof eksport ko'rsatkichlari orqali shakllanadi. Real yalpi taklif (real AS) esa muayyan vaqt davomida iqtisodiyot tomonidan taklif etilishi mumkin bo'lgan real mahsulotlar miqdorini anglatadi. U ishlab chiqarish resurslarining mavjudligi, texnologik daraja, mehnat unumdorligi kabi omillar bilan belgilanadi.

Ushbu modelga ko'ra, iqtisodiy davrlar, ya'ni iqtisodiyotda o'sish va qisqarishlar tabiiy jarayon bo'lib, ular asosan **real taklif va real talabdagi o'zgarishlar** ta'sirida sodir bo'ladi. Masalan, texnologik yangilik joriy etilishi ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi, bu esa real yalpi taklif egri chizig'ining o'ngga siljishiga olib keladi. Natijada iqtisodiyotda ishlab chiqarish hajmi oshadi, narxlar darajasi esa barqarorlashadi yoki hatto biroz pasayadi. Bu holat iqtisodiy o'sishni bildiradi.

Aksincha, agar ishlab chiqarish resurslari qisqarsa yoki texnologik inqiroz yuz bersa, real yalpi taklif qisqaradi. Bu esa ishlab chiqarish hajmini pasaytiradi, narxlar esa ko'tariladi. Natijada iqtisodiy pasayish — ya'ni retsessiya bosqichi boshlanadi. Bu jarayonlar **real tebranishlar** deb ataladi, chunki ularning sababi narxlar yoki pul miqdoridagi o'zgarishlarda emas, balki ishlab chiqarish va taklifdagi real o'zgarishlardadir.

Modelning muhim afzalliklaridan biri shundaki, u davlatning iqtisodiyotga aralashuvini cheklashni taklif qiladi. Ya'ni, agar bozor kuchlari o'z holicha ishlasa, narxlar va ish haqlari moslashadi, ishlab chiqarish o'z holiga qaytadi. Shu bois bu modelga asoslangan yondashuvlar iqtisodiy siyosatda konservativ qarashlarni ilgari

suradi: davlat aralashuvi minimal bo'lishi kerak, chunki bozor tizimi o'z-o'zini muvozanatga keltirish imkoniyatiga ega.

“Real AD – Real AS” modeli, shuningdek, pul taklifi yoki fiskal kengayish kabi qisqa muddatli omillarni emas, balki uzoq muddatli, real omillarni iqtisodiy o'zgarishlarning sababi sifatida ko'radi. U iqtisodiy davrlarni vaqtinchalik, ammo asosi bor bo'lgan holat deb izohlaydi. Misol uchun, pandemiya yoki urush kabi tashqi real zarbalar ishlab chiqarishni qisqartiradi va bu retsessiyani keltirib chiqaradi. Lekin vaqt o'tishi bilan ishlab chiqarish resurslari qayta safarbar qilinadi, texnologiyalar tiklanadi va iqtisodiyot yana o'sish bosqichiga qaytadi.

Yana bir muhim jihati shuki, bu modelda narxlar moslashuvchan deb qaraladi. Bu degani, agar talab pasaysa, narxlar tushadi va bozor o'z-o'zidan muvozanatga keladi. Agar talab ortsa, narxlar ko'tariladi, ishlab chiqarish hajmi ham ko'payadi. Shu tariqa iqtisodiy o'sish yoki qisqarishlar — bu jarayonning ajralmas qismi sifatida tushuniladi, ya'ni ularni muammo emas, balki tabiiy holat deb qabul qilinadi.

Xulosa qilib aytganda, “real yalpi talab – real yalpi taklif” modeli iqtisodiy tebranishlarni puxta asoslangan, real sabablarga tayanuvchi hodisa sifatida ko'rsatadi. Bu modelga ko'ra, iqtisodiy davrlar — bu muvozanat sari intilayotgan iqtisodiy tizimning tabiiy harakati. Shuning uchun ham u makroiqtisodiy tahlil va siyosat uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

3.3. Mehnat taklifidagi vaqtincha almashtirish

Mehnat bozorida ishchilar tomonidan mehnat resurslari taqdim etilishi **mehnat taklifi** deb ataladi. Bu taklif, ya'ni odamlarning ishlashga tayyorligi va istagi, turli omillar ta'sirida o'zgarib turadi. Shunday omillardan biri bu **vaqtincha almashtirish effekti** bo'lib, u mehnat taklifining qisqa muddatli o'zgarishlarini tushuntiradi. Bu tushuncha, asosan, ishchilarning mehnat va bo'sh vaqt o'rtasidagi tanloviga asoslanadi: ya'ni odam ko'proq ishlashni istaydimi yoki dam olishni afzal ko'radimi — bu holatda asosiy omil **ish haqi darajasidir**.

Iqtisodiy nazariyaga ko‘ra, har bir odamning kundalik vaqti cheklangan: bir kunda 24 soat bor, va bu vaqt ish va dam olish (yoki boshqa shaxsiy faoliyat) o‘rtasida taqsimlanadi. Agar ish haqi ko‘tarilsa, odamlar oldida ikki xil tanlov paydo bo‘ladi:

1. Ishlab ko‘proq daromad olish,
2. Bo‘sh vaqtni asrab qolish.

Aynan shu holatda **vaqtincha almashtirish effekti** namoyon bo‘ladi. Ish haqi oshganida odamlar bo‘sh vaqtlarining iqtisodiy qiymati ham oshganini sezadi. Ya’ni dam olish evaziga yo‘qotilayotgan daromad ham ortadi. Natijada, ko‘pchilik odamlar **bo‘sh vaqtdan voz kechib, ko‘proq ishlashga moyil bo‘ladi** — bu esa mehnat taklifining vaqtincha oshishiga olib keladi. Bu hodisa “substitution effect” — almashtirish effekti deb ataladi¹¹.

Masalan, agar bir kishi har kuni 8 soat ishlasa va birdan ish haqi 30% ga oshsa, u o‘zining dam olish vaqtini yana 1-2 soat ishlashga almashtirish haqida o‘ylaydi, chunki har bir qo‘shimcha ish soati endi unga ko‘proq daromad keltiradi. Bu yerda ishchi bo‘sh vaqtini mehnatga **almashtiryapti**.

Biroq, vaqtincha almashtirish effekti har doim ham bir xilda ishlamaydi. Ma’lum bir nuqtadan boshlab, ya’ni ish haqi juda yuqori bo‘lganda, odamlar yana bo‘sh vaqtni ko‘proq qadrlay boshlaydi. Chunki ortiqcha daromad ularni ehtiyojlarini yetarli darajada qondirib bo‘ladi, va ular dam olish, oila bilan vaqt o‘tkazish yoki shaxsiy hayotga ko‘proq e’tibor berishni istashadi. Bu holatda **daromad effekti** ustunlik qiladi va odam mehnat vaqtini qisqartiradi. Shu bois, mehnat taklifi va ish haqi o‘rtasidagi bog‘liqlik har doim to‘g‘ri chiziqli bo‘lmaydi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, mehnat taklifidagi vaqtincha almashtirish effekti aynan **qisqa muddatli o‘zgarishlarni** aks ettiradi. Bu — ishchilarning daromadga bo‘lgan munosabati, shaxsiy qadriyatlar va hayot tarzi bilan bevosita bog‘liq holat. Bu effekt, ayniqsa, yarim stavkada ishlovchilar, vaqtinchalik ishchilarda va moslashuvchan ish grafiklariga ega xodimlarda yaqqolroq ko‘zga tashlanadi.

¹¹ Л.Г. Симкина. Макроэкономика: Учебное пособие / Л.Г.Симкина. - М.: КноРус, 2016. - 167 с.

Mehnat bozorida vaqtincha almashtirishning ahamiyati shundaki, u iqtisodiy sharoitlar o'zgarishiga ishchilarning qanday moslashishini tushunishga yordam beradi. Ish haqi darajalaridagi o'zgarishlarga nisbatan mehnat taklifining elastikligini aniqlash, mehnat siyosatini shakllantirishda, soliqqa oid qarorlar qabul qilishda va ish vaqtini tartibga solishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Mehnat taklifidagi vaqtincha almashtirish — bu ish haqi o'zgarishi natijasida odamlarning bo'sh vaqtni mehnatga almashtirishga bo'lgan qisqa muddatli javobidir. Ish haqi oshganda, odamlar dam olish evaziga daromad orttirishga harakat qiladi, bu esa mehnat taklifining vaqtincha ortishiga olib keladi. Biroq bu effekt ma'lum bir bosqichdan so'ng susayadi, chunki daromad ortgani sayin dam olishga bo'lgan ehtiyoj kuchayadi. Shu bois, iqtisodiy siyosat ishlab chiqishda bu hodisaning vaqtinchalik va individual xarakterga ega ekanini hisobga olish zarur.

3.4. Ishlab chiqarish texnologiyasida keskin o'zgarishlar

Ishlab chiqarish texnologiyasi insoniyat taraqqiyotining yuragi hisoblanadi. Uning har qanday o'zgarishi jamiyatning iqtisodiy tuzilmasiga, mehnat unumdorligiga, ishlab chiqarish xarajatlariga va umuman, hayot sifati darajasiga bevosita ta'sir qiladi. **Keskin texnologik o'zgarishlar** esa bularning ichida eng muhim va ta'sirchan hodisalardan biridir. Bunday o'zgarishlar natijasida nafaqat ishlab chiqarishning texnik bazasi, balki iqtisodiyotdagi resurslar taqsimoti, sanoat tarmoqlarining ahamiyati, iste'mol talablari va ish kuchiga bo'lgan ehtiyoj ham tubdan o'zgaradi.

Keskin texnologik o'zgarishlar deganda, odatda, mavjud ishlab chiqarish jarayonining tubdan yangilanishiga olib keladigan, eski texnologiyalarni rad qiluvchi yoki ularni mutlaqo yangi shaklda almashtiruvchi innovatsiyalar tushuniladi. Bu o'zgarishlar odatda ilm-fan taraqqiyoti, muhandislik yutuqlari, raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt yoki avtomatlashtirishning yangi bosqichlari bilan chambarchas bog'liq bo'ladi.

Tarixiy misollar orqali bu jarayon yanada yaqqol namoyon bo‘ladi. XVIII asrning oxirlarida boshlangan **Sanoat inqilobi** bugungi zamonaviy ishlab chiqarish texnologiyalarining ilk shaklini yaratdi. Mashina va mexanizmlarning qo‘llanishi, par mashinasining ixtiro qilinishi, ishlab chiqarishni qo‘l mehnatidan ajratdi. XX asrda esa konveyer usulining keng qo‘llanilishi massaviy ishlab chiqarishning asosiga aylandi. Har bir ushbu bosqich ishlab chiqarish samaradorligini orttirgan, lekin ayni paytda mehnat bozorini, ijtimoiy tuzilmani va jamiyatning kundalik hayotini tubdan o‘zgartirgan.

Hozirgi kunda biz yana bir **keskin texnologik burilish** davrini boshdan kechirmoqdamiz. Bu safar asosiy rol ni raqamli texnologiyalar, sun‘iy intellekt, avtomatlashtirilgan tizimlar, katta ma’lumotlar (big data) va ilg‘or robototexnika o‘ynamoqda. Raqamlashtirish jarayoni ishlab chiqarish tizimining barcha bosqichlarini qamrab olmoqda — dizayndan tortib taqsimotgacha. Masalan, ilg‘or sanoat korxonalari endi mahsulotlarni sun‘iy intellekt asosida rejalashtiradi, robotlar yordamida ishlab chiqaradi va avtomatlashtirilgan logistika orqali iste’molchiga yetkazadi¹².

Bunday texnologik o‘zgarishlarning **asosiy ijobiy ta’siri** mehnat unumdorligining keskin oshishidir. Masalan, ilgari bir kunlik ishlab chiqarish hajmini amalga oshirish uchun o‘nlab ishchilar kerak bo‘lgan bo‘lsa, hozir buni bir nechta robotlar bajarishi mumkin. Bu esa mahsulot tannarxining pasayishiga, sifatning oshishiga va resurslardan samarali foydalanishga olib keladi. Yana bir muhim jihati — ekologik barqarorlikka intilishdir: zamonaviy “yashil” texnologiyalar tabiiy resurslardan tejab-tergab foydalanish, chiqindilarni kamaytirish imkonini bermoqda.

Biroq, keskin texnologik o‘zgarishlarning **muammoli jihatlari** ham mavjud. Eng asosiy tahdid bu — **mehnat bozoridagi nomutanosiblik**dir. Ya’ni an’anaviy kasblar yo‘qolib borayotgan bir paytda, yangi texnologiyalarni boshqaruvchi,

¹² Н.М. Розанова., Макроэкономика. продвинутый курс в 2 ч. Часть 2: Учебник для магистратуры / Н.М. Розанова. - Люберцы: Юрайт, 2016. – 382с.

raqamli tizimlar bilan ishlovchi malakali kadrlar yetishmaydi. Ishchilar o'z kasbiy malakasini yangilashga majbur bo'ladi, bu esa ta'lim tizimiga katta bosim tushiradi. Ayrim sohalarda ishsizlik ortishi, daromadlar orasidagi tafovutning kengayishi va ijtimoiy beqarorlik yuzaga kelishi mumkin.

Shu sababli, ishlab chiqarish texnologiyasida keskin o'zgarishlar hukumatlar, biznes subyektlari va fuqarolik jamiyatidan muvozanatli yondashuvni talab qiladi. Davlat siyosatida qayta tayyorlov kurslari, raqamli savodxonlikni oshirish, startaplarni qo'llab-quvvatlash kabi yo'nalishlar ustuvor ahamiyat kasb etishi lozim. Shu bilan birga, ilg'or texnologiyalar ijtimoiy manfaatlarga xizmat qilishi, ya'ni faqat daromad olish vositasi emas, balki jamiyat farovonligini oshiruvchi omil sifatida qaralishi kerak.

Keskin texnologik o'zgarishlar — bu nafaqat ishlab chiqarishning, balki butun jamiyat hayotining transformatsiyasidir. Ular iqtisodiy samaradorlikni keskin oshiradi, lekin ayni paytda yangi ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni yuzaga chiqaradi. Shuning uchun bu o'zgarishlarga moslashish — zamonaviy iqtisodiy taraqqiyotning eng muhim strategik yo'nalishlaridan biridir. Har bir ishlab chiqarish birligi, har bir mehnatkash va siyosat yurituvchi tashkilot bu jarayonda faol, ongli va mas'uliyatli ishtirok etishi zarur.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Real iqtisodiy davrlar nazariyasining asosiy g'oyasi nima? Bu yondashuv iqtisodiy sikllarni qanday tushuntiradi?
2. RBC nazariyasida iqtisodiy o'zgarishlarga sabab bo'ladigan asosiy tashqi (ekzogen) omillar nimalardan iborat?
3. Real iqtisodiy davrlar modelida texnologik siljishlar qanday rol o'ynaydi? Ushbu modelda u qanday kiritiladi?
4. RBC modelida iste'molchi va firmalarning qaror qabul qilish xatti-harakatlari qanday modellashtiriladi?
5. Real iqtisodiy davrlar nazariyasi va keynsiy iqtisodiy sikl nazariyasi o'rtasidagi farqlarni izohlang.
6. RBC nazariyasida ratsional kutilmalar qanday ahamiyatga ega?
7. Tabiiy ishsizlik va real ish haqining siklik tebranishlari RBC modelida qanday tushuntiriladi?

IV BOB

JAMG‘ARISH VA ISTE‘MOL

Reja:

- 4.1. Jamg‘arish funksiyasi va grafigi**
- 4.2. Foiz stavkasi va jamg‘arish**
- 4.3. Xususiy, davlat va tashqi dunyo jamg‘armalari**
- 4.4. Iste‘molga (ARS) va jamg‘arishga o‘rtacha moyillik (APS)**
- 4.5. Iste‘molga (MRS) hamda jamg‘arishga (MPS) chegaraviy moyillik**
- 4.6. O‘zbekiston Respublikasida iste‘mol va jamg‘arish jarayonlari xususiyatlari**

4.1. Jamg‘arish funksiyasi va grafigi

Jamg‘arish — bu iqtisodiy agentlarning vaqt oralig‘ida iste‘mol qilish va daromad taqsimoti borasidagi qarorlarini ifodalovchi muhim omildir. Ular bugungi daromadlarining bir qismini iste‘mol qilish o‘rniga, uni kelajakda ishlatish uchun tejab qo‘yishadi. Bu qaror intertemporal tanlov deb ataladi va dinamik makroiqtisodiy modelda markaziy o‘rinda turadi. Har qanday jamiyatda jamg‘arish darajasi iqtisodiy o‘sish, kapital zaxiralari, texnologik yangilanish va ishlab chiqarishning kengayish sur‘atiga bevosita ta’sir qiladi. Jamg‘arish darajasi yuqori bo‘lsa, kelajakda investitsiyalar hajmi ortadi, bu esa ishlab chiqarish quvvatining kengayishiga olib keladi. Aksincha, kam jamg‘arish darajasi iqtisodiy barqarorlikka tahdid solishi mumkin, chunki bu kapital yetishmovchiligiga sabab bo‘ladi. Shu sababli, jamg‘arish funksiyasi — makroiqtisodiy tahlilda eng muhim vositalardan biridir.

Jamg‘arish funksiyasi odatda iste‘mol funksiyasidan kelib chiqadi, ya’ni iqtisodiy agent daromadining bir qismini iste‘mol qiladi, qolgan qismini esa tejab qo‘yadi. Eng sodda ko‘rinishda, umumiy daromad (Y) ikki qismdan iborat: iste‘mol (C) va jamg‘arish (S), ya’ni:

$$Y=C+S$$

Shundan jamg‘arish formulasi chiqariladi:

$$S=Y-C(Y)$$

Agar iste'mol funksiyasi chiziqli ko'rinishda bo'lsa:

$$C(Y)=C_0+cY$$

bu yerda C_0 — avtonom iste'mol, c — chegaraviy iste'mol moyilligi (MPC), unda jamg'arish funksiyasi quyidagicha yoziladi:

$$S(Y)=Y-(C_0+cY)=-C_0+(1-c)Y$$

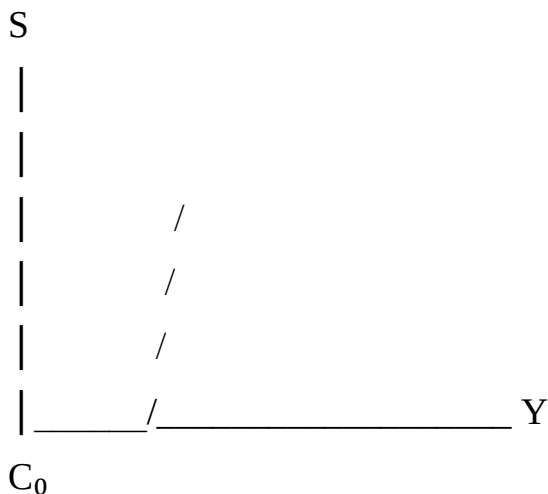
Bu chiziqli jamg'arish funksiyasi daromad oshgan sari jamg'arish ham ortishini ko'rsatadi, biroq avvalgi daromad yetarli bo'lmasa, jamg'arish manfiy bo'ladi, ya'ni qarz olish yuzaga keladi¹³.

Jamg'arish funksiyasi grafigi $y = -C_0 + (1 - c)Y$ tenglama asosida chiziladi va bu grafikda jamg'arish daromadga nisbatan qanday o'zgarishini vizual tarzda kuzatish mumkin. Bu egri chiziq ordinata o'qini manfiy nuqtada kesib o'tadi, bu esa avvalgi bosqichda iste'mol daromaddan ko'p bo'lishi mumkinligini bildiradi. Bu holat odatda iqtisodiy agentlar qarzga kirayotganini anglatadi. Grafikda jamg'arish nolga teng bo'lgan nuqta $Y = \frac{C_0}{1-c}$ bo'lib, bu nuqtadan keyin agentlar

daromadlarining bir qismini jamg'arishni boshlaydilar.

Misol uchun, agar $C_0=50$, $c=0.8$ bo'lsa:

$$Y = \frac{50}{1 - 0.8}$$

¹³ A.E. Ishmuhamedov, Q.X. Jumaev, Z.A. Djumaev. Makroiqtisodiyot. Toshkent – 2005

Demak, daromad 250 bo'lganda jamg'arish nolga teng, undan ortiq bo'lsa — musbatga chiqadi. Bu grafik oddiy holatda quyidagicha tasvirlanadi:

Jamg'arish funksiyasi nafaqat daromadga, balki boshqa omillarga ham bog'liq. Birinchi navbatda, real foiz stavkasi muhim ahamiyatga ega, chunki yuqori foiz stavkasi odamlarni ko'proq tejashga undaydi. Shuningdek, kelajakdagi daromad kutilishi, soliqlar darajasi, hukumat siyosati va makroiqtisodiy barqarorlik ham jamg'arish qarorlariga ta'sir ko'rsatadi. Psixologik omillar — masalan, noaniqlik, pandemiya, yoki siyosiy beqarorlik sharoitida odamlar kelajakka nisbatan xavotirda bo'lib, ehtiyotkorona jamg'arish strategiyasini tanlaydi. Bu holat Keynes tomonidan “saqlashga bo'lgan moyillik” deb ifodalangan. Modern makroiqtisodiy modellar ushbu omillarni hisobga olib, jamg'arishni faqat daromadga emas, balki kutilyotgan real foiz stavkasi va agentlar qaror qabul qilishiga asoslaydi.

Jamg'arish iqtisodiy o'sishning asosiy manbalaridan biridir. Klassik Solow o'sish modelida kapital jamg'arilishi orqali ishlab chiqarish imkoniyatlari kengayadi. Modelda jamg'arish stavkasi yuqori bo'lsa, kapital zaxiralari ko'payadi, bu esa ishlab chiqarishni oshiradi. Shu bilan birga, uzoq muddatli muvozanatda jamg'arish stavkasining juda yuqori bo'lishi har doim ham maksimal farovonlikni ta'minlamaydi. Ramsey modelida optimal jamg'arish stavkasi agentlarning sabr-toqati va vaqtga nisbatan preferensiyalariga bog'liq tarzda belgilanadi. Bu modelda jamg'arish agentlarning optimal tanlovi sifatida kelib chiqadi, ya'ni ular nafaqat hozirgi, balki kelajakdagi foydani ham hisobga olib qaror qabul qiladilar.

4.2. Foiz stavkasi va jamg'arish

Foiz stavkasi — bu hozirgi iste'moldan voz kechib, mablag'ni tejash yoki qarz berish evaziga olinadigan mukofotdir. U iqtisodiy agentlar uchun muhim signal bo'lib, resurslarni hozir iste'mol qilish yoki kelajakka qoldirish qarorlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Odatda real foiz stavkasi (ya'ni inflyatsiyaga

moslashtirilgan foiz) qarorlar qabul qilishda asosiy mezon hisoblanadi. Yuqori foiz stavkasi odamlarni tejashga undaydi, chunki bu kelajakda ko‘proq daromad olish imkoniyatini bildiradi. Aksincha, past foiz stavkasi bugungi iste’molni afzalroq qiladi, chunki tejab qo‘yilgan mablag‘ unchalik foyda keltirmaydi. Foiz stavkasi kredit bozori muvozanatini belgilovchi omil sifatida ham xizmat qiladi. Aynan shu omil orqali jamg‘arish va investitsiya qarorlari muvofiqlashtiriladi.

Dinamik makroiqtisodiy modelda iqtisodiy agentlar o‘z hayotlarini ikki yoki undan ortiq davrga bo‘lib, resurs taqsimoti haqida qaror qabul qiladilar. Ular bugungi daromadni iste’mol qilish yoki tejash orqali kelajakdagi iste’molga ta’sir o‘tkazadilar. Bu tanlovni intertemporal tanlov modeli ifodalaydi. Ushbu modelda iste’molchi foyda funksiyasini quyidagicha maksimallashtiradi:

$$\max_{C_1, C_2} U(C_1) + \beta U(C_2)$$

$$\text{shart: } C_1 + \frac{C_2}{1+r} = Y_1 + \frac{Y_2}{1+r}$$

bu yerda C_1, C_2 — 1- va 2-davrdagi iste’mol, Y_1, Y_2 — 1- va 2-davrdagi daromad, r — real foiz stavkasi, β — vaqt preferensiyasi koeffitsienti. Yuqori r bo‘lsa, agentlar 1-davrdagi iste’molni qisqartirib, 2-davrdagi iste’molga ustuvorlik beradi, ya’ni ko‘proq jamg‘arishadi. Shunday qilib, foiz stavkasi tejash darajasiga bevosita ta’sir qiladi¹⁴.

Foiz stavkasining jamg‘arishga ta’siri ikki xil yo‘l bilan namoyon bo‘ladi: **substitutsiya effekti** va **daromad effekti**. Substitutsiya effekti shuni anglatadiki, foiz stavkasi oshganida tejash yanada foydaliroq bo‘ladi, chunki kelajakdagi iste’mol qiymati ortadi. Shu sababli agentlar bugungi iste’moldan voz kechib, ko‘proq jamg‘arishadi. Biroq daromad effekti esa teskarisi bo‘lishi mumkin: agar foiz stavkasi ortsa va agentlar allaqachon kerakli darajada kelajakdagi iste’molga erishgan bo‘lsa, ular ko‘proq daromad olayotganini sezib, bugungi iste’molni oshirishlari mumkin. Bu ikki effekt bir-biriga qarama-qarshi yo‘nalishda ishlaydi,

¹⁴ Н.М. Розанова. Макроэкономика: Учебник для магистров / Н.М. Розанова. - М.: Юрайт, 2013. - 813 с.

va qaysi biri ustun bo'lishiga qarab, umumiy jamg'arish darajasi oshishi yoki kamayishi mumkin. Aynan shu nuqtada foiz stavkasiga nisbatan jamg'arish funksiyasining elastikligi hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Hayot tsikli (Life-Cycle) va doimiy daromad (Permanent Income) nazariyalarida agentlar o'z hayot davridagi umumiy daromadni tekislab, iste'mol va jamg'arish qarorlarini qabul qiladilar. Bu modellarda foiz stavkasi vaqt oralig'ida daromadlar taqsimotini muvozanatlashtirish uchun zarur vosita hisoblanadi. Masalan, yosh agentlar kam daromadga ega bo'lishi sababli qarz oladi, o'rta yoshdagi agentlar esa yuqori daromadga erishib, qarzni qaytaradi va jamg'aradi, qariyalar esa jamg'arma hisobidan yashaydi. Ushbu modellashtirishda foiz stavkasi bugungi qarorlarning kelajakka ta'sirini belgilab beradi. Agar foiz stavkasi yuqori bo'lsa, yosh agentlar qarz olishni kamaytiradi, o'rta yoshdagilar esa ko'proq tejashadi. Shunday qilib, foiz stavkasi agentlarning butun hayotiy jamg'arish strategiyasiga ta'sir qiladi.

Teoretik modellarda foiz stavkasi va jamg'arish o'rtasidagi bog'liqlik aniq bo'lsa-da, empirik kuzatuvlar ba'zida bu munosabat har doim ham ijobiy bo'lishini ko'rsatmaydi. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda uzoq muddatli past foiz stavkalariga qaramay, jamg'arish darajasi barqaror bo'lib qolgan. Bunga sabab, masalan, ijtimoiy xavfsizlik tizimi, davlat pensiya fondlari, yoki kapital bozorlari rivojlanganligi bo'lishi mumkin. Rivojlanayotgan mamlakatlarda esa foiz stavkasidagi o'zgarishlar jamg'arishga kuchliroq ta'sir qiladi, chunki bu davlatlarda moliyaviy vositalar kamroq va odamlar ko'proq o'zini-o'zi ta'minlashga intiladi. Shuningdek, odamlarda kelajakka bo'lgan ishonch va iqtisodiy barqarorlik darajasi ham jamg'arish qarorlariga ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun har bir iqtisodiyotda foiz stavkasining jamg'arishga ta'sirini alohida tahlil qilish zarur.

4.3. Xususiy, davlat va tashqi dunyo jamg'armalari

Jamg'arma iqtisodiy o'sishning zaruriy shartidir. Bu resurslar bugungi iste'moldan voz kechib, kelajakdagi investitsiyalarga yo'naltiriladigan mablag'lar sifatida qaraladi. Makroiqtisodiy tahlilda milliy tejashni tashkil etuvchi uchta asosiy manba mavjud: xususiy jamg'arma, davlat jamg'armasi va tashqi dunyo jamg'armasi. Ularning har biri o'ziga xos mexanizmlar orqali iqtisodiy dinamikaga ta'sir qiladi. Mazkur bo'limda har bir jamg'arma turining mohiyati, hisoblash usuli, iqtisodiy rol va o'zaro bog'liqliklari keng tahlil qilinadi.

Xususiy jamg'arma – bu uy xo'jaliklari va korxonalar tomonidan daromaddan orttirilgan tejashlar majmuidir. Ular bugungi iste'molni qisqartirib, kelajakdagi xavfsizlik, investitsiya yoki xaridlar uchun resurs to'playdilar.

Uy xo'jaliklari daromaddan soliqlarni chegirgach qoladigan qismini iste'mol qilishadi va qolgan qismini jamg'arishadi. Bu quyidagi tenglama bilan ifodalanadi:

$$SH=YD-C$$

bu yerda:

- SH — uy xo'jaliklari jamg'armasi,
- YD— uy xo'jaliklarining ixtiyoriy daromadi (soliqlardan keyingi daromad),
- C — iste'mol xarajatlari.

Korxonalar ham o'z foydalarining bir qismini ichki rezerv fondlariga ajratadi:

$$SF=\Pi-D$$

bu yerda:

- SF — firmalarning jamg'armasi,
- Π — sof foyda,
- D — to'langan dividendlar.

Umuman olganda, xususiy jamg'arma:

$$S_{xus}=(Y-T-C)+(\Pi-D)$$

Bu yerda jamg'arma miqdoriga ta'sir etuvchi asosiy omillar real foiz stavkasi, daromad darajasi va vaqt preferensiyasidir. Yuqori foiz stavkasi tejashni rag'batlantiradi, biroq daromad effekti bu ta'sirni zaiflashtirishi mumkin.

Davlat jamg'armasi davlat daromadlari va xarajatlari farqi asosida hisoblanadi. Bu makroiqtisodiy tenglama bilan ifodalanadi:

$$S_{dav}=T-G$$

bu yerda:

- T — soliq tushumlari,
- G — davlat xarajatlari.

Agar $T>G$, bu holat davlat jamg'armasi ijobiy ekanini bildiradi. Aksincha, $T<G$ bo'lsa — bu byudjet kamomadini anglatadi va davlat moliyalashtirish uchun qarz oladi.

Davlat jamg'armasi iqtisodiy barqarorlikni ta'minlaydi va xususiy investitsiyalarga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qiladi. Byudjet kamomadi holatida "crowding out" effekti, ya'ni davlatning qarz olishi natijasida xususiy sektorga qoladigan resurslar kamayadi. Aksincha, tejash mavjud bo'lsa, "crowding in" effekti yuzaga keladi.

Tashqi jamg'arma mamlakatning boshqa davlatlar bilan bo'lgan savdo va to'lovlar balansidan hosil bo'ladi. Bu sof eksport asosida aniqlanadi:

$$S_{tashqi}=NX=X-M$$

bu yerda:

- X — eksport,
- M — import,
- NX — sof eksport.

Agar $X>M$, bu mamlakat xorijiy investitsiyalar yoki tejashni eksport qilmoqda, deganidir. Aksincha, $X<M$ holatida esa mamlakat tashqi tejash hisobiga investitsiyalarni moliyalashtirmoqda.

Tashqi jamg'arma quyidagi makro tenglama bilan bog'liq:

$$S_{xus}+S_{dav}-I=NX$$

Bu tenglama shuni anglatadiki, milliy jamg'arma darajasi ichki investitsiyani to'liq qoplay olmasa, farq tashqi manbalar hisobiga qoplanadi.

Umumiy jamg'arma quyidagicha ifodalanadi:

$$S_{\text{milliy}} = S_{\text{xus}} + S_{\text{dav}}$$

va u investitsiyalar va tashqi balans bilan bog'liq:

$$S_{\text{milliy}} = I + NX$$

Bu shuni anglatadiki, ichki jamg'arma investitsiyalarni moliyalashtirishda yetarli bo'lmasa, tashqi tejashdan foydalaniladi. Shu sababli, ichki tejash darajasi iqtisodiy mustaqillik va moliyaviy xavfsizlik uchun muhim omildir.

Xususiylar, davlat va tashqi jamg'armalar o'rtasidagi balans makroiqtisodiy barqarorlikka bevosita ta'sir qiladi. Strategik yondashuvda davlat fiskal siyosat orqali tejashni rag'batlantirishi, investitsiyaviy muhitni yaxshilashi va tashqi qarzga qaramlikni kamaytirishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, barcha jamg'arma turlari iqtisodiy o'sish va investitsiyalarning moliyaviy bazasini tashkil etadi. Tejashlar o'zaro bog'langan va bir-birining natijasiga ta'sir qiladi. Shuning uchun, iqtisodiy siyosat ishlab chiqishda xususiylar sektor, davlat va tashqi iqtisodiy aloqalar o'rtasidagi jamg'arma muvozanatini ta'minlash muhim ahamiyatga ega.

4.4. Iste'molga (ARS) va jamg'arishga o'rtacha moyillik (APS)

Makroiqtisodiy tahlilning asosiy yo'nalishlaridan biri bu milliy daromad qanday taqsimlanishi va iste'mol hamda jamg'arma ko'rinishida qanday shakllanishini o'rganishdan iboratdir. Iqtisodiyotda har qanday daromadning ma'lum bir qismi iste'molga, qolgan qismi esa jamg'armaga sarflanadi. Bu ikki tarkibiy qism makroiqtisodiy muvozanat, iqtisodiy o'sish, investitsiya salohiyati hamda fiskal siyosat samaradorligini aniqlashda muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun ham, iqtisodchilar daromadga nisbatan iste'mol va jamg'armaning qanday ulushda taqsimlanishini hisoblash uchun maxsus ko'rsatkichlar – **o'rtacha iste'mol moyilligi (ARS)** va **o'rtacha jamg'arish moyilligi (APS)** tushunchalarini ishlab chiqqanlar. Ushbu ko'rsatkichlar yordamida biz aholi yoki iqtisodiyot subyektlarining daromadga nisbatan qanday iqtisodiy xatti-harakatni amalga oshirayotganini tahlil qila olamiz. Bundan tashqari, bu tushunchalar

keyinchalik marjinal ko'rsatkichlarni tushunish va iqtisodiy model tuzishda ham tayanch nuqta bo'lib xizmat qiladi. Mazkur bobda ARS va APS tushunchalari, ularning hisoblash usullari, grafik ifodasi va iqtisodiy mazmuni chuqur tahlil qilinadi.

O'rtacha iste'mol moyilligi (ARS, average propensity to consume) – bu umumiy daromadga nisbatan iste'mol qilinadigan mablag' miqdorini ifodalaydi. U quyidagi formulada aniqlanadi:

$$ARS=C/Y$$

bu yerda:

- C — iste'mol xarajatlari,
- Y — jami daromad.

Bu ko'rsatkich shuni bildiradiki, aholi yoki xo'jalik subyektlari o'z daromadining qanchalik qismini iste'molga yo'naltirmoqda. Masalan, agar $ARS=0.8$ bo'lsa, demak, har 100 so'm daromaddan 80 so'm iste'molga sarflanmoqda. ARS odatda daromad darajasiga bog'liq. Past daromadli guruhlar ko'pincha yuqori ARSga ega bo'ladi, chunki ularning daromadi zaruriy iste'mol ehtiyojlarini qoplash uchun yetmaydi, natijada jamg'arishga imkon qolmaydi. Boshqa tomondan, yuqori daromadga ega subyektlarda ARS pastroq bo'lishi mumkin, chunki ular ko'proq jamg'arish imkoniyatiga ega.

Bu ko'rsatkich iqtisodiy siyosat yuritishda muhim ahamiyatga ega. Masalan, agar hukumat iqtisodiy rag'batlantirish maqsadida soliqni kamaytirsam, iste'molga nisbatan moyillik darajasi bu chorani qanchalik samarali bo'lishini ko'rsatadi. Agar ARS yuqori bo'lsa, daromad ortishiga javoban iste'mol ham keskin oshadi, bu esa umumiy talabni kuchaytiradi. Aksincha, agar ARS past bo'lsa, daromad ortsa-da, aholi bu mablag'ni iste'mol emas, balki jamg'armaga sarflaydi.

O'rtacha jamg'arish moyilligi (APS, average propensity to save) – bu umumiy daromadga nisbatan jamg'ariladigan mablag' ulushini bildiradi. U quyidagicha hisoblanadi:

$$APS=S/Y$$

bu yerda:

- S — jamg'arma miqdori,
- Y — jami daromad.

Mazkur ko'rsatkich aholi yoki xo'jalik subyektlari o'z daromadining qanchalik qismini iste'moldan voz kechib, kelajak uchun tejab qo'yganini ifodalaydi. ARS va APS birgalikda daromadning to'liq taqsimlanishini ko'rsatadi. Shuning uchun ularning yig'indisi 1 ga teng bo'ladi:

$$ARS+APS=1$$

Masalan, agar $APS=0.2$ bo'lsa, bu degani daromadning 20 foizi jamg'armaga yo'naltirilgan. Aytish kerakki, APS ham daromad darajasiga bog'liq bo'lib, yuqori daromadga ega guruhlar odatda yuqoriroq jamg'arish moyilligiga ega bo'ladi¹⁵.

Iqtisodiy o'sish uchun jamg'arish muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Aynan jamg'arma orqali investitsiya resurslari shakllanadi. Shuning uchun, APS darajasi past bo'lgan iqtisodiyotlar uzoq muddatli kapital to'plashda qiynaladi. Bu holatda tashqi investitsiyalarga qaramlik kuchayadi. Shu sababli, davlat siyosati orqali jamg'arishni rag'batlantirish iqtisodiy strategiyaning ajralmas qismiga aylanishi kerak.

Makroiqtisodiyotda iste'mol va jamg'arma funksiyalari grafik tarzda ifodalanadi. Bu grafiklar yordamida daromad oshishi bilan iste'mol va jamg'arma qanday o'zgarishini tasavvur qilish mumkin. Quyidagi grafikda iste'mol va jamg'arma chiziqlari daromad o'qi bo'yicha ko'rsatiladi:

Iste'mol funksiyasi (C):

Bu chiziq odatda quyidagicha ifodalanadi:

$$C=C_0+cY$$

bu yerda:

- C_0 — avtonom iste'mol (nol daromadda ham mavjud bo'lgan iste'mol),
- cc — chegara iste'mol moyilligi (MPC),

¹⁵ Н.М. Розанова. Макроэкономика: Учебник для магистров / Н.М. Розанова. - М.: Юрайт, 2013. - 813 с.

- YY — jami daromad.

Bu funksiya orqali ARS quyidagicha ifodalanadi:

$$ARS = \frac{C_0 + cY}{Y}$$

Bu ko‘rinishdan ko‘rinadiki, daromad oshgani sari C_0C_0 ’ning nisbiy ahamiyati kamayadi va ARS pasaya boshlaydi. Bu holat real hayotda ham ko‘p kuzatiladi: daromad oshgan sayin, iste‘mol ulushi nisbatan kamayadi, jamg‘arma esa ortadi.

Jamg‘arma funksiyasi (S):

$$S = Y - C = Y - (C_0 + cY) = -C_0 + (1 - c)Y$$

Bu tenglama bo‘yicha jamg‘arma chiziq chiziqli shaklda bo‘lib, boshlanish nuqtasi manfiy bo‘ladi (ya‘ni daromad juda past bo‘lsa, iste‘mol qarz hisobiga amalga oshadi). APSAPS quyidagicha aniqlanadi:

$$APS = \frac{S}{Y} = \frac{-C_0 + (1 - c)Y}{Y}$$

uqoridagi formulalardan ko‘rinib turibdiki, daromad ortgani sari APS oshadi, ARS esa kamayadi. Bu trend makroiqtisodiy tahlilda muhim hisoblanadi.

Iqtisodiy siyosatni ishlab chiqishda ARS va APS ko‘rsatkichlari muhim analitik vosita hisoblanadi. Masalan, davlat soliq stavkalarini yoki transfer to‘lovlarini o‘zgartirish orqali daromad taqsimotini tartibga solmoqchi bo‘lsa, bu choralarning iqtisodiyotga ta‘siri ARS orqali baholanadi. Agar aholi daromadining katta qismini iste‘molga sarflasa, har qanday fiskal rag‘batlantirish tezda umumiy talabni oshiradi. Biroq, agar daromadning katta qismi jamg‘armaga ketayotgan bo‘lsa, bunday siyosat kutilgancha tez samara bermaydi.

Shuningdek, ARS va APS ko‘rsatkichlari investitsiya-sarmoya siyosati va uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlik uchun ham hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tejamkorlik darajasi past bo‘lgan mamlakatlar iqtisodiy o‘sishni moliyalashtirishda qiyinchilikka duch keladi. Shu sababli, moliyaviy savodxonlikni oshirish, bank tizimini rivojlantirish va daromad barqarorligini ta‘minlash orqali APS’ni oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar juda dolzarbdir.

Iste'molga va jamg'arishga o'rtacha moyillik ko'rsatkichlari – ARS va APS – makroiqtisodiy jarayonlarning ichki tuzilishini tushunish uchun zarur tahliliy vositalardir. Ular yordamida daromad qanday taqsimlanayotgani, iqtisodiy faollik qanday shakllanayotgani va fiskal siyosat qanday samaradorlikka ega bo'lishi mumkinligini aniqlash mumkin. Daromad darajasi, avtonom xarajatlar, foiz stavkalari va boshqa omillar ushbu ko'rsatkichlarga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, davlat tomonidan ishlab chiqiladigan iqtisodiy strategiyalar ARS va APS'dagi o'zgarishlarni hisobga olgan holda tuzilishi lozim.

4.5. Iste'molga (MRS) hamda jamg'arishga (MPS) chegaraviy moyillik

Makroiqtisodiy tahlilda iste'mol va jamg'arma iqtisodiy agentlarning asosiy xatti-harakatlaridan biri hisoblanadi. Har bir iqtisodiy agent o'zining mavjud daromadidan bir qismini iste'mol qilishga, qolgan qismini esa jamg'arishga sarflaydi. Bu qarorlar makroiqtisodiy ko'rsatkichlar orqali umumlashtiriladi. Shulardan eng muhimlari — **iste'molga chegaraviy moyillik (MPC – Marginal Propensity to Consume)** va **jamg'arishga chegaraviy moyillik (MPS – Marginal Propensity to Save)** hisoblanadi.

Iste'molga chegaraviy moyillik — bu iqtisodiy agentning qo'shimcha daromadining qay darajasi qo'shimcha iste'molga sarflanishini bildiradi. Boshqacha qilib aytganda, daromad bir birlikka oshganda iste'molning nechaga ortishini MPC ifodalaydi:

$$MPC = \Delta C / \Delta Y$$

Bu yerda:

- ΔC — iste'moldagi o'zgarish,
- ΔY — daromaddagi o'zgarish.

Agar biror shaxs 100 ming so'm qo'shimcha daromad olganda, uning iste'moli 80 ming so'mga oshsa, $MPC = 0.8$ bo'ladi. Bu shuni anglatadiki, har bir qo'shimcha so'mdan 80 tiyin iste'mol qilinmoqda.

Jamg'arishga chegaraviy moyillik — iqtisodiy agent qo'shimcha daromadining nechog'i jamg'arishga yo'naltirilishini ifodalaydi. U quyidagicha aniqlanadi:

$$MPS = \Delta S / \Delta Y$$

Bu yerda:

- ΔS — jamg'armadagi o'zgarish,
- ΔY — daromaddagi o'zgarish.

Agar oldingi misolga qaytsak, 100 ming so'mlik qo'shimcha daromaddan 20 ming so'm jamg'arilsa, $MPS = 0.2$ bo'ladi.

MPC va MPS o'rtasidagi bog'liqlik

Iste'mol va jamg'arma bir-birini to'ldiruvchi iqtisodiy harakatlar bo'lib, daromad bo'yicha ularning yig'indisi har doim 1 ga teng:

Bu iqtisodiy identitet agentning har bir qo'shimcha daromadini faqat ikki yo'nalishda — yoki iste'molga, yoki jamg'armaga sarflashi mumkinligini ko'rsatadi. Ushbu tenglama makroiqtisodiy model qurishda muhim ahamiyatga ega.

MPC va MPS'ning iqtisodiy ahamiyati

1. **Multiplikator effekti** — MPC ko'rsatkichining yuqoriligi iqtisodiyotda davlat xarajatlari yoki investitsiyalarning iqtisodiy o'sishga bo'lgan ta'sirini kuchaytiradi. Bu **kengaytirilgan multiplikator modelida** quyidagicha ifodalanadi:

$$\text{Multiplikator} = 1 / (1 - MPC)$$

Agar $MPC = 0.8$ bo'lsa, multiplikator 5 ga teng bo'ladi. Bu shuni anglatadiki, iqtisodiy tizimga kiritilgan har bir birlik xarajat 5 birlik YaIMga olib keladi.

2. **Soliq siyosatining samaradorligi** — agar aholi iste'molga yuqori moyil bo'lsa, soliq imtiyozlari orqali qo'lga kiritilgan daromad tezda iste'molga yo'naltiriladi va iqtisodiy faollik oshadi.

3. **Jamg'arma va investitsiya munosabati** – yuqori MPS darajasi jamg'arma darajasining yuqori bo'lishiga olib keladi, bu esa iqtisodiyotda investitsiyalar uchun resurslar manbaini kengaytiradi.

MPC va MPS ko'rsatkichlari iqtisodiy taraqqiyot darajasiga, aholi daromadlariga va moliyaviy madaniyatga qarab o'zgaradi. Rivojlangan mamlakatlarda odatda MPS yuqoriroq bo'ladi, chunki u yerda aholi jamg'arma qilishga ko'proq moyil. Rivojlanayotgan davlatlarda esa aholi daromadi nisbatan past bo'lgani uchun MPC yuqoriroq, MPS esa past bo'ladi.

Amaliy misol va grafik tahlil

Faraz qilaylik, quyidagi ma'lumot mavjud:

Daromad (Y)	Iste'mol (C)
100	90
200	170
300	250

Bu holatda MPC quyidagicha hisoblanadi:

$$MPC = \Delta C / \Delta Y = (170 - 90) / (200 - 100) = 80 / 100 = 0.8$$

Va shunga mos holda:

$$MPS = 1 - MPC = 1 - 0.8 = 0.2$$

Bu ko'rsatkichlarni grafikda tasvirlash mumkin: iste'mol chizig'i boshlang'ich nuqtadan (masalan, 0 daromadda ham iste'mol mavjud) boshlanadi va MPC gradient bilan o'sadi. Jamg'arma chizig'i esa daromadning bir qismi iste'mol qilingandan so'ng paydo bo'ladi.

4.6. O'zbekiston Respublikasida iste'mol va jamg'arish jarayonlari xususiyatlari

O'zbekistonda aholi daromadlarining asosiy qismini mehnat daromadlari tashkil etadi, ya'ni ish haqi, yakka tartibdagi tadbirkorlikdan tushumlar va davlatdan olinadigan transfertlar (nafaqalar, subsidiyalar). Shuningdek, xorijda

ishlayotgan fuqarolarning pul o'tkazmalari ham iste'mol darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Bu omillar aholining qisqa muddatli iste'molga nisbatan yuqori moyilligini (MPC) yuzaga keltirmoqda.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda ko'pchilik uy xo'jaliklari daromadining 80–90 foizini bevosita iste'molga yo'naltiradi. Ayniqsa, oziq-ovqat, kiyim-kechak, kommunal to'lovlar va transport xarajatlari iste'mol tarkibida yetakchi o'rin tutadi. Bu esa MPCning yuqoriligini ko'rsatadi, ya'ni har bir qo'shimcha so'm daromad asosan iste'molga sarflanadi.

O'zbekiston sharoitida jamg'arma darajasi nisbatan past bo'lib, bu MPSning pastligini anglatadi. Bunga bir nechta omillar sabab bo'ladi:

- **Moliyaviy bilim darajasining pastligi:** Ko'pgina fuqarolar bank, obligatsiya yoki investitsiya vositalarini yetarlicha bilmaydi.
- **Noformal sektor ulushining yuqoriligi:** Noformal daromadlar ko'pincha rasman hisobga olinmaydi va ular jamg'armaga yo'naltirilmaydi.
- **Ishonch omili:** Ba'zi hollarda aholining moliyaviy institutlarga bo'lgan ishonchi pastligi sababli ular uyda naqd pul saqlashni afzal biladi.
- **Kambag'allik darajasi:** Daromadning pastligi aholining mavjud mablag'larini faqat iste'molga sarflashga majbur qiladi.

Shunga qaramay, so'nggi yillarda moliyaviy sohada amalga oshirilayotgan islohotlar — bank xizmatlarining kengayishi, omonat foizlarining ko'tarilishi, moliyaviy savodxonlikni oshirish bo'yicha dasturlar — jamg'arma xatti-harakatlariga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

O'zbekistonda iste'mol va jamg'arma xatti-harakatlari hududlar kesimida ham sezilarli darajada farqlanadi. Masalan:

- **Toshkent shahri va yirik sanoat markazlarida** aholining real daromadi nisbatan yuqori bo'lgani sababli, u yerda jamg'arma imkoniyatlari ham kengroq.
- **Qishloq hududlarida** esa aholi asosan iste'molga yo'naltirilgan, jamg'arma imkoniyatlari past darajada qolmoqda.

Bunday regional tafovutlar iqtisodiy siyosat ishlab chiqishda hisobga olinishi lozim.

Davlat siyosati, xususan, soliq yengilliklari, jamg'arma hisobvaraqlari uchun beriladigan rag'batlar, bank sektorini isloh qilish va moliyaviy infratuzilmani rivojlantirish jamg'arma darajasini oshirishga xizmat qilmoqda. Misol uchun:

- **Bank omonatlariga soliq imtiyozlari** joriy etilgan.
- **"Bolalar jamg'arma dasturlari"** kabi innovatsion moliyaviy mahsulotlar ishlab chiqilgan.
- **Omonat stavkalari bo'yicha raqobat** ortmoqda, bu esa aholini rasman jamg'arma qilishga undaydi.

COVID-19 pandemiyasi davrida aholining iste'mol xatti-harakatlarida sezilarli o'zgarishlar yuz berdi. Ko'plab uy xo'jaliklari majburiy tarzda jamg'arma qilishga majbur bo'ldi, ba'zilar esa aksincha, omonatlaridan foydalanishga to'g'ri keldi. Bu davrda ishonchli moliyaviy vositalarning ahamiyati yanada oshdi. Shuningdek, inflyatsiya darajasining oshishi aholi real daromadlariga bosim qilib, jamg'arma imkoniyatlarini qisqartirib qo'ydi.

O'zbekiston Respublikasida iste'mol va jamg'arish jarayonlari hali ham o'tish davri iqtisodiyotining xususiyatlarini saqlab qolgan bo'lsa-da, so'nggi yillardagi moliyaviy islohotlar ularni bosqichma-bosqich takomillashtirmoqda. Iste'molga chegaraviy moyillik yuqori darajada bo'lib, bu iqtisodiy faollikni ta'minlasa-da, uzoq muddatda barqaror iqtisodiy o'sish uchun jamg'arish darajasini oshirish zarur. Bu esa moliyaviy savodxonlik, ishonchli bank tizimi, real daromadlarning o'sishi orqali erishiladigan muhim maqsaddir

NAZORAT SAVOLLARI

1. Iste'molga chegaraviy moyillik (MPC) nima? Uning formulasi qanday?
2. Jamg'arishga chegaraviy moyillik (MPS) tushunchasini izohlang.
3. MPC va MPS o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud?
4. Multiplikator effekti nima va u qanday hisoblanadi?
5. Iste'mol funksiyasining grafik ko'rinishini tasvirlab bering.
6. O'zbekiston sharoitida iste'mol tarkibida qaysi tovarlar va xizmatlar ustunlik qiladi?
7. Aholi daromadining asosiy manbalari nimalardan iborat?
8. Formal va noformal jamg'arma turlarini solishtiring.
9. Rejalashtirilgan va rejalashtirilmagan jamg'arma tushunchalarini izohlang.
10. Jamg'arma va investitsiya o'rtasidagi bog'liqlik qanday?

V BOB

MOLIYAVIY HISOBOT

Reja:

- 5.1. Moliyaviy hisobotning mazmuni**
- 5.2. Mohiyati va tarkibi, moliyaviy hisobot tuzish va uni tashkil etish**
- 5.3. Buxgalteriya balansi tuzilishi va uning tarkibi, moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot**
- 5.4. Pul oqimi to'g'risidagi hisobotni tuzish va uni to'ldirish**
- 5.5. Xususiy kapital to'g'risidagi hisobotni tuzish**
- 5.6. Biznes birlashuvi va konsolidatsiyalangan moliyaviy hisobotlar**

5.1. Moliyaviy hisobotning mazmuni

Moliyaviy hisobot – bu korxona yoki tashkilotning moliyaviy ahvoli, faoliyati natijalari va pul oqimlari haqida tashqi va ichki foydalanuvchilarga ishonchli, aniq va tushunarli tarzda axborot beruvchi hujjatlar majmuasidir. Moliyaviy hisobotlar orqali investorlar, kreditorlar, soliq organlari, davlat boshqaruvi institutlari va boshqa manfaatdor tomonlar korxonaning moliyaviy barqarorligi, foydaliligi, to'lovga qobiliyati va moliyaviy risklarini baholash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Moliyaviy hisobotning asosiy vazifasi – buxgalteriya hisobi prinsiplari asosida shakllangan moliyaviy ma'lumotlarni jamlab, foydalanuvchilarga qarorlar qabul qilishda zarur bo'lgan axborotni taqdim etishdir. Ayniqsa, quyidagi savollarga javob olish moliyaviy hisobotning asosiy mohiyatidir:

- Korxona qancha foyda yoki zarar ko'rdi?
- Korxonaning aktivlari va majburiyatlari qancha?
- Tashqi qarzlar yoki o'z kapitali qanday o'zgarib bormoqda?
- Naqd pul oqimlari qanday shakllanmoqda?

Moliyaviy hisobot odatda quyidagi asosiy hujjatlarni o'z ichiga oladi:

1. Moliyaviy holat to'g'risidagi hisobot (Balans)

– Korxonaning muayyan sanadagi aktivlari, majburiyatlari va o'z kapitali

haqida ma'lumot beradi.

– Asosiy formula:

Aktivlar = Majburiyatlar + Kapital

2. **Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot (Foyda va zararlar hisobot)**

– Korxonaning ma'lum davrda olgan daromadlari va qilgan xarajatlarini ko'rsatadi, sof foyda yoki zarar hajmini aniqlaydi.

3. **Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot (Cash Flow Statement)**

– Operatsion, investitsion va moliyalashtirish faoliyati natijasida yuzaga kelgan pul tushumlari va chiqimlarini aks ettiradi.

4. **O'z kapitalidagi o'zgarishlar to'g'risidagi hisobot**

– Kapitalning qanday manbalar hisobiga oshgani yoki kamaygani haqida ma'lumot beradi.

5. **Izohlar va tushuntirishlar**

– Hisobotda keltirilgan ma'lumotlarni batafsil tahlil qilish, qo'shimcha tavsiflash, buxgalteriya siyosatiga izoh berish vazifasini bajaradi.

Moliyaviy hisobot turli manfaatdor tomonlarga xizmat qiladi:

- **Investorlar** – kapital qo'yish yoki qayta yo'naltirishga qaror qiladi.
- **Banklar va kreditorlar** – kredit berish yoki uzaytirish ehtimolini baholaydi.
- **Soliq organlari** – soliqqa tortish bazasini aniqlaydi.
- **Boshqaruv organlari** – strategik va operatsion qarorlar qabul qiladi.
- **Xodimlar va kasaba uyushmalari** – ish haqi, rag'batlantirish va xavfsizlik masalalarida foydalanadi.

Moliyaviy hisobot xalqaro yoki milliy buxgalteriya standartlari asosida tuziladi va quyidagi tamoyillarga amal qiladi:

- **Halollik va anqlik (truthfulness and accuracy)**
- **Uzluksizlik (going concern)**
- **Taqqoslanuvchanlik (comparability)**
- **Vaqtida e'lon qilish (timeliness)**
- **Tushunarlilik (understandability)**

Moliyaviy hisobot korxonaning iqtisodiy hayotida va tashqi muhit bilan aloqalarida asosiy axborot manbasi hisoblanadi. Uning sifatli tuzilishi korxona faoliyatining ochiqligini, sarmoyadorlar va kreditorlar bilan ishonchli munosabatlarni shakllantirishni ta'minlaydi. Shu bois, moliyaviy hisobotlar tuzishda xalqaro standartlarga, aniqlik, shaffoflik va ob'ektivlik tamoyillariga qat'iy rioya qilinishi zarur.

5.2. Mohiyati va tarkibi, moliyaviy hisobot tuzish va uni tashkil etish

Moliyaviy hisobot bir nechta asosiy qismlardan iborat bo'lib, ular korxonaning moliyaviy holatini turli yo'nalishlardan yoritadi. Ularning eng birinchisi bu **balans** bo'lib, unda aktivlar, majburiyatlar va kapital ko'rsatiladi. Ikkinchi hisobot – **foyda va zararlar hisobotidir**, bu hisobot korxonaning ma'lum davrda olgan daromadlari va qilgan xarajatlarini ko'rsatadi. **Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot** esa korxonaga kelib tushgan va undan chiqib ketgan naqd pul mablag'larini uch yo'nalishda – operatsion, investitsion va moliyaviy faoliyat bo'yicha taqdim etadi. **Kapitaldagi o'zgarishlar hisobotida** esa o'z kapitalining qanday o'zgarishi, uning manbalari va taqsimoti bayon qilinadi. **Izohlar va tushuntirishlar** esa hisobotlarda aks etgan ma'lumotlarni chuqurroq yoritib beradi.

Moliyaviy hisobotni tuzish bir necha ketma-ket bosqichlarda amalga oshiriladi. Avvalo, buxgalteriya yozuvlari kundalik ravishda yuritiladi va barcha moliyaviy operatsiyalar qayd etiladi. Hisobot davri yakuniga kelib, daromad va xarajatlar hisobvaraqlari yopiladi va sof foyda yoki zarar aniqlanadi. Keyin asosiy hisobot shakllari – balans, foyda va zararlar, pul oqimlari va boshqalar tayyorlanadi. Agar korxona qonunchilikka ko'ra auditga majbur bo'lsa, moliyaviy hisobotlar mustaqil auditor tomonidan tekshiriladi. Yakuniy bosqichda esa hisobotlar tegishli davlat organlari, investorlar yoki boshqa foydalanuvchilarga taqdim etiladi.

Moliyaviy hisobotni tashkil etishda muayyan tamoyillar asos qilib olinadi. Eng avvalo, hisobot **uzluksizlik tamoyili** asosida tuziladi, ya'ni korxona o'z

faoliyatini davom ettiradi, deb hisoblanadi. Hisobotda aks ettirilgan ma'lumotlar **ishonchli, ahamiyatli va taqqoslanuvchan** bo'lishi zarur. **Ehtiyotkorlik tamoyiliga** ko'ra, daromadlar ortiqcha, xarajatlar esa kam baholanishi mumkin emas. Shuningdek, hisobot foydalanuvchilarga tushunarli bo'lishi kerak, bu esa **tushunarlilik** tamoyilini talab etadi. Ushbu tamoyillarni e'tiborsiz qoldirish moliyaviy axborotning sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Moliyaviy hisobotlar korxona faoliyatini kompleks tahlil qilish, strategik va operativ qarorlar qabul qilishda beqiyos axborot manbaidir. Ular orqali korxonaning moliyaviy barqarorligi, rentabellik darajasi, tavakkalchilik holatlari aniqlanadi. Moliyaviy hisobotni to'g'ri tuzish nafaqat qonunchilik talabi, balki foydalanuvchilarga bo'lgan mas'uliyatni ham bildiradi. Hisobotlar shaffof, aniq va ishonchli bo'lishi uchun xalqaro buxgalteriya standartlariga qat'iy rioya qilish lozim. Shu tariqa, moliyaviy hisobot – bu korxona ishonchliligi va samaradorligining asosiy ko'zgusi hisoblanadi.

5.3. Buxgalteriya balansi tuzilishi va uning tarkibi, moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot

Buxgalteriya balansi – bu korxonaning ma'lum bir sanadagi moliyaviy holatini ko'rsatuvchi asosiy hisobot shaklidir. Unda xo'jalik yurituvchi subyektning barcha aktivlari, majburiyatlari va mulkdorlar kapitali tizimli ravishda joylashtiriladi. Balans ikki qismdan iborat: **aktivlar** (chap tomon) va **majburiyatlar hamda kapital** (o'ng tomon). Har ikki qismda ko'rsatilgan qiymatlar o'zaro teng bo'lishi kerak, bu tenglik "**Aktivlar = Majburiyatlar + Kapital**" formulasiga asoslanadi. Aktivlar korxonaning egaligida bo'lgan moddiy va nomoddiy resurslarni ifodalaydi, majburiyatlar esa uchinchi shaxslarga bo'lgan qarz majburiyatlaridir. Kapital esa korxona egalarining mablag'lari bo'lib, u aktivlar va majburiyatlar orasidagi farqni ifodalaydi¹⁶.

¹⁶ Н.М. Розанова., Макроэкономика. продвинутый курс в 2 ч. Часть 2: Учебник для магистратуры / Н.М. Розанова. - Люберцы: Юрайт, 2016. – 382с.

Balans tarkibi aktivlar va majburiyatlarning tarkibiy qismlariga qarab tuziladi. Aktivlar odatda **joriy (aylanma)** va **nojoriy (asosiy)** aktivlarga bo'linadi. Joriy aktivlarga pul mablag'lari, qisqa muddatli debitorlik qarzlari va zaxiralar kiradi. Nojoriy aktivlar esa asosan asosiy vositalar, binolar, uskunalar, uzoq muddatli investitsiyalarni o'z ichiga oladi. Majburiyatlar esa **qisqa muddatli** va **uzoq muddatli** majburiyatlarga ajratiladi. Balans orqali korxonaning moliyaviy mustahkamligi, likvidligi va to'lovga qobiliyati baholanadi.

Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot (foyda va zararlar hisoboti) – bu korxonaning muayyan hisobot davridagi iqtisodiy faoliyat natijalarini aks ettiruvchi moliyaviy hujjatdir. Bu hisobot orqali daromadlar, xarajatlar va ularning natijasida olingan sof foyda yoki zarar ko'rsatiladi. Hisobot odatda quyidagi asosiy qismlardan iborat: **sotuvdan tushgan daromad, sotilgan mahsulot tannarxi, ishlab chiqarish va umumiy boshqaruv xarajatlari, moliyaviy faoliyatdan daromadlar/xarajatlar**, va **sof foyda**. Hisobotda, avvalo, sof tushumdan ishlab chiqarish xarajatlari ayiriladi, qolgan qiymatdan operatsion va boshqa xarajatlar chiqarilgach, soliqdan oldingi foyda aniqlanadi. Soliq summasi ayirilgach, nihoyat, korxonaning sof foydasi (yoki zarari) hisoblab chiqiladi.

Bu hisobot foydalanuvchilarga korxona daromad keltirish salohiyati, xarajatlar strukturasi, foydalilik darajasini va iqtisodiy samaradorligini aniqlash imkonini beradi. Investorlar va kreditorlar aynan ushbu hisobot orqali korxonaga mablag' kiritish yoki qarz berish to'g'risida qaror qabul qiladilar. Shuningdek, bu hisobot menejerlarga xarajatlarni tahlil qilish, yo'qotishlarni aniqlash va foyda olish imkoniyatlarini kengaytirish bo'yicha qarorlar ishlab chiqishda yordam beradi. Hisobot shakli buxgalteriya standartlariga muvofiq tuziladi va aniqlik, ishonchlilik hamda tushunarlilik talablariga javob berishi lozim. Shu bois, bu hujjat moliyaviy tahlil va rejalashtirishda muhim vosita hisoblanadi.

5.4. Pul oqimi to'g'risidagi hisobotni tuzish va uni to'ldirish

Pul oqimi to'g'risidagi hisobot (Cash Flow Statement) – bu korxonaning muayyan davr mobaynidagi real naqd pul harakatini aks ettiruvchi asosiy moliyaviy hisobot shaklidir. Ushbu hisobotda pul mablag'lari qanday manbalardan kelgani va qanday yo'nalishlarga sarflangani aniq ko'rsatiladi. Hisobot uchta asosiy faoliyat turi bo'yicha tuziladi: **operatsion faoliyat, investitsion faoliyat va moliyaviy faoliyat.**

Operatsion faoliyat bo'yicha pul oqimi – bu kundalik ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish faoliyatidan tushgan va sarflangan naqd mablag'larni ifodalaydi. Bunda mahsulot sotishdan tushgan tushum, to'langan ish haqi, xaridlar, soliq to'lovlari va boshqa operatsion xarajatlar ko'rsatiladi. **Investitsion faoliyat bo'yicha pul oqimi** esa asosiy vositalarni sotib olish yoki sotish, uzoq muddatli aktivlarga kiritilgan sarmoyalar, boshqa korxonalarga berilgan kreditlar va investitsiyalar bilan bog'liq harakatlarni o'z ichiga oladi. **Moliyaviy faoliyat bo'yicha pul oqimi** – bu aktsiyalar chiqarilishi, dividend to'lovlari, qarz mablag'larini jalb qilish yoki to'lash kabi harakatlar asosida shakllanadi.

Pul oqimi hisobotini tuzishda ikki usul qo'llaniladi: **to'g'ridan-to'g'ri** va **bilvosita** usullar. To'g'ridan-to'g'ri usulda pul tushumi va chiqimi to'g'ridan-to'g'ri keltiriladi, masalan, “mahsulot sotishdan tushgan tushum”, “xaridorlarga qaytarilgan mablag'lar”, “ish haqi to'lovlari” kabi. Bilvosita usul esa sof foydadan boshlab, unga naqd bo'lmagan xarajatlar (amortizatsiya), qarzlar va debitorlikdagi o'zgarishlar qo'shiladi yoki ayiriladi. Bilvosita usul asosan korxonalarning amaliyotida keng qo'llaniladi, chunki u foyda va naqd oqimlar o'rtasidagi farqni ko'rsatadi.

Pul oqimi to'g'risidagi hisobotni to'ldirish uchun buxgalteriya registrlaridagi ma'lumotlar, balans, foyda va zararlar hisobotidagi raqamlar asos qilib olinadi. Har bir pul oqimi yo'nalishi alohida ustunlarda ko'rsatiladi va oxirida davr boshidagi hamda davr oxiridagi pul mablag'lari qoldig'i aniqlanadi. Bu hisobot foydalanuvchilarga korxonaning likvidligi, moliyaviy barqarorligi va naqd pul

oqimlarini rejalashtirish imkoniyatlarini baholashga yordam beradi. Aynan shu sababli, pul oqimi hisobotining to'g'ri va aniq tuzilishi moliyaviy tahlil jarayonida muhim o'rin tutadi.

5.5. Xususiy kapital to'g'risidagi hisobotni tuzish

Xususiy kapital to'g'risidagi hisobot – bu xo'jalik yurituvchi subyektning o'z mulkdorlari ulushiga doir moliyaviy o'zgarishlarini aks ettiruvchi moliyaviy hisobot shaklidir. Ushbu hisobot orqali hisobot davri davomida korxonaning xususiy kapitalidagi o'zgarishlar – yangi sarmoyalar kiritilishi, dividendlar to'lanishi, jamg'arilgan foyda va boshqa o'zgarishlar tahlil qilinadi. Xususiy kapital – bu aktivlar va majburiyatlar orasidagi farq bo'lib, u korxona egalariga tegishli bo'lgan sof boylikni bildiradi. Hisobot, odatda, yil boshidagi kapital qoldig'i bilan boshlanadi va hisobot davrida ro'y bergan har bir o'zgarish bosqichma-bosqich ko'rsatiladi. Bunda mulkdorlar kiritgan qo'shimcha ulushlar, o'tkazilgan daromadlar yoki zararlar, shuningdek, boshqa omillar hisobga olinadi.

Hisobot shakli milliy va xalqaro buxgalteriya standartlariga muvofiq ravishda tuziladi. Odatda, bu hisobotda quyidagi ustunlar keltiriladi: **ustav kapitali, qo'shimcha sarmoyalar, jamg'arilgan foyda (yoki zarar), valyuta kursidagi farqlar, va umumiy xususiy kapital**. Har bir ustunda yil boshidagi qoldiq, o'zgarishlar summasi va yil oxiridagi qoldiq alohida ko'rsatiladi. Hisobotning asosiy maqsadi – mulkdorlar va boshqa manfaatdor tomonlarga korxona kapitalidagi harakatlar haqida to'liq, aniq va ishonchli axborot taqdim etishdir. Ayniqsa, aksiyadorlik jamiyatlari yoki cheklangan mas'uliyatli jamiyatlarda bu hisobot investorlar uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Xususiy kapital to'g'risidagi hisobotni tuzish uchun foyda va zararlar hisobotidagi sof foyda miqdori, dividend to'lovlari, yangi chiqarilgan aksiyalar summasi, valyuta kurslarining o'zgarishi bilan bog'liq farqlar va boshqa moliyaviy harakatlar e'tiborga olinadi. Bu hisobot nafaqat korxona ichki boshqaruvi uchun, balki soliq organlari, investorlarga hisobot berish, hamda kredit muassasalari uchun ham ahamiyatlidir. Korxona faoliyatining barqarorligi va foydaliligi

bevosita xususiy kapitalning o'sishi bilan bog'liq bo'ladi. Shuning uchun bu hisobot kapital tarkibini tahlil qilish, dividend siyosatini belgilash, yoki yangi sarmoyaviy qarorlarni qabul qilishda asosiy vositalardan biri sifatida xizmat qiladi.

5.6. Biznes birlashuvi va konsolidatsiyalangan moliyaviy hisobotlar

Biznes birlashuvi (Business Combination) – bu ikki yoki undan ortiq mustaqil korxonalarning birlashib, yagona korxona shaklida faoliyat yuritishiga aytiladi. Birlashuvlar iqtisodiy jihatdan samaradorlikni oshirish, resurslarni birlashtirish, yangi bozorlarni egallash yoki strategik maqsadlarni amalga oshirish uchun amalga oshiriladi. Biznes birlashuvining turli shakllari mavjud, masalan: **birlashma** (merger), **qo'shilish** (acquisition) va **kontrolli birlashuv**. Birlashma jarayonida, odatda, ikkala kompaniya o'zining mustaqil mavjudligini yo'qotib, yangi bir korxona shaklida faoliyat yuritadi. Agar biri boshqa kompaniyani sotib olsa, bu qo'shilish hisoblanadi va asosiy kompaniya boshqaruvni o'z qo'lida saqlaydi. Biznes birlashuvi amalga oshirilganda, uning moliyaviy natijalari ko'rsatilgan holda konsolidatsiya qilish talab etiladi. Konsolidatsiya – bu birlashgan kompaniyalar faoliyatini birlashtirib, ularning moliyaviy holatini yagona hisobotda aks ettirish jarayonidir. Bunda, har bir kompaniyaning aktivlari, majburiyatlari va kapitali umumiy hisobda yig'iladi. Biznes birlashuvi jarayonida yangi tashkil etilgan korxona o'zining moliyaviy hisoboti orqali barcha operatsiyalarni aks ettirishi kerak. Bu hisobot, shuningdek, aksiyalarni birlashtirish, soliq va boshqa moliyaviy o'zgarishlarni inobatga olgan holda, amalga oshiriladi.

Konsolidatsiyalangan moliyaviy hisobotlar – bu guruhga mansub barcha kompaniyalar (onalar va ularning filiali)ning moliyaviy hisobotlarining birlashtirilgan shaklidir. Konsolidatsiya maqsadi, bir guruhdagi barcha subyektlarning umumiy moliyaviy holatini aks ettirish, ya'ni guruhning yagona iqtisodiy subyekt sifatida faoliyatini ko'rsatishdir. Konsolidatsiyalangan hisobotlar ikki yoki undan ortiq kompaniyaning birlashuvi natijasida tuziladi va ular faqat

birlashgan kompaniyalar guruhi darajasida tuziladi. Hisobotda, guruhning umumiy aktivlari, majburiyatlari, daromadlari va xarajatlari ko'rsatiladi.

Konsolidatsiya jarayonida, onaning va filiallarning o'zaro operatsiyalari (masalan, filialning onaga bo'lgan qarzi) hisobdan chiqariladi. Shuningdek, filialning mulkdorlar kapitali, onaning kapitali bilan birlashtiriladi. Konsolidatsiya jarayonida asosiy e'tibor kompaniyalar o'rtasidagi bozor va moliyaviy aloqalarning tahliliga qaratiladi. Konsolidatsiyalangan hisobot tuzish, odatda, xalqaro moliya hisobotlari standartlariga (IFRS yoki GAAP) muvofiq amalga oshiriladi. Ushbu hisobotlar asosida kompaniya guruhining moliyaviy barqarorligi, daromad olish salohiyati, likvidlik va boshqa muhim ko'rsatkichlar tahlil qilinadi.

Konsolidatsiyalangan hisobotning tarkibi odatda quyidagi asosiy hisobotlardan iborat bo'ladi: **buxgalteriya balansi, foyda va zararlar hisobot** (yoki daromadlar va xarajatlarni to'g'risidagi hisobot), **pul oqimi to'g'risidagi hisobot**, va **xususiy kapital to'g'risidagi hisobot**. Hisobotni to'g'ri tuzish uchun onaning va filiallarning barcha aktivlari va majburiyatlari muvofiqlashtirilgan holda yig'iladi. Ushbu hisobotda konsolidatsiya qilinayotgan korxonalar o'rtasidagi shartnomalar, to'lovlar va boshqa moliyaviy operatsiyalar ko'rsatiladi.

Konsolidatsiya jarayonida ba'zi asosiy tamoyillarni hisobga olish zarur. Birinchidan, filiallar va onaning o'rtasidagi barcha ichki operatsiyalar (masalan, qarzlar, savdo, daromadlar) hisobotdan chiqariladi. Ikkinchidan, filialning xususiy kapitali va aktivlari onaning balansiga qo'shiladi. Uchinchidan, konsolidatsiyalashda, onaning aksiyadorlari tomonidan qo'llanilgan baholar va filiallar o'rtasidagi o'zgarishlar inobatga olinadi. Shuningdek, konsolidatsiya jarayonida soliqlar va boshqa moliyaviy ko'rsatkichlar ham ko'rib chiqiladi.

Konsolidatsiyalangan moliyaviy hisobotlar orqali kompaniyalar guruhining moliyaviy holati, daromad olish potentsiali va bozor iqtisodiyoti bilan bog'liq o'zgarishlarga qanday moslashganligi to'g'risida aniq va ishonchli axborot olish mumkin. Bu hisobotlarning to'g'ri tuzilishi va tahlil qilinishi, investorlar, moliyaviy tahlilchilar va menejment uchun muhim ahamiyatga ega.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Moliyaviy hisobotlarning qanday turlari mavjud va ularning har biri qanday maqsadga xizmat qiladi?
2. Buxgalteriya balansi nima va uning tarkibiga qanday elementlar kiradi?
3. Foyda va zararlar hisobotining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
4. Pul oqimi to'g'risidagi hisobotning mazmuni va tuzilishi qanday?
5. Konsolidatsiyalangan moliyaviy hisobotlarni tuzishda qanday tamoyillar mavjud?
6. Moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlari (IFRS) qanday afzalliklarga ega?
7. Buxgalteriya balansi va foyda va zararlar hisobotining o'rtasidagi farqlarni tushuntirib bering.
8. Pul oqimi to'g'risidagi hisobotda qanday operatsiyalar ko'rsatiladi va bu hisobotning asosiy vazifasi nima?
9. Moliyaviy hisobotlarda soliq to'lovlari va boshqa majburiyatlarning qanday ko'rsatilishi kerak?
10. Xususiyl kapital to'g'risidagi hisobotni tuzishda qanday elementlar ko'rsatiladi?

VI BOB INVESTITSIYA

Reja:

- 6.1. Investitsiyalarning neoklassik modeli
- 6.2. Bir davrli model va ko‘p davrli model
- 6.3. Kapitalning istalgan zaxiralariga moslashish xarajatlarini hisobga olish modeli
- 6.4. Soliq siyosatining firmalarning investitsion qarorlariga ta’siri
- 6.5. Tobin nazariyasi
- 6.6. Investitsion loyihalarni kapitalning chegaraviy samaradorligi bo‘yicha saralash va investitsiya talabining funksiyasini aniqlash

6.1. Investitsiyalarning neoklassik modeli

Neoklassik investitsiya modeli — bu ishlab chiqarish vositalariga (kapitalga) investitsiyalarni firmalar qanday qilib optimal tarzda amalga oshirishini tushuntiradigan asosiy nazariy modeldir. Ushbu model makroiqtisodiyotda, ayniqsa, iqtisodiy o‘sish, investitsiya va kapitalning dinamikasini tushuntirishda muhim rol o‘ynaydi. Modelning asosiy maqsadi — firmalarning daromadlarini maksimal darajada oshirishga intiluvchi subyektlar sifatida qanday investitsiya qarorlarini qabul qilishlarini tahlil qilishdir.

Neoklassik investitsiya modeli quyidagi asosiy farazlarga tayanadi:

1. **Ratsional subyektlar** – Firmalar foydani maksimallashtirishga harakat qiladilar.
2. **Mukammal raqobat** – Bozorlar mukammal raqobat sharoitida faoliyat yuritadi.
3. **Kapitalning chegara mahsuldorligi** – Kapitalning chegaraviy mahsuldorligi kamayuvchi xususiyatga ega.
4. **Kapital jamg‘armasi va eskirishi** – Kapital vaqt o‘tishi bilan eskiradi, shuning uchun uni yangilab turish kerak.

Modelda firma ishlab chiqarish uchun kapital KKK va mehnat LLL dan foydalanadi. Ishlab chiqarish funksiyasi quyidagicha beriladi:

$$Y=F(K,L)$$

Bu yerda:

- Y — ishlab chiqarish hajmi;
- K — kapital hajmi;
- L — mehnat resurslari miqdori;
- $F(\cdot)$ — odatda Cobb-Douglas shaklida bo'lishi mumkin: $F(K,L)=K^\alpha L^{1-\alpha}$, $0<\alpha<1$.

Firma investitsiya hajmini quyidagicha aniqlaydi:

$$I=K' + \delta K$$

Bu yerda:

- I — yalpi investitsiya;
- K — kapitalning o'zgarish sur'ati (kapital jamg'armasi);
- δ — kapitalning eskirish darajasi.

Neoklassik modelda Tobin q (q) muhim rol o'ynaydi. Bu koeffitsient quyidagicha aniqlanadi:

$$q = \text{kapitalning bozordagi qiymati} / \text{kapitalning tiklash qiymati}$$

Agar $q > 1$ bo'lsa, demak, firmalar yangi kapitalga sarmoya kiritish orqali daromad oladi. Aksincha, agar $q < 1$, sarmoya kiritish foydasiz bo'ladi. Ideal holatda firma quyidagicha optimallashtiradi:

$$\text{Investitsiya darajasi} = I(q), \quad I'(q) > 0$$

Neoklassik modelda firmalar vaqtga bog'liq ravishda qaror qabul qiladilar. Optimal boshqaruv (optimal control theory) usuli orqali quyidagi Hamiltonian funktsiya tuziladi:

$$H = \Pi(K,L) - I + \lambda(K' - I + \delta K)$$

Bu yerda:

- Π — sof foyda;
- λ — soyaviy narx (kapitalning qiymati);
- K — kapitalning o'zgarish tezligi.

Optimal shartlar quyidagicha olinadi:

1. Foydaning investitsiyaga nisbatan hosilasi: $\partial H/\partial I=0$
2. Kapitalga nisbatan Hamiltonianning hosilasi: $\lambda' = r\lambda - \partial \Pi/\partial K$

Bu shartlar yordamida investitsiya trayektoriyasi va vaqt bo'yicha kapitalning optimal dinamikasi aniqlanadi¹⁷.

Neoklassik investitsiya modeli investitsiya qarorlarini ishlab chiqarish texnologiyasi, kapital narxi, eskirish darajasi va bozor kutilmalariga bog'liq holda tushuntiradi. Bu model orqali iqtisodiyotdagi umumiy sarmoya darajasi, foiz stavkalari va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlikni chuqur tahlil qilish mumkin. Model, shuningdek, iqtisodiy siyosat yuritishda (masalan, soliq siyosati yoki investitsiyani rag'batlantirish) muhim amaliy ahamiyatga ega

6.2. Bir davrli model va ko'p davrli model

Bir davrli modelda firma faqat **hozirgi davrga** e'tibor qaratadi. U kapital va mehnat resurslarini tanlab, shu davrda foydasini maksimal darajada oshirishga intiladi. Vaqt faktori inobatga olinmaydi, ya'ni investitsiyaning kelajakdagi ta'siri hisobga olinmaydi.

Firma quyidagi shartda foydasini maksimal qiladi:

$$\text{Max}_{K,L} \Pi = F(K,L) - rK - wL$$

Bu yerda:

- $F(K,L)$ — ishlab chiqarish funktsiyasi;
- r — kapitalning ijaraviy narxi (foiz stavkasi);
- w — mehnatning haqiqiy ish haqi.

Belgilovchi xususiyatlar:

- Investitsiya va kapital jamg'armasi tushunchalari yo'q.
- Kapital miqdori berilgan yoki optimal bir martalik tanlanadi.
- Analiz oddiy, ammo uzoq muddatli qarorlarni tushuntirib bera olmaydi.

¹⁷ Е.М. Найденова. Макроэкономика. курс лекций / Е.М.Найденова. - М.: КноРус, 2019. - 80 с.

Bu modelda firma investitsiyani vaqtga bog‘liq ravishda rejalashtiradi. Kapital vaqt o‘tishi bilan to‘planadi va eskiradi. Firma uzoq muddatli foydani maksimallashtirishga intiladi, ya’ni hozirgi va kelajakdagi foydalarni hisobga oladi.

Belgilovchi xususiyatlar:

Kapitalning jamg‘arilishi va eskirishi hisobga olinadi.

Tobin’s q, Hamiltonian va optimal boshqaruv nazariyasi ishlatiladi.

Investitsiya qarorlari vaqtga bog‘liq holda optimallashtiriladi.

Uzoq muddatli iqtisodiy o‘shish, investitsion siyosat, shoklarga javoblarni tahlil qilish imkonini beradi.

Taqqoslash jadvali

Belgilar	Bir davrli model	Ko‘p davrli model
Vaqt	E’tiborga olinmaydi	Muhim rol o‘ynaydi (dinamik yondashuv)
Investitsiya	Analiz qilinmaydi yoki statik	Asosiy tahlil obyekti
Kapital harakati	Yo‘q yoki bir martalik	Jamg‘ariladi va eskiradi
Ma’lumotlar	Statik (bir vaqt nuqtasida)	Dinamik (butun vaqt oralig‘ida)
Model murakkabligi	Oddiy	Murakkab (differensial tenglamalar bilan)
Qo‘llanish sohalari	Qisqa muddatli qarorlar	Uzoq muddatli o‘shish va investitsiya

Xulosa

- **Bir davrli model** qisqa muddatli tahlillar uchun mos bo‘lib, soddaligi bilan ajralib turadi, ammo kelajakdagi o‘zgarishlarni hisobga olmaydi.

- **Ko‘p davrli model** esa iqtisodiyotdagi investitsiya jarayonining real dinamikasini chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi va uzoq muddatli strategik qarorlar uchun muhim ahamiyatga ega.

6.3. Kapitalning istalgan zaxiralariga moslashish xarajatlarini hisobga olish modeli

Kapitalning istalgan zaxiralariga moslashish xarajatlarini hisobga olish modeli — bu kapital zaxiralarini (kapital stock) istalgan darajaga olib chiqish (yoki tushirish) jarayonida yuzaga keladigan xarajatlarni hisobga olgan holda ishlab chiqilgan **dinamik iqtisodiy model**dir. Ushbu yondashuv investitsiya qarorlarini yanada realistik tarzda modellashtirishga yordam beradi, chunki amalda kapital miqdorini tezda va cheksiz osonlik bilan o‘zgartirib bo‘lmaydi — bunga **moslashuv (adjustment) xarajatlari** to‘sqinlik qiladi.

Asosiy g‘oya shuki, firmalar yoki iqtisodiyot kapital hajmini o‘zgartirishda (masalan, yangi uskunalar xarid qilish, binolar qurish, yoki eskilarini almashtirish) **bevosita xarajatlar bilan birga, moslashuv xarajatlariga** ham duch keladi. Bu xarajatlar quyidagilardan iborat bo‘lishi mumkin:

- Ishlab chiqarishni vaqtincha to‘xtatish
- Texnologik moslashtirishlar
- Ishchi kuchini qayta o‘qitish
- Lojistik va tashkiliy xarajatlar

Moslashish xarajatlari ko‘pincha **silliq va doimiy xarajat funksiyasi** orqali ifodalanadi. Standart ko‘rinish:

$$C(I_t, K_t) = I_t + \phi \cdot \left(\frac{I_t}{K_t} \right)^2 \cdot K_t$$

Bu yerda:

I_t — t-davrdagi investitsiya

K_t — t-davrdagi kapital zaxirasi (stock)

$\phi > 0$ — moslashuv xarajati darajasini belgilovchi parametr

$C(I_t, K_t)$ — umumiy investitsion xarajatlar (asosiy + moslashuv xarajati)

Kapital zaxiralari vaqt bo'yicha quyidagi tenglama orqali rivojlanadi:

$$K_{t+1} = (1 - \delta)K_t + I_t$$

Bu yerda:

- δ — kapitalning yillik amortizatsiya normasi
- K_{t+1} — keyingi davrdagi kapital zaxirasi

□ Real iqtisodiy dasturlarda qo'llanilishi

- **DSGE modellarida** kapitalning o'sishi silliq va cheklangan bo'lishi kerak, shuning uchun bu turdagi moslashish xarajatlari albatta inobatga olinadi.
- **Qaror qabul qilishda:** firmalar juda katta investitsiya qarorlarini birdan qabul qilmaydi — ularni vaqt bo'yicha bo'lib amalga oshiradi.
- **Makroiqtisodiy siyosat tahlilida:** soliq imtiyozlari yoki subsidiya orqali investitsiyaga rag'bat berilganda, firmalarning moslashuv xarajatlari reaksiya tezligini cheklashi mumkin.

6.4. Soliq siyosatining firmalarning investitsion qarorlariga ta'siri

Soliq siyosati firmalarning investitsion qarorlariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sir investitsiyalarning miqdori, tuzilmasi, va vaqt tanlanishida namoyon bo'ladi. Quyida ushbu bog'liqlikni iqtisodiy tahlil asosida ochib beramiz.

Firmalar investitsiya kiritishda kutilayotgan daromad (rentabellik) va xarajatlarni hisobga oladilar. Soliq stavkalari yuqori bo'lsa, sof foyda kamayadi, bu esa investitsiyalarning rentabelligini tushiradi. Masalan, korporativ foyda solig'i yuqori bo'lgan davlatlarda firmalar investitsiyalarni kamaytirishi yoki boshqa, soliq jihatdan qulayroq hududlarga yo'naltirishi mumkin. Aksincha, soliq imtiyozlari (masalan, amortizatsiya tezlashtirish, investitsiya soliq kreditlari) firmalarni yangi asosiy kapitalga investitsiya qilishga undaydi.

Firmalar investitsion qarorlar qabul qilayotganda uzoq muddatli istiqbolni hisobga oladi. Agar soliq siyosati tez-tez o'zgarib tursa yoki siyosiy noaniqlik mavjud bo'lsa, firmalar investitsiya qilishdan tiyilishi mumkin. Barqaror va prognoz qilinadigan soliq siyosati esa xatarlarni kamaytiradi va ishonchni oshiradi, bu esa sarmoyaviy faollikni rag'batlantiradi.

Davlat soliq siyosati orqali muayyan tarmoqlarni rag'batlantirishi mumkin. Masalan, yashil texnologiyalar, ilm-fan, IT yoki infratuzilma kabi sohalarga yo'naltirilgan soliq imtiyozlari firmalarning ushbu sohalarga investitsiya kiritishiga sabab bo'ladi. Shu tariqa soliq siyosati iqtisodiy strukturaviy o'zgarishlarga ham ta'sir ko'rsatadi.

Transmilliy kompaniyalar uchun investitsiya joyini tanlashda soliq yukining ahamiyati katta. Ular soliq stavkalari past bo'lgan mamlakatlarda filial yoki zavod ochishni afzal ko'radilar. Bu esa soliq raqobatini keltirib chiqaradi, natijada davlatlar investitsiyalarni jalb qilish uchun soliq stavkalarini pasaytirishga majbur bo'ladi.

Soliq siyosati kapital narxini bevosita o'zgartiradi. Agar soliqlar ortsa, kapitalga bo'lgan talab kamayadi, bu esa investitsiyalar hajmining kamayishiga olib keladi. Keynesiy va neoklassik modellarda bu holat "real foyda stavkasi" va "marginal rentabellik" tushunchalari orqali tushuntiriladi.

Ko'plab empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, soliq stavkalarining pasaytirilishi investitsiyalar hajmini oshiradi, ayniqsa kichik va o'rta korxonalar (KOK) darajasida. Ayniqsa, soliq krediti, amortizatsiya imtiyozlari va foyda qayta investitsiya qilinsa, soliqdan ozod qilish choralari juda samarali deb topilgan.

6.5. Tobin nazariyasi

Tobin nazariyasi – bu iqtisodchi **Jeyms Tobin (James Tobin)** tomonidan ishlab chiqilgan, firmalarning investitsiya qarorlarini tushuntiruvchi nazariyadir. Ushbu nazariya iqtisodiy agentlarning sarmoyaviy faoliyatini aktivlarning bozor

bahosi bilan ularning qayta tiklash qiymati o'rtasidagi nisbat orqali tahlil qiladi. Tobinning asosiy hissasi bu nisbatni ifodalovchi "**q**" **koeffitsientidir**.

1. Tobin q-koeffitsienti (q nisbat)

Tobin q nisbat quyidagicha aniqlanadi:

$q = \text{Firmaning bozor qiymati} / \text{Firmaning aktivlarini qayta tiklash qiymati}$

- Agar **$q > 1$** bo'lsa, demak firmalarning bozor bahosi ularning jismoniy aktivlarini qayta tiklash qiymatidan yuqori. Bu holatda firmalar yangi investitsiya kiritish orqali ko'proq daromad olishlari mumkin. Shuning uchun investitsiyalar rag'batlantiriladi.
- Agar **$q < 1$** bo'lsa, bozor qiymati aktivlarning qayta tiklash qiymatidan past bo'ladi. Bu investitsiyaning rentabelligi pastligini anglatadi va firmalar sarmoya kiritishdan tiyiladi.
- Agar **$q = 1$** bo'lsa, mavjud aktivlarning bozor qiymati ularni tiklash xarajatiga teng, ya'ni neytral holat.

Tobin q modeli bozor signallariga asoslangan investitsiya qarorlarini tushuntiradi. Firma investitsiya kiritishdan avval o'zining bozor kapitalizatsiyasini va yangi aktivlar narxini solishtiradi. Shunday qilib, q darajasi investitsiyaning foydaliligini ifodalaydi.

Bu model neoklassik investitsiya nazariyalaridan farqli o'laroq, ichki rentabellik stavkasi (IRR) yoki foyda stavkasi o'rniga, moliyaviy bozorlardagi baholashga asoslanadi. Tobinning yondashuvi monetaristik qarashlar bilan uyg'unlashgan bo'lib, bozor kapitalining ahamiyatini investitsiya qarorlarida muhim omil sifatida ko'rsatadi.

3. Asosiy xulosalar

- **Bozor qiymati** — investorlar tomonidan firmaga bo'lgan ishonchning ifodasidir. Agar bozor firmalarning kelajakdagi daromadiga ishonch bildirsa, aksiyalarning narxi ortadi va $q > 1$ holat yuzaga keladi.

- **Investitsiya rag‘batlantirish** — Davlat siyosati orqali q qiymatini oshirish mumkin, masalan, monetar ekspansiya siyosati orqali aktivlarning bahosini oshirish yoki soliq imtiyozlari orqali investitsiya xarajatlarini kamaytirish.
- **Tobin nazariyasi va moliyaviy bozorlar** — Nazariyaga ko‘ra, moliyaviy bozorlardagi optimistik kayfiyat investitsiyaviy faollikni oshiradi, pesimist kayfiyat esa uni kamaytiradi.

4. Cheklovlar va tanqidlar

- **Bozor baholarining volatilligiga bog‘liqlik** — q koeffitsient moliyaviy bozorlarning baholashlariga juda bog‘liq. Agar bozor spekulativ xarakterda bo‘lsa, q noto‘g‘ri signal berishi mumkin.
- **Ma’lumotlar aniqligi** — Aktivlarning qayta tiklash qiymatini aniqlash murakkab bo‘lishi mumkin.
- **Ichki moliyalashtirish omili** — Ko‘p hollarda firmalar investitsiya qarorlarini ichki foyda yoki kassa oqimlariga asoslangan holda qabul qiladilar, bu esa q nazariyasining to‘liq amaliyotga tatbiqini cheklaydi.

Tobin nazariyasi firmalarning investitsiya qarorlariga bozor bahosining ta’sirini tahlil qilishda muhim nazariy asoslardan biridir. Ayniqsa, kapital bozorlarining rivojlangan sharoitlarida bu nazariya real investitsiyaviy faoliyatni tushunishda foydali vosita bo‘lib xizmat qiladi.

6.6. Investitsion loyihalarni kapitalning chegaraviy samaradorligi bo‘yicha saralash va investitsiya talabining funksiyasini aniqlash

Kapitalning chegaraviy samaradorligi — bu har bir qo‘shimcha kapital birligidan kutilayotgan **foyda normasi** bo‘lib, u firmalar yangi investitsiyalarni amalga oshirayotganda muhim mezon sifatida ishlatiladi. Keynes ta’rifiga ko‘ra:

$$\text{MEC} = \text{Yillik kutilayotgan sof daromad} / \text{Investitsiya qiymati} \times 100\%$$

Bu daraja kapitalga bo‘lgan talabning kamayib borishini aks ettiradi: dastlabki investitsiyalar eng samarali loyihalarga kiritiladi, har bir keyingi investitsiya esa kamroq daromad keltiradi.

Aytaylik, korxona quyidagi investitsion loyihalarni ko'rib chiqmoqda (barcha qiymatlar milliard so'mda):

Loyiha	Investitsiya qiymati (I)	Kutilayotgan yillik foyda (R)	MEC (%)
A	10	3	30
B	15	4.5	30
C	10	2	20
D	20	3	15
E	10	1	10

Firmalar loyihalarni MEC pasayish tartibida (eng yuqoridan pastga) saralaydi. Misol uchun, agar foiz stavkasi (r) 18% bo'lsa, firma **faqat A, B va C loyihalarini** moliyalashtiradi, chunki ularning $MEC > r$. D va E loyihalari esa rad etiladi, chunki ularning rentabelligi kapitalning muqobil qiymatidan past.

Kapitalga bo'lgan talabning asosiy xususiyati – u **foiz stavkasiga teskari bog'liq**. Foiz stavkasi yuqori bo'lsa, investitsiya kamroq bo'ladi, chunki qarz olish yoki kapital xarajati qimmatlashadi. Bu quyidagi ko'rinishda ifodalanadi:

$$I=I(r), \quad dI/dr < 0$$

Bu yerda:

- I – umumiy investitsiya miqdori;
- r – real foiz stavkasi;
- $dI/dr < 0$ – investitsiya va foiz stavkasi o'rtasidagi salbiy bog'liqlik.

Grafikda bu egri chiziq pastga qarab moyil bo'ladi: yuqori foiz stavkalarida faqat eng yuqori MEC ga ega loyihalar moliyalashtiriladi; foiz stavkasi pasayganda esa ko'proq loyihalar qamrab olinadi.

Agar investitsiyaning foiz stavkasiga bog'liqligi chiziqli bo'lsa, u quyidagicha yozilishi mumkin:

$$I=a-b \cdot r$$

Bu erda:

- a – avtonom investitsiya (foiz stavkasiga bog'liq bo'lmagan sarmoya),

- b – foiz stavkasi o'zgarishiga sezuvchanlik koeffitsienti,
- r – real foiz stavkasi.

Misol:

Agar $a=100$ va $b=2$ bo'lsa, foiz stavkasi $r=10\%$ da investitsiya quyidagicha bo'ladi:

$$I=100-2 \cdot 10=80$$

Xulosa

- Kapitalning chegaraviy samaradorligi bo'yicha saralash investitsiyalarning maksimal rentabelligini ta'minlashga xizmat qiladi.
- Investitsion talab funksiyasi investitsiya hajmining foiz stavkasi bilan qanday bog'liqligini ko'rsatadi.
- Foiz stavkasining pasayishi orqali iqtisodiy siyosatchilar investitsiyalarni rag'batlantirishi mumkin.
- Amalda bu yondashuvdan makroiqtisodiy tahlil, fiskal va monetar siyosatni shakllantirishda keng foydalaniladi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Kapitalning chegaraviy samaradorligi (MEC) tushunchasini izohlang. U qanday hisoblanadi va qanday ma'lumotlarga asoslanadi?
2. Investitsion loyihalarni MEC bo'yicha qanday tartibda saralash mumkin? Bu tartib qanday mezonlarga asoslanadi?
3. Agar foiz stavkasi 15% bo'lsa, MEC qiymati 12% bo'lgan loyiha investitsiyaga arziydimi? Izoh bering.
4. Investitsiya talabining funksiyasi qanday ifodalanadi? U foiz stavkasi bilan qanday bog'liq?
5. " $I = a - b \cdot r$ " tenglamasida a va b parametrlarining iqtisodiy mazmunini tushuntiring.
6. Investitsiya funksiyasi nechta turga bo'linadi? Ular qanday farq qiladi?

VII BOB PUL VA INFLYATSIYA

Reja:

- 7.1. Pulning miqdoriy nazariyasi
- 7.2. Fisher samarasi. Senoraj. Fridman modeli
- 7.3. Inflyatsion xarajatlar
- 7.4. Pulning funksiyalari, ularning ko'rinishlari
- 7.5. Pulning miqdoriy tenglamasi
- 7.6. Monetar siyosatda inflyasiyaga moyillik

7.1. Pulning miqdoriy nazariyasi

Pulning miqdoriy nazariyasi – bu iqtisodiy nazariya bo'lib, iqtisodiyotda narxlar darajasining asosan pul massasining miqdori bilan belgilanishini ta'kidlaydi. Ushbu nazariyaga ko'ra, agar iqtisodiyotdagi mahsulot va xizmatlar hajmi o'zgarmasa, pul miqdorining ko'payishi inflyatsiyaga, ya'ni narxlar darajasining oshishiga olib keladi. Bu nazariya klassik iqtisodchilar tomonidan ilgari surilgan bo'lib, uning eng mashhur ifodasi Irving Fisher tomonidan ishlab chiqilgan quyidagi tenglamada ifodalanadi:

$$MV=PQ$$

Bu yerda:

- **M** – iqtisodiyotdagi pul miqdori (pul massasi),
- **V** – pul muomalasi tezligi (bir dona pul bir yil davomida necha marta ishlatilishini bildiradi),
- **P** – narxlar darajasi,
- **Q** – ishlab chiqarilgan mahsulotlar va xizmatlar hajmi (real yalpi ichki mahsulot).

Ushbu tenglamada o'ng tomonda iqtisodiyotdagi umumiy tranzaksiyalar qiymati (PQ), chap tomonda esa bu tranzaksiyalarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan pul miqdori (MV) ifodalanadi. Agar V va Q doimiy deb qaralsa, bu holda narxlar darajasidagi o'zgarishlar bevosita pul massasiga bog'liq bo'ladi.

Asosiy g'oyalari:

1. **Pul neytralligi:** uzoq muddatda pul miqdorining o'zgarishi real ishlab chiqarish hajmiga emas, faqat narxlar darajasiga ta'sir qiladi.
2. **Inflyatsiya sababi:** iqtisodiyotdagi asosiy inflyatsiya sababi – bu pul miqdorining ortiqcha ko'payishidir.
3. **Nazorat mexanizmi:** davlat yoki markaziy bank pul massasini nazorat qilib, inflyatsiyani boshqarishi mumkin.

Keynsiy nazariyachilar bu nazariyani tanqid qilgan. Ular, ayniqsa, qisqa muddatda ishlab chiqarish hajmi, bandlik va boshqa real omillar pul miqdoriga nisbatan sezgir bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydilar. Ular, shuningdek, pul muomalasi tezligi har doim ham doimiy emasligini, balki iqtisodiy sharoitlarga qarab o'zgarishini ko'rsatadilar.

Pulning miqdoriy nazariyasi inflyatsiya jarayonini tushuntirishda oddiy va kuchli asos beradi. Ayniqsa, uzoq muddatli tahlillarda bu nazariya markaziy banklar uchun foydali nazariy asos sifatida xizmat qiladi. Shuningdek, u pul-kredit siyosatining asosiy vositalarini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi.

7.2. Fisher samarasi. Senoraj. Fridman modeli

Fisher samarasi (inglizcha: *Fisher effect*) – bu iqtisodchi Irving Fisher tomonidan ilgari surilgan nazariy kontseptsiya bo'lib, u nominal foiz stavkasi, real foiz stavkasi va kutilayotgan inflyatsiya darajasi o'rtasidagi bog'liqlikni tushuntiradi. Bu nazariyaga ko'ra, inflyatsiya kutilmalari ortganida, nominal foiz stavkalari ham o'sadi, chunki kreditorlar o'z real daromadlarini saqlab qolish uchun yuqoriroq nominal daromad talab qiladilar.

Fisher effektining asosiy tenglamasi:

$$i = r + \pi^e$$

Bu yerda:

- i – nominal foiz stavkasi,
- r – real foiz stavkasi (inflyatsiyadan tozalangan daromad),
- π^e – kutilayotgan inflyatsiya darajasi.

Fisher samarasi shuni ta'kidlaydiki, uzoq muddatda real foiz stavkasi barqaror bo'lishga moyil, shuning uchun inflyatsiyaning o'zgarishi asosan nominal foiz stavkasiga ta'sir qiladi. Masalan, agar real foiz stavkasi 2% bo'lsa va kutilayotgan inflyatsiya 3% bo'lsa, unda nominal foiz stavkasi taxminan 5% bo'ladi.

Amaliy ahamiyati:

- **Markaziy banklar:** monetar siyosatni olib borishda inflyatsion kutilmalarni hisobga oladilar.
- **Investorlar va kreditorlar:** real daromadni saqlab qolish uchun inflyatsiyani hisobga olib, nominal stavkalarni belgilaydilar.
- **Obligatsiyalar bozori:** uzoq muddatli obligatsiyalar stavkalari kutilayotgan inflyatsiyaga sezgir bo'ladi.

Fisher effekti, ayrim holatlarda, foiz stavkalarining inflyatsiyaga **birga-bir** (1:1) nisbatda moslashishini nazarda tutadi. Ammo bu har doim ham amalda to'liq ishlamaydi, chunki:

- Inflyatsiya kutilmalari har doim ham to'g'ri bo'lmasligi mumkin,
- Real foiz stavkasi qisqa muddatda o'zgarishi mumkin,
- Bozorlar noaniqlik va xatti-harakatlar ta'sirida turlicha reaksiya bildirishi mumkin.

Fisher samarasi makroiqtisodiy tahlilda muhim nazariy vosita bo'lib, foiz stavkalari va inflyatsiya o'rtasidagi munosabatni tushunishga yordam beradi. Bu kontseptsiya, ayniqsa, pul-kredit siyosati, investitsiya strategiyalari va obligatsiyalar bozoridagi qarorlar uchun muhim ahamiyatga ega.

Senoraj – bu yangi pul chiqarish orqali hukumat yoki markaziy bank oladigan moliyaviy daromaddir. Oddiy qilib aytganda, senoraj – pul ishlab chiqarish xarajatlari va uning nominal qiymati o'rtasidagi farqdir. Bu atama

ko‘pincha davlatlar pul bosib chiqarish orqali byudjet daromadini oshirish yoki qarzlarini moliyalashtirishga harakat qilganda qo‘llaniladi.

Agar markaziy bank 100 ming so‘mlik banknotni 500 so‘m xarajat evaziga bosib chiqarsa, senoraj quyidagicha bo‘ladi¹⁸:

Senoraj=Nominal qiymat–Ishlab chiqarish xarajati=100 000–500=99 500 so‘m

Ammo iqtisodiy nazariyada **senoraj** yanada kengroq ma’noga ega. U ko‘pincha pul massasining o‘sishi orqali hukumatga o‘tadigan **real resurslar hajmi** sifatida tushuniladi.

Makroiqtisodiyotda senoraj quyidagicha ifodalanadi:

$$\text{Senoraj} = dM/dt$$

bu yerda **dM/dt** – muomaladagi pul massasining o‘shish sur’ati. Agar davlat yangi pul chiqarib, uni to‘g‘ridan-to‘g‘ri iste’mol qilsa yoki qarzlarini qoplasa, u holda bu bevosita iqtisodiyotdagi talabni oshiradi va inflyatsiyaga olib keladi.

Senoraj ko‘pincha **inflyatsion soliq** tushunchasi bilan bog‘liq. Bu holatda inflyatsiya orqali aholining pul mablag‘lari qiymatini pasaytirish orqali hukumat real daromad oladi. Ya’ni, inflyatsiya pulning xarid qobiliyatini kamaytiradi va bu orqali hukumatga real resurslar o‘tadi.

Misol:

Aholi muomalada 1 trillion so‘m pul tutmoqda. Agar inflyatsiya 10% bo‘lsa, aholining pul mablag‘lari real qiymati 100 milliard so‘mga kamayadi. Bu 100 milliard so‘m senoraj sifatida hukumatga o‘tgan real daromaddir.

Senorajning ijobiy va salbiy tomonlari:

Ijobiy jihatlari:

- Qisqa muddatli byudjet tanqisligini yopishga yordam beradi;
- Kambag‘al mamlakatlar uchun nisbatan oson moliyalashtirish usuli.

Salbiy jihatlari:

- Inflyatsiyani kuchaytiradi;
- Pulga bo‘lgan ishonchni pasaytiradi;

¹⁸ С.Г. Капканщиков., Макроэкономика: Учебник / С.Г.Капканщиков. - М.: КноРус, 2018. - 370 с.

- Uzoq muddatda iqtisodiy barqarorlikka tahdid soladi.

Senoraj – davlatlar uchun qisqa muddatli moliyaviy resurs manbai bo‘lsa-da, uni haddan tashqari qo‘llash inflyatsiyaga va hatto giperinflyatsiyaga olib kelishi mumkin. Shu sababli, senorajdan foydalanish ehtiyotkorlik va mustahkam monetar siyosat talab qiladi.

7.3. Inflyatsion xarajatlar

1. Poyabzal eskirish xarajatlari (*shoe-leather costs*)

Bu atama, inflyatsiya yuqori bo‘lgan sharoitda odamlar real pul saqlashni zararli deb bilib, o‘z pullarini imkon qadar tezroq boshqa aktivlarga aylantirishga urinishlarini bildiradi. Natijada odamlar banklarga tez-tez boradi, bitimlar soni ko‘payadi, vaqt va resurslar behuda sarflanadi. “Poyabzal eskirish” iborasi ramziy ma’no beradi: odamlar ko‘p yurishdan oyoq kiyimlari eskirib ketadi.

2. Menyu xarajatlari (*menu costs*)

Bu inflyatsiya sababli firmalar o‘z mahsulot va xizmatlarining narxlarini tez-tez o‘zgartirishga majbur bo‘lishlari bilan bog‘liq. Har safar yangi narxlar e‘lon qilish, kataloglarni, menyularni, reklama materiallarini yangilash qo‘shimcha xarajatlarni keltirib chiqaradi. Bu ayniqsa, yuqori inflyatsiya sharoitida tez-tez yuz beradi.

3. Nominalstavkalarinoto‘g‘ri indeksatsiya qilish

Inflyatsiya kutilgan darajadan yuqori bo‘lsa, ishhaqi, pensiyalar yoki ijara to‘lovlari inflyatsiyaga mos ravishda oshmaydi, natijada aholining real daromadlari kamayadi. Bu esa iste’molchilar farovonligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

4. Soliq tizimidagi buzilishlar

Agar soliq tizimi nominal daromadlar asosida belgilansa (ya’ni inflyatsiyani inobatga olmasa), inflyatsiya soliq yukini sun’iy ravishda oshiradi. Masalan, real foyda oshmasa ham, nominal daromad ko‘p bo‘lgani uchun yuqoriroq soliq to‘lashga to‘g‘ri keladi. Bu iqtisodiy faollikka salbiy ta’sir qiladi.

5. Rejalashtirish va kelishuvlardagi noaniqlik

Yuqori va beqaror inflyatsiya firmalar va iste'molchilar uchun uzoq muddatli rejalashtirishni qiyinlashtiradi. Ish haqi shartnomalari, qarz bitimlari, investitsiya loyihalari kabi qarorlar qiyinlashadi, chunki inflyatsiyaning kelajakdagi darajasini aniq prognoz qilish mushkul bo'ladi.

6. Resurslarning noto'g'ri taqsimlanishi

Inflyatsiya vaqtida ayrim sohalar yoki firmalar narxlarni tezroq oshira oladi, boshqalari esa sustroq moslasha oladi. Bu resurslarning adolatsiz taqsimlanishiga, ayrim guruhlar foyda ko'rib, boshqalar zarar ko'rishiga olib keladi. Natijada iqtisodiy samaradorlik pasayadi.

7. Real daromadlar va jamg'armalarning qadrsizlanishi

Inflyatsiya, ayniqsa kutilmagan holatda, aholi jamg'armalarining real qiymatini kamaytiradi. Foyiz darajasi inflyatsiyaga mos ravishda oshirilmasa, odamlarda pul saqlashga qiziqish yo'qoladi.

Inflyatsion xarajatlar – bu faqat narxlar oshishining bevosita ta'siri emas, balki iqtisodiy faoliyatga ta'sir qiluvchi ko'plab yashirin va bilvosita salbiy oqibatlarining jamlanmasidir. Shu sababli, markaziy banklar va hukumatlar inflyatsiyani nazorat ostida ushlab turishga intiladilar, ayniqsa uning barqaror va past darajasini ta'minlash orqali iqtisodiy ishonchni mustahkamlashga harakat qiladilar.

7.4. Pulning funksiyalari, ularning ko'rinishlari

Quyida pulning asosiy funksiyalari va ularning turli ko'rinishlari (shakllari) bayon etilgan. Har bir bo'lim nazariy jihatdan boy, aniq va to'g'ri, yetarlicha chuqur tushunchalarni ochib berishga qaratilgan.

1. Almashinuv vositasi funksiyasi (medium of exchange)

Pul birinchi navbatda tovar va xizmatlar almashinuvida vosita sifatida xizmat qiladi. Bozorda bevosita barter tizimi o'rnini bosib, pul almashinuv xarajatlarini kamaytiradi va ixtisoslashuv hamda savdo hajmini oshiradi. Bu funksiya samaradorligi uchun pul umumqabul qilingan, bozor ishtirokchilari tomonidan keng tan olingan bo'lishi shart. Zamonaviy iqtisodiyotda naqd pul

(banknot va tangalar) hamda bank hisobvaraqlari (deposit pul) shu vazifani bajaradi.

2. Hisob birligi funksiyasi (unit of account)

Pul tovar va xizmatlarning narxini ifodalash, iqtisodiy hisob-kitoblarni yuritish uchun umumiy o'lchov birligini ta'minlaydi. U yordamida qiymat solishtirish, foyda va zarar, xarajat va daromadlarni aniq hisoblash mumkin. Masalan, O'zbekistonda sotilayotgan barcha mahsulotlar so'mda ifodalanadi, bu ichki bozor ishtirokchilari uchun yagona baho me'yoridir. Bu funktsiyaning mustahkamligi uchun pul qiymati nisbatan barqaror bo'lishi muhim.

3. Qimmat saqlash funksiyasi (store of value)

Pul vaqt o'tishi bilan qiymatini saqlab qolishi kerak, ya'ni uni keyingi davrda ham almashtirish vositasi va hisob birligi sifatida ishlatish mumkin bo'lishi lozim. Agar inflyatsiya yuqori bo'lsa, pulning qimmat saqlash funksiyasi zaiflashadi, odamlar real aktivlarga (ko'chmas mulk, oltin, valuta) murojaat qiladi. Markaziy banklar pul massasini boshqarish orqali bu funktsiyani qo'llab-quvvatlashga harakat qiladi.

4. To'lov vositasi funksiyasi (means of payment)

Pul majburiyatlarni bajarish – qarz to'lash, soliq va boshqa majburiy to'lovlarni amalga oshirish uchun ishlatiladi. Bu funktsiyada naqd pul bilan bir qatorda bank o'tkazmalari, elektron to'lov tizimlari (Payme, Click, VISA, MasterCard) katta ahamiyatga ega. Zamonaviy iqtisodiyotda to'lovlarning tezligi va qulayligi pul funktsiyasining samaradorligini oshiradi.

5. Naf keltiruvchi aktiv (financial asset) funksiyasi

Pul jamg'arma vositasi – bank depozitlari va boshqa likvid aktivlar shaklida saqlanib, foiz yoki dividend ko'rinishida daromad keltirishi mumkin. Bu funktsiyada pul investitsiya resursi hamdir: banklar ushbu depozitlarni kredit sifatida qayta taqsimlab, iqtisodiyotga sarmoya kiritadi.

Pulning ko‘rinishlari (shakllari)

Ko‘rinishi	Tavsifi	Misol
Naqd pul	Markaziy bank tomonidan chiqarilgan banknot va tangalar.	1,000 so‘mlik banknota; 100 so‘mlik tanga
Noh naqd (deposit) pul	Bank hisobvaraqlarida aks etuvchi, kartalar va elektron hamyonlardagi mablag‘lar.	Amaliya hisobvaraqlari, omonatlar
Elektron pul	Internet va mobil to‘lov tizimlarida ishlatiladigan, virtual muhitdagi pul birligi.	Payme, Click, WebMoney
Valyuta (chet el pul birligi)	Chegaraaro munosabatlarda ishlatiladigan, mustaqil iqtisodiy barqarorlikka ega bo‘lgan pul birligi.	AQSh dollari, yevro, mamlakatimiz valutası
Kripto-pul	Matematik algoritmlar va blokcheyn texnologiyasiga asoslangan raqamli aktiv.	Bitcoin, Ethereum

Grafik misol

(Dinamik makroiqtisodiyot talabi bo‘yicha pul massasining vaqt bo‘yicha o‘sishi grafikini chizish mumkin—lekin bu bo‘limda nazariyani tushuntirishga e’tibor qaratildi.)

7.5. Pulning miqdoriy tenglamasi

Pul miqdoriy tenglamasi asosan quyidagi ikkita ko‘rinishda ifodalanadi.

1. Statik ko‘rinish

$$M \times V = P \times Y$$

- M – pul massasi

- V – pul aylanma tezligi
- P – narxlar darajasi
- Y – real ishlab chiqarish hajmi

2. Dinamik (o'sish sur'atlari) ko'rinish

O'sish sur'atlari bo'yicha yozilsa, va faraz qilinsa V deyarli barqaror ($\Delta V/V \approx 0$), quyidagicha bo'ladi:

$$\Delta M/M + \Delta V/V = \Delta P/P + \Delta Y/Y \Rightarrow \pi = \Delta M/M - \Delta Y/Y$$

- $\pi = \Delta P/P$ – inflyatsiya sur'ati
- $\Delta M/M$ – pul massasining o'sish sur'ati
- $\Delta Y/Y$ – real mahsulot o'sish sur'ati

Izoh:

- Agar pul massasi o'sish sur'ati real ishlab chiqarish sur'atidan yuqori bo'lsa, ortiqcha pul inflyatsiya keltirib chiqaradi.
- Markaziy bank siyosatida ushbu tenglama inflyatsiya va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi muvozanatni tahlil qilishda asosiy model hisoblanadi.

7.6. Monetar siyosatda inflyasiyaga moyillik

Monetar siyosatda inflyasiyaga moyillik — markaziy bank yoki pul-kredit idoralarining qarorlari natijasida kutilgan yoki kutilmagan inflyatsiya darajasi sistematik ravishda maqsad darajasidan yuqori bo'lib qolish hodisasi. Bu moyillik quyidagi omillardan kelib chiqadi:

1. **Siyosiy sikllar va vaqt inkonsistentsiyasi:** Siyosatchilar qisqa muddatda iqtisodiy faollikni rag'batlantirish uchun pul massasini oshiradi; biroq bu keyinchalik yuqori inflyatsiyaga olib keladi.
2. **O'rnatilgan kutilmalar:** Iste'molchilar va biznes sub'ektlari markaziy bankni "doim inklyuziv" deb hisoblab, inflyatsiyani oldindan yuqori kutadi.
3. **G'izillik (time-inconsistency) muammosi:** Kutilgan inflyatsiya oshgani sari iqtisodiy agentlar real foiz va real ish haqi bo'yicha xatolar qiladi, bu esa haqiqiy resurs taqsimotini buzadi.

Asosiy nazariy model: Kyd-Barro–Gordon ramkasi

Model strukturasi

- Markaziy bank inflyatsiyani π^* maqsad darajasiga yaqinlashtirmoqchi.
- Iqtisodiy agentlar inflyatsiya kutilmasini π^e darajasida shakllantiradi.
- Phillips egri chizig'i orqali ish o'rni va inflyatsiya bog'lanadi:

$$u = u_n - \alpha(\pi - \pi^e)$$

bu yerda u — haqiqiy ishsizlik, u_n — tabiiy ishsizlik darajasi, $\alpha > 0$.

Markaziy bankning optimalligi va vaqt inkonsistentsiyasi

Markaziy bank quyidagi maqsad funksiyasini optimallashtiradi:

$$L = (\pi - \pi^*)^2 + \beta(u - u_n)^2,$$

ammo u real vaqt rejimida agentlarning kutilmalarini (π^e) inobatga olmagan holda harakat qiladi. Natijada Nash ekvilibriumi sharoitida haqiqiy inflyatsiya n . Bu — inflyatsiyaga moyillik.

Moyillikning kelib chiqishi omillari

Omil	Ta'siri
Siyosiy bosimlar (saylov, byudjet)	Qisqa muddatdagi o'sishni ustun qo'yadi
Markaziy bank mustaqilligining yetishmasligi	Siyosatchilar aralashuvi inflyatsiyani oshiradi
Ayni paytdagi kutilmalarni yangilamaslik	Agentlar eski ma'lumotga suyanadi
Rivojlanayotgan bozor sharoitida ishonch yetishmasligi	Barqaror kutilmalar shakllanmaydi

Inflyatsiyaga moyillikni bartaraf etish

1. Markaziy bank mustaqilligini kuchaytirish

- Qonunchilik bilan siyosiy aralashuvni cheklash
- Maqsadli inflyatsiya rejimini rasmiylashtirish

2. Shaffoflik va hisobdorlik mexanizmlari

- Qonuniy mandatda inflatsiya maqsadini belgilash
- Qarorlar va prognozlarni muntazam e'lon qilish

3. Keraksiz kutilmalarni anchayin pasaytirish

- Inflatsiya kutilmalarini aniq statistik model bilan yangilash
- Bozor ishtirokchilari bilan kommunikatsiya siyosatini olib borish

4. Oraliq maqsadlash (nominal bog'lama)

- Valyuta kursi yoki pul massasining o'sish sur'atini cheklash orqali ishonchni oshirish

Monetar siyosatda inflyasiyaga moyillik — vaqt inkonsistentsiyasi va siyosiy omillarning uyg'unlashuvi natijasida paydo bo'ladigan strukturalararo nomuvofiqlikdir. Uni bartaraf etish uchun markaziy bankning huquqiy mustaqilligini ta'minlash, shaffoflikni oshirish va kutilmalarni samarali boshqarish zarur. Faqat shu yo'l bilan inflyatsiya maqsadlari ishonchli usulda amalga oshiriladi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Pul miqdoriy tenglamasining dinamik ko'rinishida inflyatsiya sur'atini qanday ifodalaymiz?
2. Kyd–Barro–Gordon modelida “vakt inkonsistentsiyasi” tushunchasi nimani anglatadi va u inflyasiyaga moyillikka qanday sabab bo'ladi?
3. Markaziy bankning maqsad funksiyasida β parametri nima rol o'ynaydi?
4. Siyosiy bosimlar inflyasiyaga moyillikni qanday kuchaytiradi? Ikkita mexanizmni izohlang.
5. Inflyatsiya kutilmalarini pasaytirish uchun qanday kommunikatsiya strategiyalari qo'llanilishi mumkin?

VIII BOB

PUL-KREDIT SEKTORINING IQTISODIY TAHLILI

Reja:

- 8.1. Pul kredit sektorining tarkibi**
- 8.2. Davlatning to'lov vositalarini yaratuvchi moliyaviy muassasalar**
- 8.3. Pul yaratmaydigan moliyaviy muassasalar**
- 8.4. Xorijiy valyuta zahiralari tahlili**
- 8.5. Pul massasi, davlat sektorining iqtisodiy tahlili**

8.1. Pul kredit sektorining tarkibi

1. Markaziy bank Markaziy bank pul-kredit siyosatini shakllantiradi va amalga oshiradi, bu orqali iqtisodiyotdagi pul massasini nazorat qiladi. U diskont stavkasi va rezerv talabi kabi vositalar yordamida tijorat banklarining kreditlash hajmini va likvidligini tartibga soladi. Shuningdek, markaziy bank ochiq bozor operatsiyalari orqali davlat obligatsiyalarini sotib olish yoki sotish orqali bozor foiz stavkalarini boshqaradi. Banknoten va tangalarni muomalaga chiqarish ham uning asosiy funksiyalaridan biridir. Bundan tashqari, u mamlakatning chet el valyuta zaxiralarini saqlaydi va valuta kursini barqarorlashtirishga hissa qo'shadi. Markaziy bank banklararo to'lov tizimining samarali ishlashini ta'minlash uchun texnik va reglament talablarini belgilaydi. U moliyaviy bozorlardagi xatarlarni monitoring qilib, iqtisodiy barqarorlikni qo'llab-quvvatlaydi.

2. Tijorat banklari Tijorat banklari aholining va korxonalarning jamg'armalarini (depozitlarini) qabul qiladi va ularni kredit sifatida qayta taqsimlaydi. Ular kreditlash operatsiyalari orqali ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish tarmoqlarini moliyalashtirib, iqtisodiy o'sishga hissa qo'shadi. Shuningdek, tijorat banklari to'lov va hisob-kitob xizmatlarini ko'rsatib, naqd va nokash holatidagi pul oqimlarini boshqaradi. Ularning likvidlik boshqaruvi va aktiv-passiv operatsiyalari reputatsiya va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash uchun muhimdir. Bank mijozlari uchun plastik kartalar, elektron hamyonlar va onlayn banking xizmatlarini taklif etadi. Kredit va depozit mahsulotlari bo'yicha foiz

stavkalarini belgilashda bozor sharoitini tahlil qiladi. Tijorat banklari risklarni diversifikatsiya qilish maqsadida turli moliyaviy instrumentlarni ham sotadi.

3. Moliyaviy bozorlar va vositachilar Moliyaviy bozorlar obligatsiya, aktsiya va boshqa qarz hamda kapital instrumentlari bozorini tashkil etadi, bu orqali korxonalar va hukumatlar resurs jalb qiladi. Bu bozorlar pul va kapital oqimlarining samarali taqsimlanishini ta'minlab, iqtisodiyotda investitsiya faoliyatini rag'batlantiradi. Investitsiya banklari, sug'urta kompaniyalari va pensiya fondlari kabi moliyaviy vositachilar bozor ishtirokchilariga maslahat xizmatlari ko'rsatadi va murakkab moliyaviy mahsulotlarni yaratadi. Ular risklarni diversifikatsiya qilish va portfel boshqaruvi orqali mijozlarning mablag'larini optimal tarzda joylashtiradi. Shuningdek, moliyaviy vositachilar bozor likvidligini oshiradi va narxlar kashfiyotida muhim rol o'ynaydi. Ularning faoliyati investorlar ishonchini mustahkamlashga xizmat qiladi va moliyaviy barqarorlikni qo'llab-quvvatlaydi.

4. Regulyator va nazorat organlari Regulyator va nazorat organlari bank va moliya sektorining qonuniy faoliyat yuritishini ta'minlaydigan normativ-huquqiy bazani belgilaydi. Ular moliyaviy institutlarning kapitallashuv, likvidlik va xatar boshqaruvi bo'yicha majburiy me'yorlarini o'rnatadi. Shuningdek, bu organlar banklarning va boshqa moliyaviy tashkilotlarning auditini olib boradi va ular faoliyatining shaffofligini ta'minlaydi. Litsenziyalash jarayoni orqali bozorga kirishni nazorat qiladi hamda noo'rin amaliyotlarni oldini oladi. Regulyatorlar bozor xatarlarini monitoring qilib, moliyaviy inqirozlarning oldini olish choralari ishlab chiqadi. Ular moliyaviy barqarorlik qo'mitalari bilan hamkorlikda makroprudensial siyosatni amalga oshiradi. Bu organlarning mustaqil va professional faoliyati iqtisodiy o'sish uchun zarur bo'lgan ishonch muhitini yaratadi.

Quyida pul-kredit (monetar) sektorining asosiy tarkibiy qismlari (bo'limlari) keltirilgan, ularning har biri iqtisodiyotda pul ta'minoti, kredit va moliyaviy barqarorlikni ta'minlash funksiyalarini bajaradi.

Tarkibiy qism	Vazifasi va mazmuni
1. Markaziy bank	- Pul-kredit siyosatini yuritadi (diskont stavkasi, rezerv talabi, ochiq bozor operatsiyalari). - Banknoten chiqaradi va pul massasini boshqaradi. - Banklararo to'lov tizimini nazorat qiladi. - Valyuta zaxiralarini boshqaradi.
2. Tijorat banklari	- Jamg'arma (deposit) qabul qiladi va kredit ajratadi. - To'lov va hisob-kitob xizmatlari ko'rsatadi. - Likvidlik boshqaruvi va aktiv-passiv operatsiyalarni amalga oshiradi.
3. Moliyaviy bozorlar	- Obligatsiya, aktsiya va boshqa moliyaviy instrumentlar bozorida pul va kapital oqimlarini ta'minlaydi. - Diskont bozorlar va qayta moliyalashtirish funksiyasini bajaradi.
4. Moliyaviy vositachilar	- Investitsiya banklari, fond bozori ishtirokchilari, sug'urta kompaniyalari va pensiya fondlari. - Kredit va investitsiya mahsulotlarini yaratadi, riskni diversifikatsiya qiladi.
5. Qarzdor va kreditor sub'ektlar	- Uy-xo'jaliklar, korxonalar, davlat organlari: kredit oluvchi va depozit qo'yuvchi sifatida ishtirok etadi. - Kredit bo'yicha foiz to'laydi yoki depozit bo'yicha daromad oladi.
6. Regulyator va nazorat organlari	- Moliyaviy barqarorlikni ta'minlash uchun normativ-huquqiy bazani belgilaydi (Markaziy bank, moliya vazirligi, moliyaviy nazorat qo'mitasi). - Banklar va moliyaviy institutlarning faoliyatini litsenziyalash va nazorat qiladi.

Bu tarkibiy qismlar birgalikda pul-kredit sektorining funksiyalarini — pul ta'minoti, kreditlash, moliyaviy vositachilik, risk boshqaruvi va nazoratni amalga oshiradi. Ularning o'zaro muvofiq ishlashi makroiqtisodiy barqarorlik va iqtisodiy o'sish uchun muhimdir.

8.2. Davlatning to'lov vositalarini yaratuvchi moliyaviy muassasalar

Markaziy bank mamlakatning asosiy pul chiqaruvchi va nazorat organi hisoblanadi. U milliy valyutani muomalaga chiqaradi hamda uning barqarorligini ta'minlash uchun pul-kredit siyosatini belgilaydi. Bank diskont stavkasi, rezerv talabi va ochiq bozor operatsiyalari orqali tijorat banklarining likvidligini boshqaradi. Shuningdek, u chet el valyuta zaxiralarini saqlaydi va valuta kursini tartibga soladi. Markaziy bank to'lov tizimini nazorat qilib, banklararo o'tkazmalar xavfsizligini ta'minlaydi. U moliyaviy barqarorlikni qo'llab-quvvatlash maqsadida regulatorlik funksiyasini ham bajaradi.

Xususiylar tijorat banklari aholining va korxonalarning omonatlarini qabul qilib, ularga kredit ajratish orqali to'lov vositalarini yaratadi. Ular plastik kartalar, o'tkazmalar va elektron banking xizmatlari orqali naqd bo'lmagan to'lovlarni amalga oshiradi. Tijorat banklari muomaladagi depozitlar hisobidan kredit portfelini kengaytiradi va shu tariqa iqtisodiyotga qo'shimcha pul kiritadi. Banklar foiz stavkalarini belgilashda bozordagi talab-ta'minot sharoitlarini inobatga oladi. Ular korporativ va iste'mol kreditlari, ipoteka va avtokredit mahsulotlarini taklif etadi. Xususiylar banklarning faoliyati to'lov tizimidagi innovatsiyalarni joriy etishni ham rag'batlantiradi.

Elektron to'lov tizimlari operatorlari mobil va internet-platfomalar orqali analog pul funksiyasini bajaruvchi virtual hisob-varaqlar yaratadi. Ular foydalanuvchilarga Payme, Click, Upay kabi xizmatlar orqali real vaqtda to'lovlarni amalga oshirish imkonini beradi. Bunday tizimlar naqd pulga bo'lgan ehtiyojni kamaytiradi hamda to'lov jarayonini tezlashtiradi. Operatorlar tranzaksiya ma'muriy to'lovlari orqali daromad oladi va o'z xizmatlarini doimiy

takomillashtiradi. Ularning xavfsizlik protokollari hamda kriptografik vositalari foydalanuvchi mablag'larini himoya qiladi. Elektron to'lov tizimlari markaziy bank va tijorat banklari bilan integratsiyalashgan holda ishlaydi.

Milliy to'lov tizimi markazi banklararo o'tkazmalarni muvofiqlashtiruvchi va settlement funksiyasini bajaruvchi nodavlat, lekin davlat nazoratidagi muassasa hisoblanadi. U banklarning kundalik likvidlik boshqaruvi uchun markaziy counterparty sifatida xizmat qiladi. Markaz to'lovlar bo'yicha standart va protokollarni ishlab chiqadi hamda ularning amal qilishini nazorat qiladi. Shuningdek, u xavfsizlik va tezlik talablarini belgilab, moliyaviy infratuzilmani qo'llab-quvvatlaydi. Milliy to'lov tizimi markazi elektron pul operatorlari va banklarni yagona platformaga birlashtiradi. Bu muassasa orqali amalga oshirilgan to'lovlar bo'yicha ma'lumotlar markazlashtiriladi va monitoring qilinadi.

8.3. Pul yaratmaydigan moliyaviy muassasalar

Sug'urta kompaniyalari mijozlardan sug'urta to'lovlarini (premiyalar) yig'adi va favqulodda holatlarda sug'urta hodisasi yuz berganda to'lovlarni amalga oshiradi. Ular olingan premiyalarni investitsiya qilib, kelgusidagi da'volar uchun zaxira hosil qiladi, ammo bu faoliyat orqali yangi pul yaratmaydi. Sug'urta kompaniyalari riskni diversifikatsiya qilib, keng portfel asosida boshqaradi va sug'urta majburiyatlarini bajaradi. Ularning moliyaviy resurslari asosan mijozlar badalidan keladi, yangi depozit yoki kredit liniyasi ochmaydi. Shu sababli ular pul-kredit sektoriga bevosita ta'sir ko'rsatmaydi, balki kapital bozorida investor sifatida ishtirok etadi. Sug'urta kompaniyalari makroiqtisodiy barqarorlikni qo'llab-quvvatlashda muhim rol o'ynaydi, lekin pul massasi hajmiga ta'sir qilmaydi.

Pensiya fondlari ishchi va xizmatchilarning kelajakdagi nafaqalarini moliyalashtirish maqsadida ularning ish haqi hisobidan badal yig'adi. Ular yig'ilgan mablag'larni uzoq muddatli investitsiyalarga yo'naltiradi, ammo kreditlash yoki depozit qabul qilish orqali yangi pul yaratmaydi. Pensiya

fondlarining faoliyati respublika byudjeti va ijtimoiy himoya tizimi bilan bog'liq bo'lib, ularning resurslari qat'iy me'yorlar asosida boshqariladi. Ular kapitallashuv jarayonida moliyaviy bozor instrumentlarini sotib olib, kapital bozorining chuqurligini oshiradi. Shu tariqa pensiya fondlari iqtisodiyotga barqaror kapital oqimini ta'minlaydi, lekin pul-kredit siyosatiga bevosita aralashmaydi. Ularning yillik hisobotlari va investitsiya strategiyalari ochiqlik tamoyili asosida e'lon qilinadi.

Investitsiya fondlari (unit trust, mutual fund) va bozor vositachilari (brokerlar, investitsiya banklari) mijozlardan yig'ilgan kapitalni turli moliyaviy instrumentlarga ajratadi. Ular portfel boshqaruvi orqali daromad olishga intiladi, lekin depozit qabul qilmaydi va kredit liniyasi taqdim etmaydi. Shuning uchun investitsiya fondlari pul yaratmaydi; ular mavjud pulni bozor bo'ylab taqsimlaydi. Brokerlar va investitsiya banklari yangi aktsiya yoki obligatsiya emissiyasini tashkil etadi, lekin bu faoliyat pul massasini oshirmaydi. Ularning daromadi boshqaruv haqi va komissiyalardan iborat bo'ladi. Investitsiya fondlari moliyaviy bozorlarning likvidligini oshirishga yordam beradi, lekin monetar bazaga bevosita ta'sir ko'rsatmaydi.

Moliyaviy maslahatlashuv, auditing va buxgalteriya kompaniyalari korxonalarga, bank va boshqa moliyaviy institutlarga xizmat ko'rsatadi. Ular moliyaviy hisobotlarni tekshiradi, soliq va audit maslahatlari beradi, lekin hech qanday moliyaviy aktivlarni yaratmaydi yoki depozit qabul qilmaydi. Ushbu muassasalar orqali pul-kredit sektori sub'ektlari o'z faoliyatini qonuniy va shaffof yuritadi. Ularning xizmat haqlari asosida moliyaviy bozor ishtirokchilari uchun ishonch muhitini yaratadi. Shuningdek, ular risklarni baholash va boshqarish bo'yicha tavsiyalar tayyorlab, moliyaviy barqarorlikni mustahkamlaydi. Ammo ular o'zlari hech qachon pul massasini ko'paytirmaydi.

8.4. Xorijiy valyuta zahiralari tahlili

Xorijiy valyuta zahiralari (XVZ) markaziy bank yoki moliyaviy regulator tomonidan ushlab turiladigan chet el valyutalaridagi aktivlar yig'indisidir. Ular asosan tashqi savdo balansini moliyalashtirish, xalqaro kredit majburiyatlarini qoplash va valuta kursini barqarorlashtirish uchun mo'ljallangan. XVZ tarkibiga valyuta aktivlari F , oltin zahiralari G va SDR (maxsus tortishish huquqlari) S kiradi:

$$R=F+G+S,$$

bu yerda R – umumiy zahira hajmi. Ushbu amalga oshirish mamlakat moliyaviy mustaqilligini kuchaytiradi va tashqi shoklarga chidamlilikni oshiradi.

Markaziy bank XVZni boshqarishda likvidlikni yuqori darajada saqlashni maqsad qiladi, chunki favqulodda valuta talabini qondirish zarur. Shu bilan birga rentabellikni ham e'tiborda ushlashi kerak, chunki uzoq muddatda past daromadli aktivlar zahiralarning real qiymatini kamaytiradi. Likvidlik L va rentabellik E orasidagi muvozanatni ifodalovchi maqsad funksiya:

$$\max U = \lambda L + (1 - \lambda)E,$$

bu yerda $\lambda \in [0,1]$ – markaziy bankning likvidlikka bo'lgan vazn koeffitsienti.

XVZ portfelida turli valyutalar ulushini tanlash orqali risiko-daromad profilini boshqarish mumkin. Agar portfeldagi valyuta i ulushi w_i va uning kutilayotgan daromadi r_i bo'lsa, umumiy kutilayotgan daromad:

$$E(R) = \sum_i w_i r_i,$$

va portfel variatsiyasi (risk):

$$\text{Var}(R) = \sum_i \sum_j w_i w_j \sigma_{ij},$$

bu yerda σ_{ij} – i va j valyutalar daromadlari kovaryansi. Ushbu model markaziy bankka optimal w_i ni tanlashda yordam beradi.

$$\Delta R_t = \alpha(R_{t-1} - \beta_1 e_{t-1} - \beta_2 B_{t-1}) + \sum_{i=1}^p \Gamma_i \Delta X_{t-i} + \varepsilon_t,$$

bu yerda $X_t = [R_t, e_t, B_t]'$, α – tuzatish tezligi, Γ_i – qisqa muddatli dinamikani ifodalavdi.

XVZ dinamikasini o'rganishda VECM (Vector Error Correction Model) yoki VAR (Vector Autoregression) modellaridan foydalaniladi. Masalan, valyuta zahiralarini R_t , valuta kursi e_t va tashqi savdo balans B_t o'rtasidagi uzoq muddatli barqaror munosabat uchun:

Xorijiy valyuta zahiralarini tahlili orqali markaziy bank valuta shoklariga tayyor turadi, risklarni diversifikatsiya qiladi va likvidlikni ta'minlaydi. Optimallashtirish modellari va empirik VAR/VECM tahlillari iqtisodiy siyosatni aniqroq belgilashga yordam beradi. Shuningdek, zahiralarini boshqarish bo'yicha ochiqlik va shaffoflik talablarini kuchaytirish ishonch muhitini mustahkamlaydi.

8.5. Pul massasi, davlat sektorining iqtisodiy tahlili

Pul massasi (M) iqtisodiyotdagi umumiy likvid resurslar hajmini ifodalaydi va pul-kredit siyosatining asosiy indikatorini hisoblanadi. Uning asosiy tarkibiy qismi quyidagi agregatlar orqali o'lchanadi:

- **M0** – naqd pul (markaziy bank chiqaradigan banknot va tangalar),
- **M1** – $M0$ + tijorat banklaridagi aholining chekladagi talab depozitlari,
- **M2** – $M1$ + muddatli depozitlar va omonatlar,
- **M3** – $M2$ + qayta moliyalashtirish operatsiyalari va boshqa kengaytirilgan likvid aktivlar.

Pul massasining elementlari o'zaro quyidagi tenglama orqali bog'lanadi:

$$M=C+D,$$

bu yerda C – naqd pul muomalasi, D – depozitlar. Bank multiplikatori orqali pul massasining markaziy bank rezervlaridan qancha martagacha ko'payishi ifodalanadi:

$$m = \frac{1}{rr}, \quad \Delta M = m \Delta R,$$

bu yerda rr – banklarning majburiy rezerv nisbati, ΔR – rezervlardagi o'zgarish.

Pul massasini aniqlashda omillar qatoriga kiradi:

1. Markaziy bankning ochiq bozor operatsiyalari (davlat qimmatli qog'ozlarini sotib olish/sotish),
2. Diskont stavkasi o'zgarishi,
3. Tijorat banklarining rezerv talabi va riskga munosabatlari,
4. Iqtisodiy agentlarning naqd pulga bo'lgan talab sur'ati.

Pul massasining o'sish sur'ati inflyatsiya va iqtisodiy faollikka bevosita ta'sir qiladi. Dinamik tenglama –

$$\frac{\Delta M}{M} + \frac{\Delta V}{V} = \frac{\Delta P}{P} + \frac{\Delta Y}{Y},$$

unda V – aylanma tezlik, P – narxlar darajasi, Y – real mahsulot. Agar V barqaror deb olinsa, pul massasining o'sish sur'ati va real o'sish farqi inflyatsiya darajasini belgilaydi:

$$\pi = \frac{\Delta M}{M} - \frac{\Delta Y}{Y}.$$

Davlat sektori iqtisodiyotda jamoat tovarlari ishlab chiqarish, resurslarni taqsimlash, ijtimoiy himoya va makrobarqarorlikni ta'minlash funksiyalarini bajaradi. Uning asosiy ko'rsatkichlari sifatida byudjet daromadlari T , byudjet xarajatlari G , davlat qarzi B va soliq tushumlari ajraladi. Davlat byudjeti balans tenglamasi:

$$Def = G + iB_{t-1} - T, \quad Surp = T - (G + iB_{t-1}).$$

bu yerda iB_{t-1} – oldingi qarz bo'yicha foiz to'lovlari, ΔB_t – yangi emitent qilingan obligatsiyalar miqdori. Byudjet defitsiti (Def) va ortiqchaligi ($Surp$) quyidagicha ifodalanadi:

$$Def = G + iB_{t-1} - T, \quad Surp = T - (G + iB_{t-1}).$$

Davlat sektori iqtisodiy ta'sirini o'lchashda fiskal multiplikator k muhim vositadir:

$$k = \frac{1}{1 - c(1 - t) + m},$$

bu yerda c – marginal iste'mol moyilligi, t – o'rtacha soliq stavkasi, mmm – importga moyillik. Agar davlat G oshirsa, umumiy mahsulot Y quyidagicha o'sadi:

$$\Delta Y = k \Delta G.$$

Shuningdek, davlat sektori qarz barqarorligini tahlil qilish uchun intertemporal byudjet cheklovi foydalaniladi:

$$\sum_{t=0}^{\infty} \frac{G_t - T_t}{(1+r)^t} = B_{-1},$$

bu yerda r – real foiz stavkasi. Agar yig'ilgan qarz ushbu cheklovga mos kelmasa, fiskal siyosat barqaror bo'lmaydi va "crowding-out" effekti yuz beradi, ya'ni davlat xarajatlari oshishi yirik investitsiyalarni siquvga olib keladi.

Davlat sektori samaradorligini oshirish uchun:

1. Xarajat va daromad strukturasini optimallashtirish,
2. Soliq bazasini kengaytirish hamda progressiv soliq tizimini takomillashtirish,
3. Byudjet shaffofligini kuchaytirish va jamoatchilik nazoratini ta'minlash,
4. Qarzni boshqarish strategiyasini ishlab chiqish zarur.

Ushbu tahlillar davlat sektorining iqtisodiy barqarorlikka qo'shayotgan hissasini aniqlash va samarali fiskal siyosat vositalarini tanlashda yordam beradi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Pulning asosiy funksiyalari qanday va ular amaliyotda qanday namoyon bo‘ladi?
2. Pul massasi tushunchasini izohlang va uning tarkibiy qismlarini misollar bilan tushuntiring.
3. Pulning miqdoriy tenglamasi qanday ko‘rinishda ifodalanadi va u qanday iqtisodiy holatlarni tahlil qilishga yordam beradi?
4. Monetar siyosat vositalariga nimalar kiradi va ularning inflyasiyaga ta’siri qanday?
5. Bank multiplikatori nima va u qanday iqtisodiy omillarga bog‘liq?
6. Markaziy bank pul-kredit siyosatini qanday amalga oshiradi?
7. Pul-kredit sektori tarkibi nimalardan iborat?
8. Pul yaratmaydigan moliyaviy muassasalar qanday turlarga bo‘linadi? Misollar bilan tushuntiring.
9. Davlat moliyaviy muassasalari qanday yo‘nalishlarda to‘lov vositalari yaratadi?
10. Xorijiy valyuta zahiralarini tahlili qanday ko‘rsatkichlar asosida amalga oshiriladi?
11. Byudjet defitsiti qanday aniqlanadi va u fiskal barqarorlikka qanday ta’sir ko‘rsatadi?
12. Pul massasining o‘sishi inflyatsiyaga qanday yo‘llar bilan ta’sir etadi?
13. Davlat sektori va uning iqtisodiy samaradorligini tahlil qilish usullarini tushuntiring.
14. Soliq daromadlari va davlat xarajatlari o‘rtasidagi bog‘liqlik qanday aniqlanadi?
15. Intertemporal byudjet cheklovi tushunchasini izohlang va uning amaliy ahamiyatini tushuntiring.

IX BOB

NOANIQLIK VA XAVF SHAROITIDA ISTE'MOLCHI TANLOVI

Reja:

- 9.1. Iste'molchi tanlovi va uning xususiyatlari
- 9.2. Tovar va xizmatlarning zamonaviy bozorlari
- 9.3. Iste'molchi tanlovi va iste'molchi talabining xususiyatlari
- 9.4. Akselerator multiplikatori
- 9.5. Rag'batlantiruvchi pul-kredit siyosati sharoitida uzoq muddatli muvozanatga o'tish jarayoni
- 9.6. Rag'batlantiruvchi fiskal siyosat sharoitida uzoq muddatli muvozanatga o'tish jarayoni

9.1. Iste'molchi tanlovi va uning xususiyatlari

Iste'molchi tanlovi – bu cheklangan resurslar (daromad) sharoitida iste'molchi tomonidan turli tovar va xizmatlar o'rtasida eng yuqori foydani (utilitar qiymatni) olishga qaratilgan qaror qabul qilish jarayonidir. Iste'molchi har doim o'zining ehtiyojini maksimal darajada qondiradigan tovarlar to'plamini tanlashga harakat qiladi. Bunda u ikki asosiy cheklovga duch keladi: 1) o'zining daromadi va 2) tovarlar narxi. Bu tanlov quyidagi byudjet cheklovi orqali ifodalanadi:

$$P_x \cdot X + P_y \cdot Y \leq I,$$

bu yerda P_x va P_y – mos ravishda X va Y tovarlarning narxi, X va Y – xarid qilinayotgan miqdorlar, I – iste'molchining daromadi.

Iste'molchi tanlovi xatti-harakatlarining asosini **utilitar nazariya** tashkil qiladi. Bu nazariyaga ko'ra, har bir iste'molchi tovarlardan oladigan qoniqish darajasini (foydalanishni) maksimallashtirishga intiladi. Iste'molchining preferensiyalari (afzalliklari) odatda indifferentlik egri chizig'i orqali tasvirlanadi. Bu egri chiziq bo'ylab har qanday ikki tovar kombinatsiyasi iste'molchi uchun bir xil darajada foydalidir. Ularning xususiyatlari: ular salbiy qiymatga ega, yuqoriga va o'ngga qarab siljiydi (ya'ni ko'proq – yaxshiroq), va ular hech qachon kesishmaydi.

Iste'molchi optimal tanlovga **utilitar funksiyani maksimal qilish** orqali erishadi:

$$\max U(X, Y) \text{ sharti bilan: } P_x X + P_y Y = I.$$

Lagrange usuli yordamida bu muammo quyidagicha yechiladi:

$$L = U(X, Y) + \lambda(I - P_x X - P_y Y).$$

Birlikka to'g'ri keladigan cheklovga mos yechimda quyidagi shart bajarilishi kerak:

$$\frac{MU_x}{P_x} = \frac{MU_y}{P_y},$$

bu yerda MU_x va MU_y – mos ravishda X va Y tovarlarining chegaraviy foydasi (marginal utility). Bu nisbiy tenglik **iste'molchi muvozanatini** anglatadi: har bir so'm har qanday tovardan teng foyda keltirishi kerak.

Iste'molchi tanlovining xususiyatlariga quyidagilar kiradi:

1. **Transitivlik** – agar A tovar to'plami B dan afzal bo'lsa, va B C dan afzal bo'lsa, demak A C dan ham afzaldir.
2. **To'liqlik** – iste'molchi har ikki tovar to'plamidan birini yoki ikkalasini teng deb baholay oladi.
3. **Iste'molchi rasionalligi** – iste'molchi ongli ravishda foydani maksimal qilishga intiladi.
4. **Narx va daromad ta'siri** – narx o'zgarishi (substitutsiya va daromad effektlari orqali) iste'mol tanloviga bevosita ta'sir qiladi.

Yakunda, iste'molchi tanlovi faqatgina narxlar va daromad bilan emas, balki psixologik, madaniy va ijtimoiy omillar bilan ham belgilanadi. Biroq, iqtisodiy modellarda bu omillar oddiylashtirilgan holda qaraladi, chunki asosiy maqsad – tanlov mexanizmini tushunish va unga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlashdir. Ushbu bilimlar marketing strategiyalari, soliqqa tortish tizimi, subsidiyalar siyosati kabi ko'plab amaliy masalalarni ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega.

9.2. Tovar va xizmatlarning zamonaviy bozorlari

Tovar va xizmatlar bozori — bu iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan mahsulotlar va ko‘rsatilgan xizmatlar muomalaga chiqariladigan va iste’molchilarga yetkazib beriladigan joy bo‘lib, u talab va taklif asosida shakllanadi. Bu bozorlar zamonaviy sharoitda juda diversifikatsiyalashgan, ya’ni turli segmentlarga ajralgan va texnologik taraqqiyot bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan tizimdir. An’anaviy tovar bozorlari, masalan, oziq-ovqat, sanoat mahsulotlari, kiyim-kechaklar bozori bilan bir qatorda, xizmatlar bozori ham keskin o‘sib bormoqda. Xizmatlar bozori tarkibiga sog‘liqni saqlash, ta’lim, moliyaviy xizmatlar, axborot texnologiyalari, turizm, logistika va boshqa ko‘plab sohalar kiradi. Bugungi kunda xizmatlar sektori ko‘plab rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarda yalpi ichki mahsulotning asosiy qismini tashkil etadi. Bu esa xizmatlar bozorining nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy jihatdan ham dolzarbligini ko‘rsatadi.

Zamonaviy tovar va xizmatlar bozorlari raqamli texnologiyalar va internet asosida ishlaydigan yangi iqtisodiy model — **raqamli bozorlar** paydo bo‘lishiga olib keldi. Elektron tijorat (e-commerce), onlayn xizmatlar, mobil ilovalar orqali sotuvlar, virtual xizmatlar bozori tobora kengayib bormoqda. Amazon, Alibaba, Ozon, Wildberries kabi global va mintaqaviy platformalar milliardlab foydalanuvchilarga xizmat ko‘rsatmoqda. Shu bilan birga, xizmatlarning ko‘p qismi ilgari an’anaviy shaklda ko‘rsatilgan bo‘lsa, hozirda ularning aksariyati raqamli muhitda amalga oshirilmoqda (masalan, onlayn konsultatsiyalar, vebinarlar, sun’iy intellekt asosidagi xizmatlar). Bu esa bozorlardagi raqobatni kuchaytirib, xizmatlar sifati va narx shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda.

Tovar va xizmatlar bozorlari o‘zining tuzilishi bo‘yicha bir nechta asosiy tiplarga ajraladi: to‘liq raqobat bozori, monopol raqobat bozori, oligopoliya bozori va sof monopoliyalar. To‘liq raqobat bozorida ko‘plab ishlab chiqaruvchilar va xaridorlar mavjud bo‘lib, hech biri narxga ta’sir o‘tkaza olmaydi. Monopol raqobatda esa kompaniyalar bir-biridan mahsulot sifati, brend, xizmat ko‘rsatish

darajasi orqali farqlanadi. Oligopoliyada esa bozorda kam sonli yirik korxonalar mavjud bo'lib, ular narx siyosatini muvofiqlashtirib yuritadi. Monopoliya esa yagona sotuvchi mavjud bo'lgan holat bo'lib, odatda davlat tomonidan tartibga solinadi. Har bir bozor turi tovar va xizmatlarning taklif hajmi, narx shakllanishi va iste'molchilarning tanlov erkinligiga turlicha ta'sir qiladi.

Zamonaviy bozorlarda iste'molchilarning xulq-atvori ham tubdan o'zgarib bormoqda. Ular narxdan ko'ra xizmat sifati, moslashtirilgan (individual) mahsulotlar, tez yetkazib berish va ekologik xavfsizlik kabi omillarga ko'proq e'tibor qaratmoqda. Shu bilan birga, korxonalar brend imidjiga, mijozlar bilan kommunikatsiyaga va iste'molchilarning sodiqligini oshirishga katta resurs ajratmoqda. Masalan, xizmat ko'rsatishning omnichannel (kanallararo integratsiyalashgan) yondashuvi – ya'ni mijozlar uchun do'kon, veb sayt, mobil ilova va ijtimoiy tarmoqlarda yagona tajriba yaratish – hozirgi kundagi asosiy tendensiyadir.

Yana bir muhim omil – **barqaror rivojlanish va yashil iste'mol** talabining ortib borishi. Bugungi iste'molchilar ko'proq ekologik toza, energiyani tejovchi va qayta ishlanadigan resurslar asosida ishlab chiqarilgan mahsulotlarga ustuvorlik bermoqda. Bu esa ishlab chiqaruvchilarning innovatsiyaga yo'naltirilgan strategiyalar qabul qilishini talab qilmoqda. Natijada bozorlarda ekologik sertifikatlangan mahsulotlar, ijtimoiy mas'uliyatli kompaniyalar, “yashil brendlar” segmenti shakllanmoqda. Bu tendensiya nafaqat rivojlangan mamlakatlar, balki rivojlanayotgan hududlarda ham kuchaymoqda.

Umuman olganda, tovar va xizmatlarning zamonaviy bozorlari murakkab, tez o'zgaruvchan va innovatsiyalarga asoslangan tizim bo'lib, u erkin raqobat, axborotga bo'lgan ochiqlik va iste'molchi talabining o'zgaruvchanligiga bog'liq tarzda shakllanmoqda. Iqtisodiy siyosat yurituvchilar, ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar ushbu bozorlardagi o'zgarishlarga moslashishga majbur. Shuning uchun zamonaviy bozorni chuqur tahlil qilish, raqamli transformatsiyalarni anglash

va ekologik yondashuvlarni hisobga olish zamonaviy iqtisodchi va tadbirkorlar uchun zaruriy shart hisoblanadi.

9.3. Iste'molchi tanlovi va iste'molchi talabining xususiyatlari

Iste'molchi talabi esa – bu muayyan narxda va ma'lum davrda iste'molchi tomonidan xarid qilinadigan tovar yoki xizmat miqdorini bildiradi. Talab qonuniga ko'ra, narx oshgani sari talab kamayadi va aksincha:

$$Q_d = f(P), \quad \text{ya'ni} \quad \frac{dQ_d}{dP} < 0.$$

Talab egri chizig'i salbiy qiyalikka ega bo'lib, bu iste'molchining narxga bo'lgan salbiy munosabatini bildiradi. Bunda ikki muhim omil mavjud: **daromad effekti** va **substitutsiya (almashtirish) effekti**. Narx pasayganda, tovar nisbatan arzonlashadi, bu esa boshqa tovarlardan unga o'tishga sabab bo'ladi (substitutsiya effekti). Shu bilan birga, tovar nisbatan ko'proq xarid qilinadigan bo'ladi, bu esa daromad effekti orqali tushuntiriladi.

Iste'molchi talabining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. **Salbiy bog'liqlik** – narx va talab miqdori orasida teskari bog'liqlik mavjud.
2. **Chegaraviy foydaning kamayish qonuni** – iste'molchi biror tovarni ko'p iste'mol qilgan sari undan oladigan qoniqishi kamayadi.
3. **Talab egiluvchanligi** – narxlar, daromad va boshqa omillarga nisbatan talab qanchalik o'zgarishini bildiradi. Talab egiluvchanligi formulasi:

$$E_d = \frac{\% \text{ o'zgarish } Q_d}{\% \text{ o'zgarish } P}.$$

Agar $E_d > 1$, talab elastik; $E_d < 1$, talab noelastik hisoblanadi.

4. **Bozor segmentatsiyasi** – har bir guruhning afzalliklari va xarid qilish qobiliyati talabni farqlashtiradi.
5. **Substitutsiya va komplementar tovarlar** – muqobil va birga ishlatiladigan tovarlar mavjudligi talabga ta'sir qiladi.

6. **Psixologik omillar** – brendga sodiqlik, moda, ijtimoiy mavqe kabi omillar iqtisodiy modeldan tashqari xatti-harakatlarni ham keltirib chiqaradi.

Xulosa qilib aytganda, iste'molchi tanlovi va talab xatti-harakatlari bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular iqtisodiy muvozanatni belgilovchi muhim omillardandir. Ularni tushunish orqali firmalar marketing strategiyasini belgilaydi, hukumat esa soliq va subsidiyalar siyosatini ishlab chiqadi. Mazkur mavzuni chuqur o'rganish mikroiqtisodiy model va real hayotdagi iqtisodiy xatti-harakatlar o'rtasidagi bog'liqlikni tushunishga yordam beradi.

9.4. Akselerator multiplikatori

Iqtisodiy o'sish va iqtisodiy sikl tahlilida **multiplikator** va **akselerator** tushunchalari muhim nazariy vositalardan hisoblanadi. Multiplikator modeli birlamchi investitsiyalarning ko'payishi yalpi milliy daromadga qanday ta'sir qilishini ko'rsatsa, akselerator modeli esa daromadning o'zgarishi investitsiya talabiga qanday ta'sir qilishini ifodalaydi. Bu ikki tushuncha birgalikda **akselerator-multiplikator mexanizmi** deb ataluvchi dinamik modelni shakllantiradi. Mazkur model orqali iqtisodiy o'sish, inqiroz va tiklanish jarayonlarini tushuntirish mumkin. Akselerator va multiplikator o'zaro o'zgaruvchilar bo'lib, ular bir-birini kuchaytiruvchi teskari aloqada ishlaydi.

Multiplikator effektiga ko'ra, hukumat yoki xususiy sektor tomonidan amalga oshirilgan qo'shimcha xarajatlar (masalan, investitsiyalar) umumiy daromadni bir necha barobar oshiradi. Multiplikator formulasi quyidagicha:

$$k = \frac{1}{1 - MPC},$$

bu yerda k – multiplikator, MPC – chegaraviy iste'molga moyillik. Misol uchun, agar $MPC=0.8$ bo'lsa, multiplikator $k=1/(1-0.8)=5$ ga teng bo'ladi, ya'ni 1 birlik qo'shimcha investitsiya 5 birlik daromad o'sishiga olib keladi. Bu ta'sir jamiyatdagi xarajatlar aylanishini faollashtiradi va ishlab chiqarishni rag'batlantiradi.

Akselerator effekti esa, investitsiyalarning hajmi iqtisodiyotdagi umumiy talab o'sishiga qanday javob berishini ifodalaydi. Bunda kapitalga bo'lgan talab, ya'ni yangi investitsiya, ishlab chiqarish hajmidagi o'zgarishga bog'liq bo'ladi. Akselerator formulasi:

$$I_t = v(Y_t - Y_{t-1}),$$

bu yerda I_t – joriy davrdagi investitsiyalar, v – akselerator koeffitsienti (kapital-output nisbati), Y_t – joriy ishlab chiqarish, Y_{t-1} – oldingi davr ishlab chiqarish. Demak, ishlab chiqarish o'sishi tezlashgan sari investitsiyalarga talab ham oshadi. Bu model iqtisodiy faoliyatda “ortiqcha reaksiya” yoki “ortiqcha investitsiya” xavfini ham ko'rsatadi.

Multiplikator va akselerator birgalikda iqtisodiy sikllarning kuchayishini tushuntiradi. Masalan, dastlabki daromad oshishi multiplikator orqali talabni oshiradi, bu esa ishlab chiqaruvchilarni yangi investitsiyaga undaydi – bu esa o'z navbatida, akselerator orqali ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytiradi. Ushbu jarayon bir necha bosqichda o'z-o'zini kuchaytiruvchi tus oladi. Biroq iqtisodiy faollik pasaygan paytda bu mexanizm teskari ishlab, investitsiyalarni keskin kamaytirishi va inqiroz holatlarini yuzaga keltirishi mumkin.

Shuningdek, multiplikator-akselerator modeli iqtisodiy siyosatni rejalashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Agar davlat o'zining fiskal yoki monetar siyosati orqali investitsion faollikni rag'batlantirsa, u nafaqat hozirgi o'sishni ta'minlaydi, balki kelajakdagi ishlab chiqarish hajmiga ham ta'sir qiladi. Shu bois iqtisodiy o'sish strategiyasida akseleratsiya va multiplikatsiya jarayonlarini uyg'unlashtirish muhim sanaladi.

Yakuniy xulosa qilib aytganda, akselerator va multiplikator modeli iqtisodiy faollikning o'zgaruvchanligini tushuntirishda asosiy nazariy vosita bo'lib, u iqtisodiyotdagi doimiy siljish va sikllarning sababini chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Bu model nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb hisoblanadi, ayniqsa iqtisodiy siyosat yuritishda.

9.5. Rag‘batlantiruvchi pul-kredit siyosati sharoitida uzoq muddatli muvozanatga o‘tish jarayoni

Rag‘batlantiruvchi pul-kredit siyosati (monetar siyosat) – bu markaziy bank tomonidan iqtisodiy faollikni oshirish maqsadida pul massasini ko‘paytirish yoki foiz stavkalarini pasaytirish orqali amalga oshiriladigan choralar majmuasidir. Bunday siyosat iqtisodiy inqiroz, ishsizlik yoki ishlab chiqarish hajmining pasayishi sharoitida qo‘llaniladi. Monetar siyosatning asosiy vositalari – qayta moliyalashtirish stavkasi, majburiy zaxira normasi va ochiq bozor operatsiyalaridir. Rag‘batlantiruvchi siyosat natijasida bozordagi likvidlik darajasi ortadi, tijorat banklari kredit berishni kengaytiradi va real foiz stavkalari pasayadi. Bu esa investitsion faollik va iste‘mol talabining ortishiga olib keladi, natijada umumiy talab egri chizig‘i (AD) o‘ngga siljiydi.

Ushbu o‘zgarish qisqa muddatli makroiqtisodiy modelda real yalpi ichki mahsulot (Y) va narxlar darajasi (P) orasidagi bog‘liqlik orqali ifodalanadi. Asosiy model quyidagicha ko‘rinishga ega:

$$AD=C(Y-T)+I(r)+G+NX(e),$$

bu yerda C – iste‘mol, I – investitsiya, G – davlat xarajatlari, NX – sof eksport, r – real foiz stavkasi, e – valyuta kursi. Foiz stavkasi pasayishi orqali $I(r)$ o‘sadi va bu AD ni oshiradi. Qisqa muddatda ishlab chiqarish hajmi muvozanat darajasidan yuqoriga chiqadi va bu iqtisodiy faollikning oshishini anglatadi.

Biroq uzoq muddatli muvozanatga o‘tish jarayoni inflyatsion bosimni keltirib chiqaradi. Narxlar darajasining o‘sishi ishlab chiqaruvchilar uchun foyda normasi ortishiga olib keladi, bu esa ishlab chiqarish resurslariga (ayniqsa ish kuchi) talabni oshiradi. Ish kuchiga bo‘lgan talab oshganda, ish haqi darajasi ham ko‘tariladi. Bu esa ishlab chiqarish xarajatlarini oshirib, qisqa muddatli taklif egri

chizig'ini (SRAS) chapga siljitadi. Natijada iqtisodiyot yangi, yuqoriroq narxlar darajasida uzoq muddatli muvozanatga (LRAS) qaytadi.

Uzoq muddatli muvozanatda yalpi ishlab chiqarish o'zining tabiiy (potensial) darajasiga teng bo'ladi:

$$Y=Y^*,$$

bu yerda Y^* – iqtisodiyotning tabiiy ishlab chiqarish darajasi, ya'ni to'liq bandlik sharoitida erishiladigan daraja. Shunday qilib, rag'batlantiruvchi monetar siyosat qisqa muddatda ishlab chiqarishni oshirsa-da, uzoq muddatda bu o'sish barqaror bo'lmaydi, va iqtisodiyot faqat narxlar o'sishi – ya'ni inflyatsiya hisobiga yangi muvozanatga qaytadi. Bu jarayon **klassik dikotomiya** tamoyiliga asoslanadi – ya'ni uzoq muddatda real o'zgaruvchilar (Y , ish bandligi) faqat real omillar bilan belgilanadi, pul miqdori faqat narxlarga ta'sir qiladi.

Grafik tarzda bu jarayon AD-AS modelida tasvirlanadi: boshlang'ich muvozanat E_0 nuqtasida, AD_0 va $SRAS_0$ kesishgan joyda joylashgan bo'ladi. Rag'batlantiruvchi siyosat natijasida AD_1 egri chizig'i o'ngga siljiydi va iqtisodiyot E_1 nuqtasiga o'tadi – bu yerda real Y oshgan, lekin inflyatsion bosim kuchaygan bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan SRAS egri chizig'i chapga siljiydi ($SRAS_1$), natijada iqtisodiyot E_2 – yangi uzoq muddatli muvozanat nuqtasiga qaytadi, lekin bu safar narxlar yuqoriroq darajada bo'ladi.

Rag'batlantiruvchi monetar siyosat uzoq muddatda real ishlab chiqarishga emas, balki inflyatsiyaga olib keladi. Shuning uchun bunday siyosat vaqtinchalik inqiroz sharoitida qo'llanilishi maqsadga muvofiq, lekin uni ortiqcha ishlatish inflyatsion xavf tug'diradi. Monetar siyosat samaradorligini oshirish uchun uni fiskal siyosat bilan uyg'unlashtirish, inflyatsion kutilmalarni boshqarish va islohotlarni birgalikda olib borish lozim.

9.6. Rag'batlantiruvchi fiskal siyosat sharoitida uzoq muddatli muvozanatga o'tish jarayoni

Rag'batlantiruvchi fiskal siyosat – bu hukumat tomonidan iqtisodiy faollikni oshirish maqsadida amalga oshiriladigan byudjet xarajatlarini ko'paytirish yoki

solliq stavkalarini kamaytirish siyosatidir. Ushbu siyosat odatda iqtisodiy tanazzul yoki ishsizlik yuqori bo'lgan davrlarda qo'llaniladi. Byudjet xarajatlarining ortishi yoki soliqlarning pasaytirilishi yalpi talab (AD) egri chizig'ining o'ngga siljishiga olib keladi. Bunga sabab iste'mol va investitsiyalarning ko'payishi, shuningdek, jamoat xarajatlarining oshishi hisoblanadi. Bunday ta'sir fiskal multiplikator orqali kuchayadi.

Fiskal multiplikator quyidagicha ifodalanadi:

$$k = \frac{1}{1 - MPC(1 - t)},$$

bu yerda k – fiskal multiplikator, MPC chegaraviy iste'molga moyillik, t – solliq stavkasi. Agar davlat xarajatlari G miqdorida oshsa, yalpi talab taxminan $k \cdot \Delta G_k$ miqdorga ortadi. Bu esa AD egri chizig'ining o'ngga siljishiga va ishlab chiqarish hajmining oshishiga sabab bo'ladi. Qisqa muddatda bu jarayon iqtisodiyotda ishsizlikning kamayishi va real Y darajasining o'sishiga olib keladi.

Ammo uzoq muddatda bunday rag'batlantirish inflyatsion bosimga sabab bo'ladi. Ishlab chiqarish o'zining tabiiy darajasidan yuqoriga chiqqach, ish kuchi bozorida bosim ortadi va ish haqlari ko'tariladi. Bu ishlab chiqaruvchilar uchun xarajatlarning ortishiga olib keladi va qisqa muddatli taklif (SRAS) egri chizig'i chapga siljiydi. Natijada narxlar darajasi (P) oshadi va iqtisodiyot yangi uzoq muddatli muvozanatga o'tadi. Yangi muvozanat esa real ishlab chiqarish darajasi o'zgarmagan holda, faqat yuqoriroq narxlar darajasida yuz beradi.

Grafik jihatdan bu holat AD-AS modelida quyidagicha ko'rsatiladi: boshlang'ich muvozanat nuqtasi E_0 da joylashgan. Rag'batlantiruvchi fiskal siyosat natijasida AD egri chizig'i AD1 ga siljiydi va yangi qisqa muddatli muvozanat E_1 nuqtasida paydo bo'ladi, bu yerda real Y oshgan, inflyatsion bosim mavjud. Vaqt o'tishi bilan ish haqi oshishi va ishlab chiqarish xarajatlarining ko'tarilishi sababli SRAS egri chizig'i chapga siljib, SRAS1 holatga o'tadi. Yakuniy uzoq muddatli muvozanat E_2 nuqtasida tiklanadi, bu yerda real Y qayta Y^* (potensial daraja) ga tushgan, ammo narxlar P_2 darajasiga ko'tarilgan bo'ladi.

Yuqoridagi o'zgarishlar shuni ko'rsatadiki, fiskal siyosat uzoq muddatda real o'sishga emas, balki narxlar darajasining oshishiga olib keladi. Bu **klassik makroiqtisodiy** yondashuvga mos bo'lib, uzoq muddatda yalpi taklif faqat resurslar, texnologiya va demografik omillar bilan belgilanadi. Shu bois fiskal siyosatni uzoq muddatli o'sish vositasi sifatida emas, balki qisqa muddatli inqirozdan chiqish yoki ishsizlikni kamaytirish vositasi sifatida ko'rish maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, fiskal siyosat uzoq muddatda davlat qarzining ko'payishiga olib kelishi mumkin. Agar davlat byudjet taqchilligini qoplash uchun qarz olsa, bu foiz stavkalarining ortishiga va "siyqalanish effekti"ga (crowding-out effect) olib keladi. Bu esa xususiy investitsiyalarni siqib chiqarib, iqtisodiy o'sish salohiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, fiskal siyosatni amalga oshirishda muvozanatli yondashuv va fiskal intizom juda muhim hisoblanadi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Rag'batlantiruvchi fiskal siyosat nima va u qanday hollarda qo'llaniladi?
2. Fiskal multiplikator tushunchasini izohlang va uning formulasi asosida misol keltiring.
3. Rag'batlantiruvchi fiskal siyosatning qisqa muddatli ta'siri qanday amalga oshadi?
4. Rag'batlantiruvchi fiskal siyosat sharoitida yalpi talab qanday o'zgaradi?
5. Uzoq muddatda rag'batlantiruvchi fiskal siyosat qanday muvozanatni keltirib chiqaradi?
6. Qisqa va uzoq muddatli muvozanat o'rtasidagi farqni AD-AS modeli asosida tushuntiring.
7. SRAS egri chizig'ining chapga siljishiga sabab bo'ladigan omillarni sanang.
8. Davlat xarajatlarining ko'payishi inflyatsion bosimga qanday ta'sir ko'rsatadi?
9. Fiskal siyosatning "siyqalanish effekti" (crowding-out effect) mohiyatini tushuntiring.
10. Grafikda AD-AS modelidan foydalangan holda fiskal siyosat ta'sirini tasvirlab bering.
11. Qanday sharoitda fiskal siyosat uzoq muddatli iqtisodiy o'sishga yordam berishi mumkin?
12. Fiskal siyosatni amalga oshirishda davlat qarzining roli va xavflari haqida izoh bering.

X BOB

KEYNS MODELLARI VA FILLIPS EGRI CHIZIG'I

Reja:

- 10.1. Keynsning makroiqtisodiy muvozanat nazariyasi
- 10.2. Haqiqiy va rejalashtirilgan xarajatlar
- 10.3. Modelni tuzishdagi asosiy shartlar
- 10.4. Modelda makroiqtisodiy muvozanatga erishish mexanizmi
- 10.5. Tovar moddiy zahiralarning rejalashtirilmagan o'zgarishlari
- 10.6. Haqiqiy investitsiyalar va rejalashtirilgan investitsiyalar tengligi
- 10.7. Filippi egri chizig'i

10.1. Keynsning makroiqtisodiy muvozanat nazariyasi

Jon Meynard Keyns tomonidan ishlab chiqilgan makroiqtisodiy muvozanat nazariyasi 1930-yillardagi Buyuk Depressiya sharoitida ishlab chiqilgan bo'lib, klassik makroiqtisodiy yondashuvga qarama-qarshi tamoyillarni ilgari surdi. Klassiklar iqtisodiyotni avtomatik ravishda to'liq bandlik holatiga olib boruvchi kuchlar mavjud deb hisoblagan bo'lsa, Keyns bu fikrni rad etdi. Uning fikriga ko'ra, iqtisodiyot o'z-o'zidan to'liq bandlik holatiga qayta olmaydi, ayniqsa qisqa muddatda. Shuning uchun davlat aralashuvi – fiskal va pul-kredit siyosatlari orqali muvozanatga erishish zarur. Uning nazariyasi yalpi talab va yalpi taklifning o'zaro munosabatiga asoslanadi.

Keynsning asosiy g'oyasi shundan iboratki, **ishlab chiqarish va bandlik darajasi** iqtisodiyotdagi **yalpi talab** miqdori bilan belgilanadi. Ya'ni, iqtisodiy faollik yalpi taklif tomonidan emas, balki talab tomonidan belgilanadi. Uning tenglamasiga ko'ra:

$$Y=C+I+G+NX,$$

bu yerda Y – yalpi ishlab chiqarish (milliy daromad), C – iste'mol, I – investitsiyalar, G – davlat xarajatlari, NX – sof eksport. Ushbu komponentlardan har birining miqdori iqtisodiy muvozanatga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, investitsiyalar hajmi yalpi talabning eng o'zgaruvchan tarkibiy qismidir.

Keyns investitsiyalar hajmi asosan foiz stavkalari va biznes ishonchi bilan belgilanadi, deb hisoblagan. Shu bilan birga, u odamlarning **likvidlikka bo'lgan afzal ko'rishi** tushunchasini ham ilgari surdi. Likvidlik afzalligi nazariyasiga ko'ra, foiz stavkasi – bu puldan voz kechishning bahosi bo'lib, u pulga bo'lgan talab va taklif bilan belgilanadi. Foiz stavkasi muvozanatli nuqtada quyidagi tarzda aniqlanadi:

$$M^d = M^s,$$

ya'ni, pulga bo'lgan talab (M^d) pul taklifi (M^s)ga teng bo'lgan nuqtada foiz stavkasi shakllanadi. Past foiz stavkalari investitsiyalarni rag'batlantiradi, bu esa o'z navbatida yalpi talabni oshiradi.

Keyns, shuningdek, **chegaraviy iste'molga moyillik (MPC)** tushunchasini ham muhim deb hisoblagan. Bu ko'rsatkich iste'molchining daromadining ortgan qismini qay darajada iste'molga yo'naltirishini bildiradi. Agar MPC yuqori bo'lsa, iqtisodiyotda multiplikator effekti kuchliroq bo'ladi. Fiskal multiplikator quyidagicha hisoblanadi:

$$k=1/(1-MPC).$$

Masalan, agar $MPC = 0.8$ bo'lsa, har bir 1 birliklik qo'shimcha davlat xarajati iqtisodiyotda 5 birliklik o'sishga olib keladi. Bu muhim nazariy asos, chunki u davlat xarajatlarining umumiy iqtisodiy o'sishga bo'lgan ta'sirini baholash imkonini beradi.

Keyns modelida mehnat bozori ham o'ziga xos tarzda talqin qilinadi. Klassiklar fikricha ish haqlari moslashuvchan va bozorni tozalaydi. Ammo Keynes ish haqlari qat'iy bo'lishi mumkinligini, ya'ni ish haqi past bo'lishiga ishchilar rozi bo'lmasligini, bu esa ishsizlikning saqlanib qolishiga olib kelishini ta'kidlaydi. Bu holat "nomoslashuvchan mehnat bozori" deb ataladi va u iqtisodiy tizimni uzoq muddat davomida muvozanatsiz holatda ushlab turishi mumkin.

Ushbu nazariyaga ko'ra, davlat iqtisodiyotga faollik bilan aralashishi kerak. Ayniqsa, pasayish davrida soliq stavkalarini kamaytirish, jamoat loyihalariga sarmoya kiritish orqali yalpi talabni oshirish zarur. Bu iqtisodiy tiklanishni

tezlashtiradi, ishsizlikni kamaytiradi va ishlab chiqarishni muvozanat darajasiga olib chiqadi. Demak, Keyns nazariyasi muvozanatga erishish uchun davlat aralashuvi shart deb hisoblaydi.

10.2. Haqiqiy va rejalashtirilgan xarajatlar

Makroiqtisodiy tahlilda xarajatlarning ikki asosiy ko'rinishi mavjud: **haqiqiy (real) xarajatlar** va **rejalashtirilgan (ex-ante) xarajatlar**. Bu ikki tushuncha iqtisodiy muvozanatni aniqlashda va yalpi ishlab chiqarish hajmining shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Rejalashtirilgan xarajatlar iqtisodiy agentlar – uy xo'jaliklari, firmalar va davlat tomonidan oldindan belgilangan darajada amalga oshirilishi rejalashtirilgan xarajatlardir. Haqiqiy xarajatlar esa amalda ro'y bergan, ya'ni fakt bo'yicha sodir bo'lgan umumiy xarajatlar hajmini ifodalaydi. Iqtisodiy muvozanat holatida ushbu ikki turdagi xarajatlar o'zaro teng bo'ladi. Aks holda, iqtisodiyotda ortiqcha yoki kam ishlab chiqarish, ya'ni muvozanatsizlik yuzaga keladi.

Rejalashtirilgan yalpi xarajatlar (planned aggregate expenditures) quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$AE=C+I_p+G+NX,$$

bu yerda:

- C – rejalashtirilgan iste'mol,
- I_p – rejalashtirilgan investitsiyalar,
- G – davlat xarajatlari,
- NX – sof eksport (eksport – import).

Rejalashtirilgan investitsiyalar (I_p) va boshqa xarajatlar iqtisodiy subyektlarning taxminlari, kutishlari va ishonch darajasiga asoslanadi. Bu xarajatlar iqtisodiy agentlarning o'z harakatlari orqali bozorni qanday shakllantirishini oldindan rejalashtirgan ssenariydir.

Haqiqiy yalpi xarajatlar (actual aggregate expenditures) esa amalda iqtisodiyotda sodir bo'lgan umumiy sarf-xarajatlar hajmini bildiradi. Ya'ni:

$$AE_{real}=C+I+G+NX,$$

bu yerda I – real (haqiqiy) investitsiyalarni anglatadi, u rejalashtirilgan investitsiyalardan farq qilishi mumkin. Sababi, masalan, firmalar rejalashtirilganidan ko‘ra ko‘proq yoki kamroq mahsulot ishlab chiqarib, omborga saqlab qo‘yishi mumkin. Shu tarzda investitsiyalarning omborga yig‘ilgan qismi rejalashtirilmagan (unplanned) investitsiya sifatida yuzaga chiqadi.

Agar haqiqiy ishlab chiqarish hajmi Y rejalashtirilgan xarajatlar hajmidan ko‘p bo‘lsa, iqtisodiyotda ortiqcha ishlab chiqarish yuzaga keladi. Bu holatda omborlarda mahsulotlar ko‘payib boradi va firmalar ishlab chiqarishni qisqartiradi. Aksincha, agar rejalashtirilgan xarajatlar Y dan katta bo‘lsa, demak, iqtisodiyotda talab yetarli va firmalar ishlab chiqarishni kengaytirishga harakat qiladi. Muvozanat holati esa faqat quyidagi shart bajarilganda vujudga keladi:

$$Y=AE.$$

Bu holatda barcha ishlab chiqarilgan mahsulotlar xarid qilinadi, va hech qanday ortiqcha zahira yoki yetishmovchilik vujudga kelmaydi.

Keynsiy yondashuvda iqtisodiy muvozanat darajasi aynan rejalashtirilgan va haqiqiy xarajatlarning tengligi orqali aniqlanadi. Grafik tarzda bu holat "45 daraja chiziq modeli" orqali ifodalanadi. Grafikda gorizontal o‘qda yalpi daromad (Y), vertikal o‘qda esa rejalashtirilgan xarajatlar (AE) joylashtiriladi. 45° chiziq esa $Y=AE$ tenglikni bildiradi. Rejalashtirilgan xarajatlar chizig‘i 45° chiziq bilan qayerda kesishsa, aynan o‘sha nuqta iqtisodiy muvozanat darajasini bildiradi.

Shu boisdan ham makroiqtisodiy tahlilda rejalashtirilgan va haqiqiy xarajatlar o‘rtasidagi farqni aniqlash va tahlil qilish nihoyatda muhim. Bu farq iqtisodiy sikllarni, ishlab chiqarish darajasining o‘zgarishini va bandlikdagi tebranishlarni tushunishga yordam beradi. Rejalashtirilgan xarajatlar orqali siyosiy choralar (fiskal yoki monetar) ishlab chiqiladi, haqiqiy xarajatlar esa iqtisodiy natijalarni real holatda ko‘rsatadi. Iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash uchun ular o‘rtasida muvozanatga erishish zarurdir.

10.3. Modelni tuzishdagi asosiy shartlar

Iqtisodiy model – bu murakkab iqtisodiy hodisa va jarayonlarni soddalashtirilgan, tushunarli ko‘rinishda ifodalash vositasidir. Model yordamida iqtisodiy muhitda yuz berayotgan o‘zgarishlarni tushunish, tahlil qilish va bashoratlash mumkin bo‘ladi. Ammo har qanday modelni tuzish jarayoni bir nechta asosiy shartlarga amal qilgan holda amalga oshirilishi lozim. Eng avvalo, modelning maqsadi aniq belgilanishi kerak. Ya’ni, model nima uchun tuzilayotgani – bu taxmin qilishmi, tahlilmi yoki qaror qabul qilishga yordam berishmi – aniq aniqlanadi. Maqsadga qarab, modelning hajmi, darajasi va detalizatsiyasi belgilanadi.

Model tuzishda ikkinchi asosiy shart – bu **farazlar (assumptions)** to‘plamini aniqlashdir. Har qanday model muayyan soddalashtiruvchi farazlarga tayanadi, chunki real iqtisodiy hayot juda murakkab va o‘zgaruvchan. Farazlar yordamida muhim bo‘lmagan omillar e’tibordan chetlatiladi va asosiy bog‘liqliklarga e’tibor qaratiladi. Misol uchun, Keynes modelida narxlar va ish haqi qisqa muddatda qat’iy deb olinadi. Farazlar modelning ishlash doirasini belgilaydi, shuning uchun ular aniq, realistik va maqsadga muvofiq bo‘lishi kerak. Noaniq yoki haddan ortiq soddalashtirilgan farazlar modelni haqiqatdan uzoqlashtiradi.

Uchinchi muhim shart – bu modelda **asosiy o‘zgaruvchilar** (yoki ko‘rsatkichlar)ni aniqlash va ular orasidagi **aloqalarni** matematik, grafik yoki mantiqiy shaklda ifodalashdir. O‘zgaruvchilar ikki turga bo‘linadi: eksogen (tashqi, model tashqarisida belgilanadigan) va endogen (ichki, model natijasida aniqlanadigan). Ularning o‘zaro bog‘liqligi quyidagi matematik tenglama orqali ifodalanishi mumkin:

$$Y=C(Y-T)+I(r)+G+NX(e),$$

bu yerda: Y – milliy daromad, C – iste'mol, T – soliq, I – investitsiya, r – foiz stavkasi, G – davlat xarajatlari, NX – sof eksport, e – valyuta kursi. Har bir funksiya iqtisodiy munosabatlarni o'zida aks ettiradi.

To'rtinchi shart – bu modelni empirik ma'lumotlar bilan tekshirish yoki kalibrlash (ya'ni, statistik faktlarga moslashtirish) bosqichidir. Nazariy ravishda tuzilgan model amaliyotdagi ma'lumotlar asosida sinovdan o'tkazilishi kerak. Bu orqali modelning haqiqatga yaqinligi, aniqligi va foydaliligi baholanadi. Agar model kutilgan natijalarni bermasa, u holda farazlar qayta ko'rib chiqilishi, o'zgaruvchilar soni kengaytirilishi yoki yangi parametrlar kiritilishi mumkin. Bu bosqichda statistik tahlil metodlari – regressiya, korrelyatsiya, dispersiya tahlili – keng qo'llaniladi.

Beshinchi shart – bu modeldan chiqarilgan **natijalarni tahlil qilish** va ularning iqtisodiy mazmunini izohlashdir. Model natijasi raqamli shaklda bo'lishi mumkin, lekin uning iqtisodiy ma'nosi aniq tushuntirilishi zarur. Masalan, agar model ko'rsatadiki, foiz stavkasining pasayishi investitsiyalarni oshiradi, bu holat iqtisodiy siyosat uchun muhim xulosa bo'lishi mumkin. Shunday qilib, model faqat nazariy vosita emas, balki amaliy qarorlar qabul qilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Natijalarni noto'g'ri talqin qilish siyosiy va iqtisodiy xatolarga olib kelishi mumkin.

Nihoyat, modelni tuzishda **cheklovlar va ehtimoliy zaifliklar** e'tiborga olinishi kerak. Har qanday model nisbatan sodda bo'lganligi sababli, u barcha omillarni inobatga ololmaydi. Modeldan foydalanishda uning chegaralarini to'g'ri tushunish zarur. Masalan, qisqa muddatli model uzun muddatda ishlamasligi mumkin, yoki yopiq iqtisodiyotga mo'ljallangan model ochiq iqtisodiyot uchun yaroqsiz bo'lishi mumkin. Shuning uchun modelni har doim muayyan sharoitda, tegishli kontekstda qo'llash kerak.

10.4. Modelda makroiqtisodiy muvozanatga erishish mexanizmi

Makroiqtisodiy muvozanat – bu iqtisodiyotda umumiy talab (AD – Aggregate Demand) va umumiy taklif (AS – Aggregate Supply) o‘zaro tenglashgan holat bo‘lib, yalpi ishlab chiqarish (Y) darajasi va narxlar darajasi (P) muvozanatli nuqtada qaror topadi. Iqtisodiy model orqali bu muvozanat qanday shakllanishi, qanday omillar ta’sirida barqarorlashishi, va agar muvozanatsizlik yuzaga kelsa, iqtisodiyot qanday qayta muvozanatga qaytishi mexanizmi ko‘rsatib beriladi. Eng ko‘p qo‘llaniladigan yondashuvlar – bu **Keynsiy model** va **klassik model** bo‘lib, ular muvozanatga erishish yo‘llarini turlicha tushuntiradi.

Keyns modelida asosiy urg‘u umumiy talabga beriladi, ya’ni ishlab chiqarish darajasi narxlar darajasi emas, balki AD ning hajmiga bog‘liq. Bu yondashuvda muvozanat shartini quyidagi tenglama bilan ifodalash mumkin:

$$Y=AE=C+I+G+NX,$$

bu yerda Y – yalpi ishlab chiqarish hajmi, C – iste’mol, I – investitsiyalar, G – davlat xarajatlari, NX – sof eksport. Iqtisodiy muvozanatga faqat shu xarajatlarning yalpi ishlab chiqarishga teng bo‘lgan nuqtasida erishiladi. Agar rejalashtirilgan xarajatlar AE yalpi ishlab chiqarishdan kichik bo‘lsa, firmalar ortiqcha mahsulot ishlab chiqaradi va ishlab chiqarishni kamaytiradi. Aksincha, talab taklifdan ortiq bo‘lsa, ishlab chiqarish hajmi oshadi. Bu holatda **inventarizatsiya (ombor zaxiralari)** mexanizmi orqali iqtisodiyot avtomatik ravishda muvozanatga harakat qiladi.

Monetaristlar va klassik makroiqtisodiyotda esa muvozanat narxlar moslashuvi orqali ta’minlanadi. Ya’ni, ish haqi va narxlar elastik bo‘lib, bozordagi har qanday ortiqcha talab yoki taklif narxlar darajasiga bosim ko‘rsatadi. Bu modelda muvozanat quyidagi tenglama asosida tahlil qilinadi:

$$MV=PY,$$

bu yerda M – pul massasi, V – pul aylanish tezligi, P – narxlar darajasi, Y – real ishlab chiqarish hajmi. Agar muvozanat buzilsa, ya’ni $MV \neq PY$, unda narxlar va ishlab chiqarish moslashadi. Masalan, pul massasi oshsa, narxlar darajasi oshadi va

real ishlab chiqarish hajmi vaqtinchalik ortadi, lekin uzoq muddatda faqat inflyatsiyaga olib keladi.

IS-LM modeli yordamida muvozanatga erishishning grafik mexanizmi ko'rsatiladi. IS-LM modelida IS egri chizig'i real sektor (investitsiya – tejash) muvozanatini, LM chizig'i esa pul bozori muvozanatini ifodalaydi. Muvozanat quyidagi nuqtada yuz beradi:

$$IS: Y = C(Y - T) + I(r) + G$$

$$LM: M/P = L(r, Y),$$

bu yerda r – foiz stavkasi, T – soliqlar, M/P – real pul taklifi, $L(r, Y)$ – pulga bo'lgan talab funksiyasi. Har ikki chiziq kesishgan nuqtada real foiz stavkasi va real yalpi daromad muvozanatga keladi. Agar davlat fiskal siyosat (masalan, G ni oshirsa) yoki markaziy bank monetar siyosat (masalan, M ni oshirsa) yuritsa, muvozanat nuqtasi o'zgaradi va yangi darajada vujudga keladi.

AS-AD modeli esa narxlar darajasi va ishlab chiqarish hajmining o'zgarishini birgalikda tahlil qilish imkonini beradi. Umumiy talab (AD) va umumiy taklif (AS) chiziqlari kesishgan nuqtada iqtisodiyot narxlar darajasi va ishlab chiqarish bo'yicha muvozanatda bo'ladi. AD egri chizig'i pul massasi, fiskal siyosat va tashqi savdo sharoitiga bog'liq bo'lib o'zgaradi, AS esa qisqa va uzoq muddatli (SRAS va LRAS) shaklda ko'riladi. Qisqa muddatda narxlar qat'iy bo'lishi mumkin, lekin uzoq muddatda ular moslashadi va iqtisodiyot tabiiy ishlab chiqarish darajasiga qaytadi.

Xulosa sifatida aytish mumkin: makroiqtisodiy modelda muvozanatga erishish turli mexanizmlar orqali yuz beradi – Keynsiy yondashuvda talabdagi o'zgarishlar, klassik va monetarist yondashuvda narxlar va ish haqi moslashuvi, IS-LM va AS-AD modellarida esa foiz stavkalari, real daromad va narxlar orqali muvozanat tiklanadi. Barcha yondashuvlarda asosiy maqsad – iqtisodiy barqarorlik va to'liq bandlik holatiga erishishdir.

10.5. Tovar moddiy zahiralarining rejalashtirilmagan o'zgarishlari

Tovar moddiy zahiralar (TMZ) – bu korxona yoki butun iqtisodiyot miqyosida ishlab chiqarilgan, ammo hali sotilmagan mahsulotlar miqdorini anglatadi. Rejalashtirilmagan o'zgarishlar esa – bu ishlab chiqaruvchilar tomonidan kutilmagan, bozor sharoitlaridagi real talab va taklif o'rtasidagi tafovut tufayli yuzaga kelgan zahiradagi o'zgarishlardir. Bunday o'zgarishlar odatda iqtisodiy muvozanatsizlikning muhim belgisi hisoblanadi. Agar rejalashtirilgan agregat xarajatlar (AE) ishlab chiqarish hajmiga (Y) teng bo'lmasa, bu holda zahiralarda o'zgarishlar yuz beradi. Shunday mexanizm iqtisodiy modelda iqtisodiyotning o'z-o'zini muvozanatga keltirish vositasi sifatida talqin etiladi.

Masalan, agar $AE < Y$ bo'lsa, ya'ni iste'molchilar va boshqa xaridorlar ishlab chiqarilgan mahsulotning barchasini xarid qilmasa, omborlarda rejalashtirilmagan ortiqcha zahiralar paydo bo'ladi. Bu zahiralar ishlab chiqaruvchilarga talab yetarli emasligini bildiradi. Natijada, firmalar ishlab chiqarishni qisqartiradi, bu esa o'z navbatida yalpi ishlab chiqarish hajmini pasaytiradi. Uzoq muddatda iqtisodiyot bu orqali yangi muvozanat nuqtasiga tushadi. Ushbu muvozanatga mos keluvchi holatda $AE = Y$ bo'ladi va rejalashtirilmagan TMZ o'zgarishlari nolga tenglashadi.

Aksincha, agar $AE > Y$ bo'lsa, bu real talab ishlab chiqaruvchilar kutganidan yuqori bo'lganini anglatadi. Bunday sharoitda omborlardagi zahiralar kamayib ketadi yoki yetishmovchilik yuzaga keladi. Bu firmalarga ijobiy signal bo'lib, ular ishlab chiqarishni oshirishga kirishadi. Shu orqali ishlab chiqarish hajmi real talabga moslashadi va yangi muvozanat nuqtasiga erishiladi. Demak, rejalashtirilmagan TMZ o'zgarishlari iqtisodiyotga bozor signallari tarzida ta'sir qiladi, ya'ni ishlab chiqaruvchilar qarorlarini o'zgartirish orqali muvozanatga intiladi.

Mazkur holat **Keynsiy kross modeli** orqali grafik tarzda ham ifodalanadi. Ushbu modelda vertikal o'q ishlab chiqarish hajmini (Y), gorizontal o'q esa rejalashtirilgan agregat xarajatlarni (AE) ifodalaydi. AE egri chizig'i 45° lik chiziq

bilan kesishgan nuqta muvozanat holatini bildiradi. Agar ishlab chiqarish bu nuqtadan yuqorida bo'lsa, ortiqcha zahiralar (inventarlar) vujudga keladi, agar pastda bo'lsa – mahsulot yetishmovchiligi yuzaga chiqadi. Grafik tahlil yordamida zahiralarining rejalashtirilmagan o'zgarishlari asosida muvozanatga harakat qanday kechishi yaqqol ko'rsatiladi.

Rejalashtirilmagan TMZ o'zgarishlari iqtisodiy prognozlar, strategik rejalashtirish, ishlab chiqarish hajmini optimallashtirish va logistikani boshqarishda katta ahamiyatga ega. Bunday o'zgarishlar asosida ishlab chiqarish korxonalari o'z ombor siyosatini qayta ko'rib chiqadi, narx siyosatini moslashtiradi yoki bozorni faolroq o'rganishga kirishadi. Shu sababli zamonaviy iqtisodiyotda bu indikator biznes qarorlar qabul qilishda doimiy monitoring qilinadigan ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, tovar moddiy zahiralarining rejalashtirilmagan o'zgarishlari – bu iqtisodiy tizimdagi muvozanatsizlikning muhim belgisi bo'lib, ishlab chiqarish, bandlik va narx darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ular iqtisodiy muvozanatga erishish jarayonida muhim axborot manbai bo'lib xizmat qiladi. Shu orqali bozor iqtisodiyoti o'z-o'zini tartibga solish xususiyatini namoyon qiladi.

10.6. Haqiqiy investitsiyalar va rejalashtirilgan investitsiyalar tengligi

Iqtisodiy tahlil doirasida **investitsiyalar** deganda ishlab chiqarish vositalariga yo'naltirilgan xarajatlar, ya'ni yangi zavodlar, uskunalar, binolar qurilishi yoki mavjud ishlab chiqarish salohiyatining kengaytirilishi nazarda tutiladi. Investitsiyalar ikki xil shaklda mavjud: **rejalashtirilgan investitsiyalar** (planned investments) va **haqiqiy investitsiyalar** (actual investments). Rejalashtirilgan investitsiyalar – bu firmalarning kelajakdagi rentabellik, foiz stavkalari va boshqa omillarga asoslangan holda belgilagan investitsiya qarorlaridir. Haqiqiy investitsiyalar esa bu rejalashtirilgan investitsiyalarga

qo'shimcha tarzda rejalashtirilmagan tovar-moddiy zahiralari o'zgarishini ham o'z ichiga oladi.

Matematik ifoda orqali bu quyidagicha yoziladi:

$$I_{real} = I_{planned} + \Delta I_{inventar}$$

bu yerda I_{real} – haqiqiy investitsiyalar, $I_{planned}$ – rejalashtirilgan investitsiyalar, $\Delta I_{inventar}$ – tovar-moddiy zahiralardagi rejalashtirilmagan o'zgarish. Ushbu tenglama asosida iqtisodiy modelda muvozanatni tahlil qilish imkoniyati vujudga keladi. Agar iqtisodiyotda agregat xarajatlar ishlab chiqarilgan mahsulotga teng bo'lsa, zahiralarda o'zgarish bo'lmaydi va haqiqiy investitsiyalar rejalashtirilgan investitsiyalarga tenglashadi.

Keynsiy model doirasida bu tenglik muhim iqtisodiy xulosa chiqarishga xizmat qiladi. Chunki agar rejalashtirilgan agregat xarajatlar (AE) yalpi daromad (Y) kam bo'lsa, firmalar rejalashtirilmagan ravishda zahiralarni to'plab qo'yadi va natijada haqiqiy investitsiyalar rejalashtirilgan investitsiyalardan yuqori bo'ladi. Bunday sharoitda ishlab chiqaruvchilar mahsulot yetarlicha sotilmayotganini sezib, kelajakda investitsiyalarni qisqartirishga majbur bo'ladi. Aksincha, agar $AE > Y$ bo'lsa, zahiralari kamayadi va haqiqiy investitsiyalar kamayadi. Bu esa rejalashtirilgan investitsiyalarning ishlab chiqarish darajasiga ta'siri bilan iqtisodiy faoliyatni rag'batlantiradi.

Makroiqtisodiy muvozanat holatida esa har doim

$$I_{real} = I_{planned}$$

bo'ladi. Chunki bu holatda agregat talab bilan yalpi taklif bir-biriga tenglashgan bo'ladi va zahiralarda hech qanday rejalashtirilmagan o'zgarish yuz bermaydi. Bu tenglik iqtisodiy barqarorlik uchun zaruriy shart bo'lib, iqtisodiy o'sish va bandlikning izchil rivojlanishini ta'minlaydi. Shu sababli, iqtisodiy siyosat yuritishda aynan rejalashtirilgan investitsiyalar hajmi asosiy tahliliy indikator sifatida olinadi.

Xulosa qilib aytganda, rejalashtirilgan va haqiqiy investitsiyalar o'rtasidagi tenglik – bu iqtisodiy muvozanatni ta'riflovchi markaziy elementlardan biridir. U orqali korxonalar, hukumatlar va tadqiqotchilar iqtisodiyotdagi ortiqcha yoki yetishmovchilik sharoitlarini aniqlab, tegishli siyosiy va moliyaviy choralarni ko'rish imkoniga ega bo'ladilar. Bu holat makroiqtisodiy nazariyalar va amaliy strategiyalar asosida chuqur tahlil qilinadi.

10.7. Filippsi egri chizig'i

Filippsi egri chizig'i (Phillips Curve) — bu inflyatsiya va ishsizlik darajasi o'rtasidagi teskari bog'liqlikni ifodalovchi grafik bo'lib, birinchi bor 1958-yilda neozelandiyalik iqtisodchi Alban Uilyam Fillips tomonidan taklif etilgan. U o'z tadqiqotida 1861–1957 yillar oralig'idagi Buyuk Britaniya ma'lumotlarini tahlil qilib, ish haqlarining o'sish sur'ati va ishsizlik darajasi o'rtasida barqaror teskari bog'liqlik mavjudligini aniqlagan. Keyinchalik bu munosabat inflyatsiya va ishsizlik o'rtasidagi bog'liqlik shaklida talqin etilib, makroiqtisodiy siyosatda keng qo'llanila boshlandi.

Filippsi egri chizig'ining asosiy g'oyasi shundan iboratki, agar ishsizlik darajasi pasaysa, ishchi kuchiga bo'lgan talab ortadi va natijada ish haqlari tezroq oshadi, bu esa umumiy narxlar darajasining ko'tarilishiga – ya'ni inflyatsiyaga olib keladi. Aksincha, ishsizlik ortgan sharoitda ish haqlari sekinroq o'sadi yoki hatto pasayadi, bu esa inflyatsiyani pasaytiradi. Demak, qisqa muddatli davrda hukumat inflyatsiya va ishsizlik darajasi o'rtasida tanlov qilishga majbur bo'ladi. Ushbu munosabat grafik jihatdan quyidagi tarzda ifodalanadi:

$$\pi = \pi^e - \alpha(u - u^*)$$

Bu yerda:

- π — haqiqiy inflyatsiya darajasi
- π^e — kutilgan inflyatsiya darajasi
- u — amaldagi ishsizlik darajasi
- u^* — tabiiy ishsizlik darajasi

- α — inflyatsiyaning ishsizlikdan sezgirligi koeffitsienti.

Grafikda Filippi egri chizig'i odatda chapga egilgan, pastga tushuvchi egri chiziq sifatida tasvirlanadi: gorizontal o'qda ishsizlik (u), vertikal o'qda esa inflyatsiya (π) joylashadi. Grafik shuni ko'rsatadiki, ishsizlik darajasi pasayganda inflyatsiya oshadi va aksincha.

Ammo 1970-yillarda yuzaga kelgan stagflyatsiya holati — ya'ni yuqori inflyatsiya va yuqori ishsizlikning bir vaqtda kuzatilishi — klassik Filippi egri chizig'ining universalligini shubha ostiga qo'ydi. Bu sharoitda iqtisodchilar, jumladan, Milton Fridman va Edmund Phelps, **kutilmalar** (expectations) nazariyasini ilgari surib, uzoq muddatli davrda Filippi egri chizig'i vertikal shaklda bo'lishini isbotladilar. Ular fikriga ko'ra, uzoq muddatda inflyatsiyaning o'sishi ishsizlikni kamaytira olmaydi, chunki iqtisod agentlari inflyatsiyani kutib, ish haqlarini va narxlarni mos ravishda o'zgartiradi.

Shu sababli, zamonaviy makroiqtisodiy modellarda Filippi egri chizig'i qisqa muddatda egri shaklda, uzoq muddatda esa vertikal shaklda tasvirlanadi. Bu shuni bildiradiki, uzoq muddatli davrda inflyatsiyani oshirib, ishsizlikni kamaytirish mumkin emas. Uzoq muddatli muvozanat faqat tabiiy ishsizlik darajasida mavjud bo'lib, bu holatda real ishlab chiqarish potensial darajaga tenglashadi.

Xulosa qilib aytganda, Filippi egri chizig'i makroiqtisodiy siyosatning inflyatsiya va ishsizlik o'rtasidagi muvozanatni tushunishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. U orqali hukumatlar va markaziy banklar qisqa muddatli iqtisodiy siyosatni yuritishda tanlovlar qiladi, ammo uzoq muddatda narx barqarorligi va bandlik o'rtasidagi muvozanatni izchil saqlashga harakat qiladilar.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Filippi egri chizig'i nima va u qanday iqtisodiy munosabatni ifodalaydi?
2. Alban Fillips o'z tadqiqotida qanday tarixiy ma'lumotlardan foydalangan va qanday xulosaga kelgan?
3. Filippi egri chizig'i yordamida inflyatsiya va ishsizlik o'rtasidagi qanday bog'liqlik tahlil qilinadi?
4. Filippi egri chizig'ining matematik ifodasi qanday va formuladagi har bir belgi nimani anglatadi?
5. Qisqa muddatli va uzoq muddatli Filippi egri chiziqlarining o'zaro farqi nimada?
6. 1970-yillardagi stagflyatsiya hodisasi Filippi egri chizig'i haqidagi tasavvurlarga qanday ta'sir ko'rsatdi?
7. Milton Fridman va Edmund Phelps nazariyalari Filippi egri chizig'i tushunchasini qanday kengaytirdi?
8. Kutilmalar nazariyasiga ko'ra, inflyatsiya va ishsizlik o'rtasidagi munosabat qanday o'zgaradi?

XI BOB

ROBERT SOLOUNING O‘SISH MODELI

Reja:

- 11.1. Iqtisodiy o‘shish: ba’zi muhim faktlar**
- 11.2. R.Solou modeli. Iqtisodiy o‘shish manbalarini hisoblash**
- 11.3. Solou modelining kamchiliklari va ularni bartaraf etish usullari**
- 11.4. Kapitalning ortib boruvchi intensivligi**
- 11.5. Oltin qoidaga mos keladigan barqaror holatga o‘tish**

11.1. Iqtisodiy o‘shish: ba’zi muhim faktlar

Iqtisodiy o‘shish deganda mamlakatda ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar hajmining vaqt o‘tishi bilan ortishi tushuniladi. Odatda bu o‘shish real YaIM (yalpi ichki mahsulot) ko‘rsatkichining oshishi orqali o‘lchanadi. Iqtisodiy o‘shish nafaqat umumiy ishlab chiqarish hajmini, balki insonlarning yashash darajasi, bandlik ko‘rsatkichlari va farovonlik darajasining ortishini ham bildiradi. O‘zaro ta’sirlanuvchi omillar – kapital to‘planishi, texnologik taraqqiyot, mehnat unumdorligi, institutsional muhit va siyosiy barqarorlik – ushbu o‘shishga asos bo‘ladi. Tarixiy jihatdan sanoatlashgan mamlakatlarda iqtisodiy o‘shish sur‘atlari nisbatan yuqori bo‘lgan, ayniqsa, Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda bu holat yaqqol ko‘zga tashlangan. Shu bilan birga, rivojlanayotgan mamlakatlar ham oxirgi o‘n yilliklarda tez sur‘atlarda o‘shish namoyon etmoqda.

Robert Solou tomonidan ishlab chiqilgan iqtisodiy o‘shish modeli o‘shishning asosiy manbalarini tahlil qilishga imkon beradi. Ushbu modelda ishlab chiqarish funksiyasi quyidagicha ifodalanadi:

$$Y=A \cdot F(K,L)$$

Bu yerda:

- Y — real ishlab chiqarish (YaIM),
- A — texnologik daraja (umumiy samaradorlik),
- K — kapital resurslari,
- L — mehnat resurslari.

Solou modeliga ko'ra, uzoq muddatli iqtisodiy o'sish faqat texnologik taraqqiyot evaziga sodir bo'ladi. Kapital va mehnat bir necha muddatgacha ishlab chiqarishni oshiradi, lekin ular kamayuvchi samaradorlik qonuniga bo'ysunadi. Shu sababli, texnologik innovatsiyalar, raqamli iqtisodiyot, ta'lim va ilmiy tadqiqotlarga sarmoya yo'naltirish muhim ahamiyatga ega.

Yana bir muhim fakt shundaki, iqtisodiy o'sish doimiy bo'lmay, siklik xarakterga ega. YaIM hajmi ko'tarilish davrlarini iqtisodiy o'sish bosqichi, pasayish davrlarini esa iqtisodiy inqiroz yoki resessiya deb atashadi. Bu jarayonlar turli davrlarda o'zgaruvchan sur'atlar bilan kechadi. Shu sababli iqtisodiy siyosat yurituvchi organlar (masalan, markaziy banklar va hukumatlar) o'sishni barqarorlashtirish uchun monetar va fiskal siyosat vositalaridan foydalanadilar.

Global miqyosda olib qaralganda, iqtisodiy o'sishdagi tafovutlar rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasidagi farqni yuzaga chiqaradi. AQSh, Yaponiya, Germaniya kabi mamlakatlarda o'sish nisbatan barqaror bo'lsa, ayrim Afrikaning janubiy qismidagi yoki siyosiy beqaror davlatlarda o'sish juda past yoki salbiy bo'lishi mumkin. Bunga sabab bo'lib korrupsiya, infratuzilmaning zaifligi, kapitalga cheklangan kirish va inson resurslarining salohiyati pastligi xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, iqtisodiy o'sish — bu nafaqat statistika, balki jamiyat farovonligini belgilovchi asosiy indikatorlardan biridir. Iqtisodiy o'sishning tabiati, omillari va tendensiyalarini chuqur tahlil qilish orqali davlatlar o'z iqtisodiy siyosatini yanada puxta rejalashtirishi mumkin. Shu bois, iqtisodiy o'sish nazariyasi va amaliyoti zamonaviy iqtisodiy tahlilning markaziy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

11.2. R.Solou modeli. Iqtisodiy o'sish manbalarini hisoblash

Robert Solou tomonidan 1956-yilda ishlab chiqilgan iqtisodiy o'sish modeli iqtisodiy nazariyada inqilobiy ahamiyat kasb etgan. U bu model orqali mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy o'sish sur'atlari nima sababdan farq qilishini va uzoq muddatli

o'sishning qanday manbalari mavjudligini aniqlashga harakat qilgan. Solou modelining asosiy yondashuvi — ishlab chiqarishning asosiy omillari bo'lmish kapital, mehnat va texnologiyani ajratib ko'rsatishdir. Model neoklassik ishlab chiqarish funksiyasiga asoslanadi va iqtisodiy o'sishni turli omillar orqali tahlil qilish imkonini beradi.

Solou modelida ishlab chiqarish funksiyasi quyidagi ko'rinishda ifodalanadi:

$$Y(t)=A(t) \cdot F(K(t),L(t))$$

Bu yerda:

- $Y(t)$ — t -momentdagi real ishlab chiqarish (Y_{aIM}),
- $K(t)$ — kapital zaxiralari,
- $L(t)$ — mehnat resurslari (aholi),
- $A(t)$ — texnologik taraqqiyot darajasi (umumiy omil samaradorligi).

Ko'pincha ishlab chiqarish funksiyasi Cobb-Douglas shaklida olinadi:

$$Y=A \cdot K^{\alpha} \cdot L^{(1-\alpha)} \quad (\text{bu yerda } 0 < \alpha < 1)$$

Model shuni ko'rsatadiki, kapital va mehnatning samaradorligi kamayib boradi (ya'ni, har bir qo'shimcha birlikdan olingan foyda kamayadi). Shu sababli, uzoq muddatli o'sishning asosiy manbai texnologik taraqqiyot (ya'ni $A(t)$ ning o'sishi) hisoblanadi.

Solou modeli jamg'arma normasi (s), aholi o'sish sur'ati (n), texnologik o'sish sur'ati (g) va kapital eskirish darajasi (δ) kabi parametrlarni inobatga oladi. Kapitalning harakat tenglamasi quyidagicha ifodalanadi:

$$dK/dt=sY-\delta K$$

Bu formulada jamg'arma orqali investitsiyalar kapital zaxiralarini oshiradi, kapitalning eskirishi esa ularni kamaytiradi. Muvozanat holatida iqtisodiyot shunday darajaga yetadiki, har bir ishchiga to'g'ri keladigan kapital miqdori barqarorlashadi. Bu holat "stedi steyt" (barqaror holat) deb yuritiladi. Stedi steytda iqtisodiy o'sish faqat texnologik taraqqiyot hisobiga sodir bo'ladi.

Solou modelining yana bir muhim natijasi — konvergenksiya g'oyasidir. Bu g'oyaga ko'ra, bir xil texnologiyaga ega, lekin turli boshlang'ich shartlarga ega

mamlakatlar vaqt o'tishi bilan bir xil darajadagi ishlab chiqarishga yaqinlashadilar. Biroq, amalda bu faqat muayyan institutsional va siyosiy barqarorlik sharoitida amalga oshadi. Agar mamlakatda jamg'arma normasi past bo'lsa, yoki aholi juda tez o'sayotgan bo'lsa, bu konvergenksiya kechikishi yoki butunlay amalga oshmasligi mumkin.

Solou modelining tarixiy va amaliy ahamiyati katta. U iqtisodiy siyosat yuritishda, xususan ta'lim, ilm-fan, texnologiya, jamg'arma va investitsiyalar sohasida qarorlar qabul qilishda muhim vosita hisoblanadi. Bu model rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy o'sishidagi farqlarni tahlil qilish uchun kuchli nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

11.3. Solou modelining kamchiliklari va ularni bartaraf etish usullari

Solou modelining kamchiliklari va ularni bartaraf etish usullari haqida so'z yuritishda, avvalo, bu modelning iqtisodiy o'sishni tushuntirishdagi o'rni va uning ta'sirini baholash zarur. Solou modeli (ya'ni, Solow-Swan modeli) uzoq muddatli iqtisodiy o'sishni tushuntiruvchi eng mashhur nazariy modellaridan biridir. Biroq, u ba'zi cheklovlarga ega va bu cheklovlarni bartaraf etish uchun turli usullar ishlab chiqilgan.

Solou modelining kamchiliklari

1. Texnologik o'sishning tasvirlanishi:

Solou modelida texnologik o'sish uzluksiz va exogen (ya'ni, tashqi omil sifatida) deb qabul qilinadi. Bu, iqtisodiyotning texnologik taraqqiyotini ichki omillar orqali tushuntirishga imkon bermaydi. Modelda texnologiya o'zgarishi faqat tashqi faktor sifatida qaraladi va uning manbalari va jarayonlari aniq ko'rsatilmagan.

2. Kopf o'sish va kapitalning rollari:

Kapitalning roli modelda aniq ko'rsatilgan bo'lsa-da, uning chegarali darajadagi o'sishi o'zgaruvchi resurslar bilan ta'minlanmagan bo'lib,

kapitalning samarali foydalanishi va qisqa muddatli o'sishning cheklanishi haqidagi savollarga javob berilmaydi.

3. **Inson kapitalining hisobga olinmasligi:**
Solou modelida inson kapitali ko'rsatilmaydi. Biroq, zamonaviy iqtisodiyotda inson kapitalining o'sishi (ta'lim, malaka oshirish va boshqa omillar) iqtisodiy o'sishda muhim ahamiyatga ega. Modelda bu omilning ta'siri hisobga olinmagan.
4. **Birinchi o'rindagi iqtisodiy o'sish sabablari:**
Solou modeli iqtisodiy o'sishni faqat kapital va mehnatga bog'lab ko'rsatadi, ammo iqtisodiy o'sishning boshqa sabablari, masalan, siyosiy stabilitet, institutsional tuzilmalar, tashqi savdo va boshqalar, taqdim etilmagan.

Kamchiliklarni bartaraf etish usullari

1. **Endogen texnologik o'sish modelini qo'llash:**
Solou modelining texnologik o'sishni exogen deb qabul qilishining o'rniga, endogen texnologik o'sish modellarini (masalan, Romer modeli yoki Aghion va Howitt modeli) qo'llash mumkin. Bu modellar texnologiyaning rivojlanishini iqtisodiyotning ichki mexanizmlariga bog'lab, uning qanday paydo bo'lishi va qanday jarayonlardan o'tishini tushuntirishga imkon beradi.
2. **Inson kapitalini hisobga olish:**
Solou modeliga inson kapitalini qo'shish uning samaradorligini oshiradi. Bu maqsadda Mankiw, Romer va Weil tomonidan taklif qilingan modellarni qo'llash mumkin. Ushbu modellar kapital, mehnat va inson kapitalining o'zaro ta'sirini ko'rib chiqadi, bu esa iqtisodiy o'sishni yaxshiroq tushunishga yordam beradi.
3. **Iqtisodiy o'sishning institutsional va siyosiy omillarini qo'shish:**
Solou modelida iqtisodiy o'sishning siyosiy va institutsional omillari hisobga olinmagan. Biroq, zamonaviy iqtisodiyotda iqtisodiy o'sishni aniqlovchi asosiy omillar sifatida bu omillarni ko'rsatish zarur. Bunda, iqtisodiy o'sishni

yaxshilash uchun davlat siyosati, qonunchilik va boshqaruv tizimining roli muhim hisoblanadi.

4. Kopf o'sishni va kapital samaradorligini yaxshilash:

Kapitalning chegarali o'sishini bartaraf etish uchun, kapitalning samarali taqsimlanishi va investitsiyalarning uzoq muddatli natijalari haqida aniqroq tahlil qilish zarur. Bu, o'z navbatida, iqtisodiy o'sishning doimiy va barqaror bo'lishini ta'minlashga yordam beradi.

11.4. Kapitalning ortib boruvchi intensivligi

Kapitalning ortib boruvchi intensivligi (yoki "capital deepening") iqtisodiy o'sish va rivojlanish jarayonida kapitalning samarali o'sishini, ya'ni kapital birligi boshqarayotgan ishlab chiqarish samaradorligini oshirishni ifodalaydi. Bu atama asosan iqtisodiyotda kapital miqdori oshib borgan sari, kapitalning mehnatga nisbatan intensivligini, ya'ni kapital va mehnat resurslarining o'zaro aloqasini anglatadi. Kapital intensivligini o'sishiga misol sifatida yangi texnologiyalar va investitsiyalar orqali ishlab chiqarish jarayonida kapitalning ortib borishi va uning mehnatni to'ldiruvchi rolini ko'rib chiqish mumkin.

Kapitalning ortib boruvchi intensivligi tushunchasining o'rni

- 1. Kapitalning samaradorligi:** Kapitalning intensivligi oshishi, ya'ni kapitalning o'zaro bog'langan va ishlab chiqarishga ta'siri kuchayishi iqtisodiy o'sishning asosiy omili hisoblanadi. Kapital intensivligi ortgan sari, mehnatning birligi ko'proq mahsulot yaratish imkoniyatiga ega bo'ladi, bu esa o'z navbatida ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi.
- 2. Texnologik innovatsiyalar:** Kapitalning ortib boruvchi intensivligi ko'pincha yangi texnologiyalar va innovatsiyalarni o'z ichiga oladi. Yangi texnologiyalarni joriy qilish va ilg'or ishlab chiqarish usullarini qo'llash orqali ishlab chiqarish jarayonida kapitalning samaradorligi ortadi. Misol uchun, avtomatlashtirish va raqamli texnologiyalar orqali ishlab chiqarishda

kapital intensivligi ortadi, chunki yangi texnologiyalar kapitalni yanada samarali ishlatishga yordam beradi.

3. **Kapital va mehnatning o‘zaro aloqasi:** Kapital intensivligi o‘shida kapital miqdori ortadi, lekin mehnat miqdori bir xil qoladi yoki sekin o‘sadi. Bu mehnatning kapitalga nisbatan intensivlashishiga olib keladi. Bunday holatda, ishlab chiqarish jarayonida texnologik o‘shish va samarali kapitalni ishlatish orqali mehnatning natijaliligi ham oshadi.

Kapitalning ortib boruvchi intensivligini tahlil qilish

Kapitalning ortib boruvchi intensivligi o‘shishi iqtisodiyotning uzoq muddatli o‘shishini ta'minlashi mumkin, ammo bu jarayonni tahlil qilishda ba'zi omillarni hisobga olish kerak:

1. **Investitsiyalar:** Kapital intensivligini oshirish uchun iqtisodiyotda to‘g‘ri investitsiyalar qilish zarur. Yuqori texnologiyali uskunalar va ilg‘or ishlab chiqarish usullariga investitsiyalar jalb qilish kapitalning o‘shishiga yordam beradi.
2. **Mehnat samaradorligini oshirish:** Kapital intensivligi ortgan sari mehnat samaradorligini oshirish muhim ahamiyatga ega. Bu maqsadda ta'lim va malaka oshirish, innovatsiyalarni joriy qilish va ishchilarning malakasini oshirish zarur.
3. **Kapital va texnologiyaning integratsiyasi:** Kapital va texnologiya o‘zaro chambarchas bog‘langan. Kapitalni samarali ishlatish uchun yangi texnologiyalarni qo‘llash va ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish kerak. Bunday holatda, texnologiya yordamida kapitalni o‘zgaruvchan va samarali foydalanish imkoniyati oshadi.
4. **Resurslarning samarali taqsimlanishi:** Kapitalning samarali taqsimlanishi va uning optimalligi iqtisodiy o‘shish uchun muhim. Kapitalni butun iqtisodiyot bo‘yicha samarali taqsimlash va uni ishlab chiqarishga to‘g‘ri yo‘naltirish orqali intensivlikni oshirish mumkin.

Kapital intensivligini oshirishning afzalliklari

1. **Ishlab chiqarish samaradorligi:** Kapitalning ortib boruvchi intensivligi ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi, chunki bir birlik kapital orqali ko'proq mahsulot ishlab chiqarish mumkin bo'ladi.
2. **Iqtisodiy o'sish:** Kapital intensivligini oshirish iqtisodiy o'sishni tezlashtiradi. Yangi investitsiyalar va texnologik yangilanishlar orqali iqtisodiyotning umumiy o'sishi rag'batlantiriladi.
3. **Mehnat unumdorligini oshirish:** Kapitalning ortib boruvchi intensivligi mehnat unumdorligini oshiradi, chunki yangi texnologiyalar va ilg'or usullar mehnatning samaradorligini yuqori darajaga olib chiqadi.

Kapitalning ortib boruvchi intensivligini bartaraf etish usullari

1. **Investitsiyaviy siyosat:** Kapital intensivligini oshirish uchun investitsiyalarni rag'batlantiruvchi siyosatlar joriy etish kerak. Davlat tomonidan investitsiyalarni rag'batlantirish uchun soliq imtiyozlari va boshqa qo'llab-quvvatlash mexanizmlari ishlab chiqilishi lozim.
2. **Texnologiyalarga sarmoya kiritish:** Kapital intensivligi o'sishini ta'minlashda texnologiyalarni yangilash va innovatsiyalarni qo'llash muhim. Bu uchun ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirishga katta e'tibor qaratish zarur.
3. **Malakali ishchi kuchini rivojlantirish:** Kapital intensivligini oshirish uchun malakali ishchi kuchiga sarmoya kiritish va mehnat unumdorligini oshirish muhimdir. Ta'lim va malaka oshirish tizimlarini kuchaytirish zarur.

Shu tariqa, kapitalning ortib boruvchi intensivligi iqtisodiy o'sishning ajralmas qismi bo'lib, uni oshirish orqali ishlab chiqarish samaradorligi, mehnat unumdorligi va iqtisodiy o'sishni ta'minlash mumkin.

11.5. Oltin qoidaga mos keladigan barqaror holatga o'tish

Oltin qoidaga mos keladigan barqaror holatga o'tish – bu iqtisodiy o'sish va barqarorlikni ta'minlashga yo'naltirilgan, oltin qoidaga (Golden Rule) asoslangan iqtisodiy modelning nazariy jihatidan rivojlanish jarayonini ifodalaydi.

Oltin qoida iqtisodiyotda resurslar taqsimotini optimallashtirish, ayniqsa, iste'mol va investitsiyalar o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash uchun ishlatiladi. Bu qonun asosan uzoq muddatli o'sish va iqtisodiy barqarorlikni nazarda tutadi.

Oltin qoida iqtisodiy o'sish modellari, ayniqsa, Solow-Swan modelida mavjud bo'lib, kapitalning jamg'arilishi va iste'mol o'rtasidagi o'zaro aloqani ko'rsatadi. Ushbu qoidaning maqsadi, iqtisodiyotda kapital va iste'mol o'rtasida optimal muvozanatni ta'minlashdir, ya'ni iqtisodiyotning uzoq muddatli barqaror holatiga o'tish.

Oltin qoida shuni ta'kidlaydiki, iqtisodiyotning uzoq muddatli barqaror holatiga erishish uchun jamg'arish darajasi bunday bo'lishi kerakki, unda jamg'arilgan kapitalning o'sishi joriy iste'molni optimal darajada ta'minlashi uchun zarur bo'lsin. Ushbu modelda quyidagi holatlar muhim ahamiyatga ega:

- **Kapitalni samarali ishlatish:** Kapitalning ortishi yoki o'zgarishi mehnat unumdorligining o'sishiga ta'sir qiladi. Kapitalning ortishi orqali ishlab chiqarish o'sishi va buning natijasida jamiyatning umumiy farovonligi oshadi.
- **Iste'mol va jamg'arma o'rtasidagi muvozanat:** Oltin qoida, iqtisodiy resurslarning taqsimoti va natijada ishlab chiqarishdan olingan hosilani iste'mol qilish va jamg'arish o'rtasidagi optimal muvozanatni talab qiladi. Bu degani, iqtisodiyotning uzoq muddatli barqaror o'sishi uchun kerakli darajadagi jamg'arish amalga oshirilishi kerak, chunki yuqori darajadagi jamg'arish iste'molning qisqarishiga olib kelishi mumkin, bu esa qisqa muddatda farovonlikni kamaytiradi.

Barqaror holat (steady state) – iqtisodiy o'sish jarayonida kapital va mehnat o'rtasidagi o'zaro aloqalar natijasida hosil bo'lgan holat bo'lib, unda iqtisodiyotning o'sishi, ishlab chiqarish va iste'mol o'rtasidagi muvozanat uzluksiz ravishda saqlanadi. Oltin qoidaga mos keladigan barqaror holatga erishish uchun quyidagi shartlar bajarilishi kerak:

1. **Kapitalning ortib boruvchi intensivligi:** Oltin qoidaga mos keladigan holatga erishish uchun kapitalning samarali intensivligini oshirish zarur. Bu, asosan, kapitalning ishlab chiqarishga qo'shgan hissasini maksimal darajaga etkazishni nazarda tutadi. Kapitalning samarali ishlatilishi mehnat unumdorligini oshiradi va ishlab chiqarishni samarali rivojlantiradi.
2. **Investitsiyalar va iste'molning o'rtasidagi muvozanat:** Kapital va iste'mol o'rtasidagi optimal muvozanatga erishish uchun iqtisodiyotdagi investitsiyalarni doimiy ravishda muvozanatlash, xususan, iste'molning yuqori darajada bo'lishi jamiyat farovonligini ta'minlaydi. Oltin qoida shuni ko'rsatadiki, investitsiyalar, ayniqsa, ishlab chiqarishdagi texnologik yutuqlar orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishda ahamiyatlidir.
3. **Barqaror iqtisodiy o'sish:** Oltin qoida asosida barqaror holatga o'tish iqtisodiy o'sishni uzoq muddatda barqarorlashtirishga yordam beradi. Bu, asosan, investitsiyalarni samarali taqsimlash, kapitalni ishlatishning optimal metodlarini joriy qilish va jamg'arish darajasini to'g'ri belgilash orqali amalga oshiriladi.

Oltin qoidaga mos keladigan barqaror holatga o'tishning jarayoni

1. **Kapital jamg'arishning oshishi:** Barqaror holatga o'tish uchun dastlab kapitalni samarali ravishda jamg'arish kerak. Bunda, investitsiyalarni rag'batlantirish va texnologiyalarni rivojlantirish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirish maqsad qilinadi.
2. **Iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish:** Oltin qoida, kapitalning jamg'arilishi va investitsiyalar orqali uzoq muddatli iqtisodiy o'sishning ta'minlanishiga asoslanadi. Bunda, ishlab chiqarishdagi texnologik yangiliklar va investitsiyalar o'sishning asosi sifatida qaraladi.
3. **Mehnat resurslarini samarali ishlatish:** Kapital intensivligi oshgan sari, mehnat resurslari samarali ishlatilishi kerak. Bu, ta'lim va malaka oshirish orqali amalga oshiriladi, bu esa mehnat unumdorligini oshiradi va ishlab chiqarishda qo'shimcha qiymat yaratadi.

4. Iste'mol va jamg'arma o'rtasidagi optimal muvozanatni ta'minlash:

Oltin qoida, iqtisodiy o'sishning asosiy ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, iqtisodiyotda jamg'arish va iste'mol o'rtasidagi optimal muvozanatni yaratishga qaratilgan. Bu muvozanatni saqlash barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi.

Oltin qoidaga mos keladigan barqaror holatga o'tish – bu iqtisodiy o'sishning barqarorligini ta'minlash va resurslarni optimal tarzda taqsimlash jarayonidir. Kapitalning samarali ishlatilishi, investitsiyalar va iste'mol o'rtasidagi muvozanat, texnologik rivojlanish kabi omillar iqtisodiyotning uzoq muddatli o'sishini va barqarorligini ta'minlashga yordam beradi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Robert Solou tomonidan ishlab chiqilgan iqtisodiy o'sish modelining asosiy farazlarini sanab bering.
2. Solou modelida jamg'armaning rolini tushuntiring. Jamg'arma darajasi milliy daromadga qanday ta'sir qiladi?
3. Texnologik taraqqiyot Solou modelida qanday o'rin egallaydi? U qanday omil sifatida qaraladi?
4. Solou modelida kapitalning kamayuvchi chegaraviy mahsuldorligi qanday izohlanadi?
5. Solou modeliga ko'ra iqtisodiyot qanday sharoitda barqaror holatga (steady state) erishadi?
6. Ishchi kuchi sonining o'sishi Solou modelida qanday iqtisodiy oqibatlarga olib keladi?
7. Solou modelida ishlab chiqarish funksiyasi qanday ko'rinishga ega? Ushbu funksiya orqali iqtisodiy o'sish qanday tahlil qilinadi?
8. Solou modelida soliq siyosati va davlat xarajatlarining iqtisodiy o'sishga ta'siri qanday?

XII BOB

OCHIQ IQTISODIYOT

Reja:

- 12.1. Ochiq iqtisodiyotdagi milliy daromad**
- 12.2. To'lov balansi**
- 12.3. Nominal va real ayirboshlash kursi**
- 12.4. Xarid qobiliyati pariteti**
- 12.5. Mandell - Fleming modeli**

12.1. Ochiq iqtisodiyotdagi milliy daromad

Ochiq iqtisodiyot – bu tashqi savdo, kapital oqimi va xalqaro iqtisodiy aloqalarga ochiq bo'lgan iqtisodiyotdir. Bunday iqtisodiyotda mamlakat ichidagi ishlab chiqarish va daromadlar xalqaro bozorlar bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Ochiq iqtisodiyotda milliy daromad faqat ichki talab omillari bilan emas, balki tashqi savdo (eksport va import) bilan ham belgilanadi. Tashqi savdo orqali tovarlar, xizmatlar, investitsiyalar va texnologiyalar oqimi milliy ishlab chiqarishga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun yalpi milliy daromadni aniqlashda tashqi sektor muhim rol o'ynaydi. Ochiq iqtisodiyot modeli yopiq iqtisodiyot modeliga nisbatan murakkabroq va real hayotga yaqinroq hisoblanadi.

Ochiq iqtisodiyotda milliy daromad (Y) quyidagi formulaga asosan aniqlanadi:

$$Y=C+I+G+NX$$

Bu yerda:

- C – xususiy iste'mol,
- I – xususiy investitsiyalar,
- G – davlat xarajatlari,
- $NX=X-M$ – sof eksport (eksport minus import).

Bu formula orqali milliy daromad faqat ichki iqtisodiy faollik natijasi bo'lmasdan, balki xalqaro savdoning saldosi bilan ham aniqlanishi ko'rsatiladi. Importning ortishi milliy talabning chetga oqishini bildiradi va milliy daromadni

pasaytiradi. Eksport esa, aksincha, chet elliklarning bizning tovarlarimizga bo'lgan talabini ifodalab, milliy daromadni oshiradi.

Sof eksportning (NX) o'zgarishi ochiq iqtisodiyotda daromadga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Eksportning ortishi yalpi talabni oshiradi va bu ishlab chiqarish hajmining kengayishiga olib keladi. Aksincha, importning ortishi ichki ishlab chiqaruvchilarga raqobatni kuchaytiradi va daromadning chetga chiqib ketishiga olib keladi. Milliy daromad o'zgarishining multiplikativ effekti ham mavjud:

$$\Delta Y = 1/(1 - MPC + MPM) * \Delta$$

Bu yerda:

- MPC – iste'molga moyillik,
- MPM – importga moyillik,
- ΔA – avtonom xarajatlar o'zgarishi.

Shu tarzda, ochiq iqtisodiyotda tashqi savdo siyosati milliy daromadga ta'sir qiluvchi asosiy omillardan biridir.

Ochiq iqtisodiyotda milliy daromad to'lov balansining holati bilan ham bog'liqdir. Agar eksport importdan yuqori bo'lsa (ya'ni to'lov balansida ijobiy saldo bo'lsa), bu milliy daromadning oshishiga xizmat qiladi. Aksincha, import eksportdan ko'p bo'lsa, bu defitsitga olib keladi va milliy daromad pasayadi. Shu nuqtai nazardan tashqi qarz, valuta kursi, eksport rag'batlantirish kabi omillar daromadni shakllantiruvchi strategik vositalardir. Masalan, valuta qadrsizlanishi (devalvatsiya) eksportni rag'batlantirib, daromadni oshirishi mumkin. Biroq bu bir vaqtning o'zida import narxini ham oshirib inflyatsion bosim keltirib chiqaradi.

Ochiq iqtisodiyotda faqat tovarlar va xizmatlar emas, balki kapital ham mamlakatlar o'rtasida erkin harakat qiladi. Xalqaro investitsiyalar (to'g'ridan-to'g'ri yoki portfel) milliy ishlab chiqarishni kengaytiradi va daromadga ijobiy ta'sir qiladi. Kapital oqimlari moliyaviy hisob (financial account) orqali to'lov balansiga kiritiladi. Chet el investitsiyalarining ko'payishi ishlab chiqarish

salohiyatini oshiradi, texnologiyalarni olib kiradi va bandlikni kuchaytiradi. Biroq, haddan ortiq tashqi qarz olish va xorijiy investitsiyalarga ortiqcha bog‘lanish milliy iqtisodiy xavfsizlik uchun xavf tug‘diradi. Shu bois, davlat tashqi moliyaviy oqimlarni tartibga soluvchi siyosat yuritishi lozim.

12.2. To‘lov balansi

To‘lov balansi — bu muayyan davr ichida bir mamlakat va boshqa mamlakatlar o‘rtasida amalga oshirilgan barcha iqtisodiy operatsiyalarni aks ettiruvchi statistik hujjatdir. U nafaqat tovar va xizmatlar savdosini, balki investitsiyalar, moliyaviy oqimlar, kreditlar va transferlarni ham qamrab oladi. To‘lov balansi xalqaro iqtisodiy aloqalarning umumiy holatini, mamlakatning tashqi iqtisodiy barqarorligini tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega. Agar mamlakatning eksporti importidan oshsa, to‘lov balansida ijobiy saldo hosil bo‘ladi. Aksincha, importning ustunligi manfiy saldoni yuzaga keltiradi. To‘lov balansi har doim ikki tomonlama yozuv asosida yuritiladi, ya’ni har bir tranzaksiya ikki marta — kredit va debet sifatida qayd etiladi¹⁹.

To‘lov balansi quyidagi asosiy bo‘limlardan tashkil topadi:

1. Joriy hisob (Current Account):

- Tovarlar balansi (eksport va import)
- Xizmatlar balansi
- Daromadlar (foyda, foiz, ish haqi)
- Transferlar (xayriya, yordam, pul o‘tkazmalari)

2. Kapital hisob (Capital Account):

- Kapital transferlar
- Ko‘chmas mulk huquqlari o‘zgarishlari

3. Moliyaviy hisob (Financial Account):

- To‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar
- Portfel investitsiyalar

¹⁹ С.Г. Капканщиков., Макроэкономика: Учебник / С.Г.Капканщиков. - М.: КноРус, 2018. - 370 с.

- Zaxiraviy aktivlar (Markaziy bank valyuta intervensiyalari)

4. Statistik nomuvofiqlik:

- Bu texnik yoki vaqt farqlaridan kelib chiqadigan tafovutlarni qoplaydi.

Har bir bo‘lim milliy daromad va valyuta kursi shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Ayniqsa moliyaviy hisob mamlakatning tashqi qarz olish yoki investitsiyalar jalb qilish holatini ko‘rsatadi.

Nazariy jihatdan to‘lov balansi quyidagi tarzda ifodalanadi:

$$CA+KA+FA+E=0$$

Bu yerda:

- CA — Joriy hisob,
- KA — Kapital hisob,
- FA — Moliyaviy hisob,
- E — Statistik nomuvofiqlik.

Mazkur tenglama orqali to‘lov balansining har doim muvozanatda bo‘lishi zaruriyati nazariy asoslanadi. Amalda esa, joriy va moliyaviy hisoblardagi nomuvozanat o‘zgaruvchan valyuta kursi yoki zaxira aktivlari orqali qoplanadi. Agar joriy hisobda defitsit bo‘lsa, mamlakat uni tashqi qarz yoki investitsiyalar orqali moliyalashtiradi.

To‘lov balansi iqtisodiy siyosat uchun strategik vosita hisoblanadi. U xalqaro savdo siyosatini, valyuta kursi harakatini va tashqi qarz strategiyasini shakllantirishda asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi. Defitsitli joriy hisob ichki valyuta bosimini kuchaytiradi va inflyatsiyaga olib kelishi mumkin. Ijobiy saldo esa valyutaning mustahkamlanishiga, eksport hajmining ortishiga va valyuta zaxiralarining ko‘payishiga olib keladi. To‘lov balansining tahlili xalqaro moliya institutlari (Jahon banki, XMF) bilan munosabatlarda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston so‘nggi yillarda to‘lov balansining ochiqqligini oshirdi va valyuta liberallashtirish siyosatini boshlab berdi. Eksport tarkibi asosan xom ashyo

(gaz, paxta, metallar) va meva-sabzavot mahsulotlaridan iborat. Import esa texnika, uskunarlar, avtomobillar va oziq-ovqat mahsulotlarini qamrab oladi. Mehnat muhojirlarining pul o'tkazmalari joriy hisobda muhim manba sifatida ko'riladi. Moliyaviy hisobda xorijiy investitsiyalar va davlat kreditlari muhim o'rin tutadi. Shu bois, mamlakat to'lov balansini muvozanatda ushlab turish uchun eksportni diversifikatsiyalash va investitsiya muhitini yaxshilash zarur.

12.3. Nominal va real ayirboshlash kursi

Nominal ayirboshlash kursi – bu ikki mamlakatning milliy valyutalarining bir-biriga nisbatan qiymatini bildiruvchi ko'rsatkichdir. Bu kurs nafaqat iqtisodiy samaradorlikni, balki xalqaro savdo va kapital harakatini ham ta'sir qiladi. Nominal ayirboshlash kursi bir millatning valyutasini boshqa millatning valyutasi bilan solishtirishda ishlatiladi. Masalan, agar AQShning 1 dollari 0.85 evroga teng bo'lsa, demak nominal kurs $1\$ = 0.85\text{€}$ bo'ladi. Nominal kursni belgilovchi omillar:

- **Inflyatsiya darajasi:** Agar bir mamlakatda inflyatsiya yuqori bo'lsa, uning valyutasi qadrsizlanadi.
- **Markaziy bank siyosati:** Markaziy bankning valuta kursi siyosati ham nominal kursni shakllantiradi.
- **Xalqaro savdo va talab:** Tashqi bozorlar va eksport-import o'rtasidagi talab valyutalarning nominal kursiga ta'sir qiladi.

Real ayirboshlash kursi – bu ikki mamlakatning valyutalarining narxlar darajasi (inflyatsiya) hisobga olingan holda real xarid qilish qobiliyatini o'lchaydi. Real kurs nominal kursni va ikki mamlakat o'rtasidagi narxlar farqini inobatga oladi. Real ayirboshlash kursi quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$RER = E \cdot P_{dom} / P_{for}$$

Bu yerda:

- RER — real ayirboshlash kursi,
- E — nominal ayirboshlash kursi (masalan, $1\$ = 0.85\text{€}$),

- Pdom — ichki narx darajasi (yoki inflyatsiya darajasi),
- Pfor — xorijiy mamlakatning narx darajasi (yoki inflyatsiya darajasi).

Real ayirboshlash kursi, asosan, eksport va import narxlari bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy raqobatbardoshlikni ko'rsatadi. Agar real kurs oshsa, mamlakatning eksporti raqobatbardosh bo'ladi, import esa qimmatlashadi. Aksincha, real kursning pasayishi importni arzonlashtiradi va eksportni qimmatlashtiradi.

Nominal va real ayirboshlash kursi o'rtasidagi asosiy farq shundaki, nominal kurs faqat valyutalarning o'zaro qiymatini bildiradi, real kurs esa inflyatsiya va narxlar darajasini hisobga oladi. Nominal kurs iqtisodiy siyosat, moliyaviy bozorlar va tashqi savdo shartlariga ta'sir qilsa, real kurs mamlakatning iqtisodiy raqobatbardoshligini aks ettiradi.

Agar nominal kurs past bo'lsa, bu valyuta qimmat bo'lishini anglatadi, lekin real kursda narxlar farqi hisobga olinganida, u mamlakatning tashqi savdoda qanday raqobatlashishini ko'rsatadi. Misol uchun, 1 AQSh dollarining nominal kursi 0.85 evroga teng bo'lishi mumkin, ammo agar AQShda narxlar yuqori bo'lsa, real kurs ham past bo'lishi mumkin.

Nominal va real ayirboshlash kurslarining har birining iqtisodiyotga ta'siri turlicha bo'ladi:

- **Nominal kursning ta'siri:**
Nominal kursni pasayishi (devalvatsiya) eksportni rag'batlantiradi, ammo importni qimmatlashtiradi, natijada inflyatsiya bosimi kuchayishi mumkin. Nominal kursning ortishi (revalvatsiya) esa importni arzonlashtiradi, ammo eksportni qiyinlashtiradi, chunki milliy tovarlar xorij bozorlarida qimmat bo'ladi.
- **Real kursning ta'siri:**
Real kursning oshishi eksportni raqobatbardosh qiladi, chunki tovarlar boshqa mamlakatlarda arzonroq bo'ladi. Aksincha, real kursning pasayishi milliy ishlab chiqaruvchilarga zarar yetkazadi, chunki ularning mahsulotlari

xorijiy bozorlar uchun qimmatlashadi. Real kursning o'zgarishi mamlakatning iqtisodiy siyosatiga qarab xalqaro savdoni sezilarli darajada o'zgartirishi mumkin.

O'zbekistonda so'nggi yillarda valyuta kursi liberallasuvi amalga oshirildi. Milliy valyuta — so'mning nominal kursi tashqi bozorga nisbatan belgilandi, ammo inflyatsiya darajasi va narxlar o'sishi real kursga ta'sir ko'rsatdi. O'zbekistonning real ayirboshlash kursi oshishi eksportni rivojlantirishga yordam berdi, ammo importni qimmatlashtirdi. Ayniqsa, devalvatsiya siyosati natijasida real kursning o'zgarishi, moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Bundan tashqari, real kursning o'zgarishi iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish uchun zarur bo'lgan raqobatbardoshlikni ta'minlaydi.

12.4. Xarid qobiliyati pariteti

Xarid qobiliyati pariteti (PPP) — bu ikki mamlakat valyutalarining narxlar darajasi (inflyatsiya) hisobga olingan holda, ularning bir xil tovar va xizmatlarni sotib olishdagi teng imkoniyatlarini ta'minlashni maqsad qilgan iqtisodiy nazariyadir. PPP nazariyasi shuni ta'kidlaydiki, uzoq muddatda, ikki mamlakatda bir xil tovarlar va xizmatlar bir xil miqdordagi valyutalarda sotilishi kerak. Bu valyutalar o'rtasidagi nominal kurs va ikki mamlakatdagi narxlar darajasini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. PPP iqtisodiy tahlil uchun muhim vosita bo'lib, valyutalar o'rtasidagi haqiqiy kurslarni aniqlashda yordam beradi.

Xarid qobiliyati pariteti formulasi quyidagicha ifodalanadi:

$$E = P_{\text{dom}} / P_{\text{for}}$$

Bu yerda:

- E — nominal ayirboshlash kursi,
- P_{dom} — ichki narx darajasi (mamlakat ichidagi narxlar),
- P_{for} — xorijiy mamlakat narx darajasi.

Bu formula orqali mamlakatdagi tovarlar va xizmatlarning umumiy narxlari (inflyatsiya darajasi) va boshqa mamlakatlar o'rtasidagi valyuta kursi o'rtasidagi

aloqani tushunish mumkin. Agar valyuta kursi PPP asosida belgilansa, bu kurs ikki mamlakatdagi narxlar darajasiga mos keladi.

Xarid qobiliyati pariteti (PPP) nominal ayirboshlash kursidan farq qiladi, chunki u inflyatsiya va narxlar darajasi omillarini hisobga oladi. Nominal kurs esa faqat valyutalar o'rtasidagi o'zaro qiymatni ifodalaydi. Agar nominal kurs real xarid qobiliyati bilan mos kelmasa, unda valyuta qimmat yoki arzon deb hisoblanadi. Masalan, agar bir mamlakatning nominal kursi boshqa mamlakatga nisbatan yuqori bo'lsa, bu mamlakatda narxlar ham yuqori bo'lishi mumkin. PPP esa narxlar darajasidagi farqlarni to'g'rilashga yordam beradi va real xarid qobiliyatini ko'rsatadi.

Xarid qobiliyati pariteti (PPP) iqtisodiy o'sish va xalqaro savdoni tahlil qilishda muhim rol o'ynaydi. PPP kurslari o'rnatilganda, ikki mamlakat o'rtasidagi xarid qobiliyati tenglashadi. Bu esa tovarlar va xizmatlarni bir-biridan farqlanmagan qiymatda sotib olish imkonini beradi. Shunday qilib, PPP xalqaro iqtisodiy o'sish va rivojlanishni solishtirishda yordam beradi. Aksincha, agar nominal kurs yuqori bo'lsa, bu mamlakatdagi narxlar xorijiy tovarlar bilan solishtirilganda qimmat bo'ladi, bu esa eksportni kamaytiradi.

PPP ko'proq rivojlanayotgan mamlakatlar uchun muhimdir, chunki u ularning valyutalari bo'yicha qarorlar qabul qilishda asosiy ko'rsatkich sifatida ishlatiladi. Rivojlangan mamlakatlar o'rtasida esa PPP kursi asosan narxlar darajasi bilan solishtiriladi.

O'zbekistonning valyuta kursini va xarid qobiliyatini tahlil qilishda PPP modeli muhim rol o'ynaydi. Masalan, O'zbekiston so'mning nominal kursi boshqa mamlakatlarga nisbatan ko'p hollarda past bo'lishi mumkin, ammo ichki bozor narxlari yuqori bo'lishi tufayli real xarid qobiliyati tushuniladi. Agar O'zbekiston eksportini oshirishni maqsad qilsa, PPP asosida valyuta kursi va narxlar o'rtasidagi farqni kamaytirish kerak bo'ladi. Bu mamlakatning eksportga bo'lgan raqobatbardoshligini oshiradi.

Xarid qobiliyati pariteti (PPP) nafaqat xalqaro savdo va investitsiyalarni tahlil qilishda, balki iqtisodiy siyosatni shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi. PPP modeli asosida mamlakat valyutasining qadrsizlanishi yoki qadrlanishi eksport va import bozorlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. PPPning yuqoriligi eksportni rag'batlantiradi, chunki xorijiy bozorlar uchun mahsulotlar arzonlashadi. Aksincha, agar PPP past bo'lsa, import mahsulotlari qimmatlashadi, bu esa mahalliy ishlab chiqaruvchilarga foyda keltiradi.

12.5. Mandell - Fleming modeli

Mandell-Fleming modeli — bu ochiq iqtisodiyotda milliy iqtisodiyotni va pul-kredit siyosatini tahlil qilish uchun ishlatiladigan makroiqtisodiy modeldir. Model 1960-yillarda Robert Mandell va Marcus Fleming tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, o'zida pul bozori, tovar bozori va valyuta bozorlarini birlashtiradi. Ushbu model ochiq iqtisodiyotda narxlar va iqtisodiy o'sish, inflyatsiya va tashqi savdo o'rtasidagi aloqani tushunishga yordam beradi. Quyida **Mandell-Fleming modelini** tushuntirib beraman:

Mandell-Fleming modeli ochiq iqtisodiyotda pul-kredit va fiskal siyosatning o'zaro ta'sirini ko'rsatadi. Bu modelda iqtisodiy faoliyat tovar bozorining, pul bozorining va valyuta bozorining o'zaro aloqalariga asoslanadi. Mandell-Fleming modeli o'zining nomini quyidagi tushunchalar asosida oladi:

- **Tovar bozori** (goods market) — mamlakatdagi jami talab va taklif o'rtasidagi muvozanatni ifodalaydi.
- **Pul bozori** (money market) — pul ta'minoti va pulga bo'lgan talab o'rtasidagi muvozanatni ifodalaydi.
- **Valyuta bozori** (foreign exchange market) — valyutalarning so'mga nisbatan o'zaro almashinish kursini ko'rsatadi.

Model asosan iqtisodiy siyosatning ikkita asosiy turlarini — **pul-kredit siyosati** va **fiskal siyosatni** ko'rib chiqadi.

Tovar bozorining tenglamasi milliy daromadning (Y) va jami talabning (Z) o'rtasidagi aloqani aks ettiradi. Tovar bozorida jami talab quyidagi ko'rinishga ega:

$$Y=C(Y-T)+I(r)+G+NX(e)$$

Bu yerda:

- Y — milliy daromad,
- $C(Y-T)$ — iste'mol funksiyasi, bunda $Y-T$ daromaddan soliqlarni olib tashlash orqali qolgan daromad,
- $I(r)$ — investitsiyalar funksiyasi, bunda r foiz stavkasi (pul bozorining ko'rsatkichi),
- G — davlat xarajatlari,
- $NX(e)$ — tashqi savdo (eksport-import), bunda e — valyuta kursi.

Tovar bozoridagi muvozanat o'rnatilishi uchun jami talab jami taklifga teng bo'lishi kerak.

Pul bozori pul ta'minoti va pulga bo'lgan talab o'rtasidagi muvozanatni ko'rsatadi. Mandell-Fleming modelida pul bozori quyidagicha ifodalanadi:

$$M/P=L(Y,r)$$

Bu yerda:

- M — pul ta'minoti,
- P — narx darajasi,
- $L(Y,r)$ — pulga bo'lgan talab funksiyasi, bunda Y — daromad va r — foiz stavkasi.

Pul bozori muvozanatida pul ta'minoti pulga bo'lgan talabga teng bo'lishi kerak. Pul bozorida foiz stavkasi o'zgarishi investitsiya va iste'molga ta'sir qiladi, shu bilan birga milliy daromadni ham o'zgartiradi.

Valyuta bozori, yoki kapitalning chet elga oqimi, ikki mamlakat valyutalarining almashinish kursini ko'rsatadi. Mandell-Fleming modelida valyuta kursi quyidagi tenglama orqali aniqlanadi:

$$e=E/P$$

Bu yerda:

- e — nominal ayirboshlash kursi (bir mamlakat valyutasi boshqa mamlakat valyutasiga nisbatan),
- E — o‘zaro ayirboshlash uchun zarur bo‘lgan valyuta,
- P — narx darajasi.

Valyuta bozorida kapital harakatlanishini ta’minlaydigan talab va taklif o‘zaro muvozanatda bo‘lishi kerak. Valyuta kursining o‘zgarishi, eksport-importni va xalqaro investitsiyalarni ta’sir qiladi.

Mandell-Fleming modeli ochiq iqtisodiyotda fiskal va pul-kredit siyosatining ta’sirini o‘rganishda ishlatiladi. Modelni tahlil qilishda quyidagi asosiy natijalarga erishiladi:

- **Pul-kredit siyosati:** Ochiq iqtisodiyotda markaziy bank pul ta’minotini o‘zgartirib, foiz stavkasini boshqaradi. Agar markaziy bank pul ta’minotini oshirsa, bu foiz stavkasining kamayishiga olib keladi, natijada investitsiyalar oshadi. Biroq, ochiq iqtisodiyotni hisobga olganda, valyuta kursi o‘zgaradi va eksport-import o‘zgaradi.
- **Fiskal siyosat:** Davlat xarajatlari oshirilganda, bu milliy daromadni oshiradi. Ammo bu o‘z navbatida valyuta kursini o‘zgartirishi va xalqaro savdoga ta’sir qilishi mumkin. Fiskal siyosatning samaradorligi xalqaro kapital oqimlariga bog‘liq.
- **Ochiq iqtisodiyotdagi moslashuvlar:** Mandell-Fleming modelida pul-kredit va fiskal siyosatning ta’siri narxlar darajasi, valyuta kursi va savdo balansi orqali o‘zgaradi. Valyuta kursining o‘zgarishi eksport va importni o‘zgartiradi va shuningdek, milliy iqtisodiyotga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Mandell-Fleming modelining turlari

- **Muntazam kurs rejimi:** Agar valyuta kursi doimiy bo‘lsa (masalan, valuta kursi doimiy ravishda markaziy bank tomonidan belgilansa), pul-kredit siyosatining samaradorligi kamayadi. Fiskal siyosat esa yanada samarali bo‘ladi, chunki valyuta kursi doimiy ravishda nazorat qilinadi.

- **Erkin flotatsiya rejimi:** Agar valyuta kursi erkin ravishda bozor talab va taklifiga asoslangan holda shakllansa, pul-kredit siyosati kuchliroq ta'sir ko'rsatadi. Fiskal siyosat esa kamroq samarali bo'ladi, chunki valyuta kursi bozorning talabiga bog'liq bo'ladi.

O'zbekistonda iqtisodiy o'sish va xalqaro savdoning rivojlanishi bilan birga, pul-kredit va fiskal siyosatning ta'siri sezilarli o'zgaradi. O'zbekiston markaziy banki va hukumat tomonidan amalga oshirilgan siyosatlar Mandell-Fleming modelida ko'rsatilganidek, valyuta kursi va milliy daromadga ta'sir ko'rsatadi. Markaziy bankning foiz stavkalarini o'zgartirishi valyuta kursiga ta'sir qiladi, bu esa eksport va importni, shuningdek, to'lov balansini o'zgartiradi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Mandell-Fleming modeli qanday iqtisodiy sharoitlarda qo'llaniladi? Uning asosiy farqlari nimada?
2. Ushbu modelda tovar bozori, pul bozori va valyuta bozori qanday o'zaro bog'langan?
3. Mandell-Fleming modelida pul-kredit siyosatining erkin kurs rejimida qanday natija beradi? Misol keltiring.
4. Muntazam (qattiq) valyuta kursi sharoitida fiskal siyosatning rolini tushuntiring.
5. Mandell-Fleming modelida IS-LM-BP tizimini chizib, qisqacha tahlil qiling.
6. Kapital harakatchanligi yuqori bo'lgan iqtisodiyotda fiskal siyosat qanday ishlaydi? O'zingizning fikringizni asoslang.
7. Real hayotda Mandell-Fleming modelini qo'llashda qanday cheklovlar va kamchiliklar mavjud?
8. Valyuta kursining o'zgarishi milliy daromad va to'lov balansiga qanday ta'sir qiladi?

XIII BOB

O‘ZGARMAS KATTALIKLAR VA NOMUKAMMAL MA’LUMOTLARGA EGA IQTISODIYOT TAHLILI

Reja:

- 13.1. Qisqa muddatli yalpi taklif modellari**
- 13.2. O‘zgarmas (qattiq) ish haqi modeli**
- 13.3. Nomukammal ma’lumotlar modeli**
- 13.4. O‘zgarmas (qattiq) narx modeli**
- 13.5. Real ish haqining davriy tebranishlari**
- 13.6. Fillips egri chizig‘i va yalpi taklif**

13.1. Qisqa muddatli yalpi taklif modellari

Ochiq iqtisodiyotdagi milliy daromad — bu mamlakat ichida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarning umumiy qiymatini (ya’ni yalpi ichki mahsulotni) hisobga olib, tashqi iqtisodiy aloqalar (eksport va import) ta’siri bilan aniqlanadigan milliy daromadni anglatadi. Yopiq iqtisodiyotda faqat ichki ishlab chiqarish va iste’mol ko‘zda tutilsa, ochiq iqtisodiyotda esa tashqi savdo, kapital oqimlari va xalqaro moliyaviy munosabatlar ham hisobga olinadi.

Ochiq iqtisodiyotdagi milliy daromad formulasining asosiy ko‘rinishi:

Ochiq iqtisodiyot sharoitida yalpi talab quyidagicha ifodalanadi:

$$Y=C+I+G+(X-M)$$

Bu yerda:

- Y — milliy daromad (ya’ni, real Yalpi Ichki Mahsulot, YIM);
- C — xususiy iste’mol;
- I — xususiy investitsiyalar;
- G — davlat xarajatlari;
- X — eksport;
- M — import;
- (X–M) — sof eksport.

Tashqi savdo orqali mamlakat eksport qilib qo'shimcha daromad oladi, import orqali esa ichki talabning bir qismi chet eldan qondiriladi. Agar eksport importdan ko'p bo'lsa, milliy daromadga ijobiy ta'sir qiladi (sof eksport musbat). Aksincha, import eksportdan ko'p bo'lsa, sof eksport manfiy bo'lib, milliy daromadni pasaytiradi.

Milliy daromad ochiq iqtisodiyotda xalqaro to'lovlar balansining bir qismini tashkil etadi. Agar mamlakat eksporti importdan ko'p bo'lsa, u holda tashqi savdo balansi ijobiy bo'ladi va milliy daromad oshadi. Biroq katta miqdordagi kapital chiqimi yoki valyuta oqimi bu balansni o'zgartirishi mumkin.

Ochiq iqtisodiyotda milliy daromad nafaqat ichki iste'mol va investitsiyalarga, balki valyuta kursiga, foiz stavkalariga va xalqaro investorlar ishonchiga ham bog'liq. Masalan, foiz stavkalari oshsa, xorijiy kapital oqimi ortadi, bu esa milliy valyutani mustahkamlaydi va importni arzonlashtiradi.

Milliy daromad ochiq iqtisodiyotda faqat ishlab chiqarish ko'rsatkichi emas, balki xalqaro iqtisodiy integratsiya, savdo siyosati, valyuta kursi va global bozor sharoitlariga bog'liq ko'rsatkichdir. Shu sababli uni tahlil qilishda quyidagilarga e'tibor qaratiladi:

- Savdo balansi;
- Kapital harakati (FDI, portfel investitsiyalar);
- Valyuta kursining dinamikasi;
- Xalqaro moliyaviy tashkilotlar bilan aloqalar;
- Global iqtisodiy sikllarning ta'siri.

13.2. O'zgarmas (qattiq) ish haqi modeli

O'zgarmas (qattiq) ish haqi modeli (inglizcha: *Sticky Wage Model* yoki *Rigid Wage Model*) — bu model nomonetar (real) omillar sababli ish haqlari qisqa muddatda moslashmaydi, ya'ni mehnat bozori muvozanatga tezda kela olmaydi, degan g'oyaga asoslanadi. Ushbu model, ayniqsa, **Keyns makroiqtisodiyoti**

doirasida muhim o‘rin tutadi va iqtisodiyotda ishsizlik, ishlab chiqarishning pasayishi va yalpi talabning o‘zgarishlari sharoitida qanday reaksiyalar bo‘lishini tushuntirishda foydalaniladi.

Mehnat bozori sharoitida ish haqlari (nominal ish haqi) bir qator sabablarga ko‘ra **qisqa muddatda o‘zgarmas** bo‘lib qoladi. Bu degani, iqtisodiy zarbalar yoki talabdagi o‘zgarishlar sodir bo‘lsa ham, ish haqi darhol yangi muvozanat darajasiga moslasha olmaydi. Bu holat quyidagi muammolarni keltirib chiqaradi:

- Ishsizlik ortadi;
- Ishlab chiqarish qisqaradi;
- Yalpi talab past bo‘lsa, iqtisodiyot to‘liq bandlik holatidan chetlashadi.

Modeldagi asosiy elementlar²⁰:

- 1. Nominal ish haqi (W) — qisqa muddatda o‘zgarmas deb qaraladi.**
- 2. Narxlar darajasi (P) — iqtisodiy sharoitlarga mos ravishda o‘zgaradi.**
- 3. Real ish haqi (W/P) — narxlar darajasiga bog‘liq ravishda o‘zgaradi.**

Agar narxlar darajasi pasaysa, lekin ish haqi o‘zgarmasa, real ish haqi oshib ketadi, bu esa ish beruvchilar uchun mehnatni yollashni qimmatlashtiradi va bandlik kamayadi.

□ Ishlab chiqarish va ish haqi o‘rtasidagi bog‘liqlik:

AS-AD modeli doirasida qaralganda, o‘zgarmas ish haqi modeli qisqa muddatli agregat taklif (SAS) egri chizig‘ining **o‘suvi (yuqoriga qarab) e‘gimga** ega bo‘lishini tushuntiradi.

□ Matematik ifodasi (soddalashtirilgan):

Aytaylik, ishlab chiqarish quyidagicha aniqlanadi:

$$Y=F(L)$$

Bu yerda:

- Y — ishlab chiqarish hajmi;
- L — bandlik darajasi.

Ish beruvchi mehnatni quyidagi shart asosida yollaydi:

²⁰ В.В. Золотарчук., Макроэкономика: Учебник / В.В. Золотарчук. - М.: Инфра-М, 2016. - 352 с.

$$MPL=W/P$$

Bu yerda:

- MPL — mehnatning chegaraviy mahsuldorligi;
- W — nominal ish haqi (qattiq);
- P — narxlar darajasi.

Agar P kamayadi-yu, W o'zgarmasa, W/P ortadi $\rightarrow$ ish beruvchilar uchun ish yollash xarajatli bo'ladi $\rightarrow L$ kamayadi $\rightarrow Y$ kamayadi.

O'zgarmas ish haqining sabablari:

1. **Mehnat shartnomalari** – ish haqi ko'p hollarda uzoq muddatli shartnomalar bilan belgilanadi.
2. **Kasaba uyushmalari bosimi** – ular ish haqlarini tushirishga qarshi bo'ladi.
3. **Nominal illuziya** – ishchilar real ish haqiga emas, nominal ish haqiga asoslangan qarorlar qabul qilishadi.
4. **Tashkiliy psixologiya** – ish haqi tushirilsa, ishchilar motivatsiyasi pasayadi, bu esa ishlab chiqarishga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

O'zgarmas ish haqi modeli shuni ko'rsatadiki, qisqa muddatda ish haqlari va narxlar moslashmaydi, bu esa mehnat bozorida nomuvozanatga va ishsizlikka olib keladi. Model hukumat aralashuvi (fiskal va monetar siyosat) zarurligini asoslashda ishlatiladi, chunki bozor kuchlari qisqa muddatda o'z-o'zini tuzatmaydi.

13.3. Nomukammalma'lumotlarmodeli

Nomukammal ma'lumotlar modeli — bu model iqtisodiy agentlar (iste'molchilar, firmalar, investorlar) qaror qabul qilayotganda barcha kerakli ma'lumotlarga to'liq ega emasligi yoki u ma'lumotlarni kechikib yoki noto'g'ri qabul qilishi natijasida yuzaga keladigan iqtisodiy nomuvofiqlik va bozor muammolarini tushuntiradi.

Bu model **asimmetrik ma'lumotlar nazariyasi**, **axborot iqtisodiyoti**, va **mikroiqtisodiy nomukammalliklar** doirasida o'rganiladi va Nobel mukofotiga

sazovor bo'lgan bir qancha ishlanmalar (Akerlof, Stiglitz, Spence) asosida shakllangan.

Ideal bozorda barcha iqtisodiy agentlar mukammal ma'lumotga ega bo'lsa, bozorlar samarali ishlaydi (neoklassik nazariya). Biroq real hayotda:

- Xaridor barcha tovarlar sifati yoki narxlari haqida to'liq bilmaydi;
- Ish beruvchi nomzodning haqiqiy malakasi haqida bexabar bo'ladi;
- Investor firmalar haqidagi moliyaviy ma'lumotlarga to'liq ega emas.

Shu sababli, iqtisodiy agentlar noto'g'ri qarorlar qabul qiladi → bu bozor muvaffaqiyatsizliklariga olib keladi.

Nomukammal ma'lumotlar modeli doirasida asosiy tushunchalar:

Bu holatda bir tomon (masalan, sotuvchi) ikkinchi tomonga nisbatan ko'proq ma'lumotga ega bo'ladi. Bu quyidagi ikki muammo bilan bog'liq:

- **Adverse selection** — xaridordan yashirilgan ma'lumotlar tufayli yomon sifatli mahsulot yoki xizmat bozorda ustunlikka ega bo'ladi.
Misol: Akerlofning mashhur "Limonlar bozori" modeli (1970). U yerda yomon avtomobillar bozordan yaxshi avtomobillarni siqib chiqaradi.
- **Moral hazard** — shartnoma tuzilgandan keyin, bir tomon o'zini boshqacha tutishi mumkin, chunki u o'z xatti-harakatlari oqibatlarini to'liq his qilmaydi.

Misol: Sug'urta qilingan odam ehtiyotsizroq yuradi, chunki zarar bo'lsa, xarajatni sug'urta kompaniyasi qoplaydi.

Yaxshi ma'lumotga ega bo'lgan tomon (masalan, yuqori malakali ishchi) o'z sifati haqida bozorga signal yuboradi (diplom, tajriba, obro'). Ish beruvchi bu signallarga asoslanib, qaror qabul qiladi.

Kam ma'lumotli tomon (masalan, sug'urta kompaniyasi) turli takliflar orqali ko'proq ma'lumot olishga harakat qiladi (masalan, turli polislar orqali mijoz xavfini aniqlash).

Modelning iqtisodiy oqibatlari:

- **Bozor muvaffaqiyatsizliklari:** Samarali almashuvlar sodir bo'lmaydi, ayrim foydali bitimlar bozorga umuman chiqmaydi.
- **Narxning noto'g'ri shakllanishi:** Noto'g'ri ma'lumotlar tufayli narxlar real qiymatni aks ettirmaydi.
- **Notenglik kuchayishi:** Bilim va ma'lumotga ega agentlar (masalan, investorlar) bozorning qolgan qismini ekspluatatsiya qilishi mumkin.
- **Regulyatsiya va hukumat aralashuvi ehtiyoji:** Ma'lumotlar shaffofligi va himoyasi uchun davlat aralashuvi zarur bo'ladi (masalan, moliyaviy hisobotlar, kafolatli audit, markaziy axborot agentliklari).

Matematik ifoda (oddiy soddalashtirishda):

Aytaylik, bozor 2 xil tovarni taklif qiladi:

- Yaxshi tovar: qiymati V_g , ehtimoli p
- Yomon tovar: qiymati V_b , ehtimoli $1-p$

Lekin xaridor bu ikki tovarni ajrata olmaydi, shuning uchun ular o'rtacha narx to'laydi:

$$P = pV_g + (1-p)V_b$$

Agar bu narx yaxshi tovar uchun juda past bo'lsa, yaxshi tovar bozordan chiqadi. Bu esa bozorni degradatsiyaga olib keladi (Akerlof modelida bu "lemons problem").

Nomukammal ma'lumotlar modeli real hayotdagi ko'plab iqtisodiy muammolarni — bozor muvaffaqiyatsizliklari, noto'g'ri qarorlar, ishsizlik, sog'liqni saqlash tizimi muammolari, moliyaviy inqirozlar — izohlashda juda muhim vositadir. Bu model informatsion tengsizlikni kamaytirish va shaffoflikni oshirish uchun institutsional mexanizmlarni yaratish zarurligini asoslaydi.

13.4 O'zgarmas (qattiq) narx modeli

O'zgarmas (qattiq) narx modeli (*Sticky Price Model*) — bu model qisqa muddatda narxlar barcha bozorlarda erkin va tez moslasha olmaydi, degan farazga asoslanadi. Ayniqsa, yalpi talab va ishlab chiqarish o'zgarishlariga narxlar darhol

reaksiya bera olmaydi. Ushbu model **nomonetar shoklar** va **real omillar** iqtisodiyotga qanday ta'sir ko'rsatishini tushuntirishda ishlatiladi hamda Keynes iqtisodiyotining asosiy tamoyillaridan biridir.

Real iqtisodiy hayotda:

- Firmalar narxlarni har doim o'zgartira olmaydi (narxni o'zgartirish xarajatlari, ya'ni **menu costs**);
- Ba'zi firmalar narxni bir muddat saqlab qoladi;
- Natijada narxlar **qisqa muddatda qattiq (o'zgarmas)** bo'lib qoladi.

Bu shuni anglatadiki, **yalpi talabdagi o'zgarishlar** ishlab chiqarish va bandlikka ta'sir qiladi, narxlar darhol moslasha olmaydi.

□ AS-AD modelidagi ifodasi:

O'zgarmas narx modeli **qisqa muddatli agregat taklif (SAS)** egri chizig'i **gorizontal** bo'lishini anglatadi. Ya'ni, narxlar o'zgarmasa ham, talab oshsa, ishlab chiqarish hajmi ortadi.

$$Y = Y^- + \alpha(P - P^e)$$

Bu yerda:

- Y — real ishlab chiqarish;
- Y^- — tabiiy ishlab chiqarish darajasi;
- P — real narxlar darajasi;
- P^e — kutilgan narxlar darajasi;
- $\alpha > 0$ — narxlar va ishlab chiqarish orasidagi sezuvchanlik koeffitsiyenti.

Agar narx darajasi kutilganidan balandroq bo'lsa ($P > P^e$), ishlab chiqarish hajmi ortadi. Ammo agar narxlar qisqa muddatda o'zgarmasa (ya'ni, qattiq narxlar bo'lsa), ishlab chiqarish o'zgaradi, narxlar emas.

□ Qattiq narxlarning sabablari:

1. **Narxni o'zgartirish xarajatlari (menu costs):** Firmalar narxni har safar o'zgartirishda reklama, menyu, belgilar va boshqalarni yangilashi kerak.
2. **Nominal illuziya:** Iste'molchilar nominal narx o'zgarishiga real ravishda to'g'ri baho bermaydi.

3. **Tashkiliy inertsia:** Korxonalar narxni tez-tez o'zgartirishni istamaydi, ayniqsa doimiy mijozlar bilan ishlaganda.

4. **Narxlar bo'yicha kelishuvlar yoki shartnomalar:** Ayrim sohalarda (masalan, ijara, ta'minot) narxlar oldindan belgilangan bo'ladi.

□ Model oqibatlari:

- **Yalpi talab oshsa**, narxlar o'zgarmagan holda ishlab chiqarish ortadi → **iqtisodiy faollikni rag'batlantiradi**.
- **Monetar siyosat** samarali bo'ladi, chunki pul massasini oshirish bilan ishlab chiqarish ko'payadi.
- **Narxlar faqat uzoq muddatda moslashadi**, qisqa muddatda esa ishlab chiqarish darajasida o'zgarish yuz beradi.

Modelning ahamiyati:

O'zgarmas narx modeli Keynes iqtisodiyotining asosiy ustunidir. Bu model asosida quyidagilar tushuntiriladi:

- Nega iqtisodiyot to'liq bandlik holatiga darhol qaytmaydi?
- Nega hukumat aralashuvi (fiskal va monetar siyosat) zarur?
- Nega shoklar ishlab chiqarishga kuchli ta'sir ko'rsatadi?

Grafik izoh (tasavvur qiling):

- Gorizontal **SAS egri chizig'i** (narxlar o'zgarmaydi).
- Yalpi talab (AD) oshsa, AD chizig'i o'ngga siljiydi.
- SAS gorizontal bo'lgani uchun narxlar emas, balki **ishlab chiqarish (Y)** ortadi.

O'zgarmas narx modeli iqtisodiyotda narxlar darhol moslashmaydi degan realistik taxminga asoslanadi. Bu model yordamida qisqa muddatda nima uchun ish o'rinlari, ishlab chiqarish va yalpi talab o'zgarishlarga sezgir bo'lishi tushuntiriladi. Shuningdek, iqtisodiy siyosat vositalarining qisqa muddatda qanday natija berishini ko'rsatadi.

13.5. Real ish haqining davriy tebranishlari

Real ish haqi ishchilarning nominal daromadlarining tovar va xizmatlar miqdoriga nisbatan haqiqiy xarid qobiliyatini ifodalaydi. Bu ko'rsatkich ish haqining narxlar darajasi (inflyatsiya) bilan moslashtirilgan shaklidir. Real ish haqini quyidagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$W_r = W_n / P$$

Bu yerda: W_r — real ish haqi, W_n — nominal ish haqi, P — narxlar darajasi. Real ish haqi iqtisodiy barqarorlik, aholi farovonligi va mehnat bozori holatining muhim indikatoridir. U ishchilarning yashash darajasini belgilab beradi va mehnatga bo'lgan rag'batni shakllantiradi.

Iqtisodiy sikllar – bu iqtisodiyotning kengayish (boom) va qisqarish (recession) davrlarini o'z ichiga olgan tebranish jarayonlaridir. Ushbu jarayonlar real ish haqiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. O'sish bosqichida ishlab chiqarish va mehnatga bo'lgan talab ortadi, bu esa ish haqlarining ko'tarilishiga olib keladi. Tanazzul bosqichida esa talab qisqaradi, ishsizlik ortadi va real ish haqi pasayadi. Aksariyat holatlarda real ish haqi **protsiklik** xatti-harakatga ega bo'lib, iqtisodiy faollik bilan birga tebranadi. Bu tebranishlar ish bozori nomukammalligi, narxlar inertsiyasi va shartnomaviy ish haqi tizimi bilan bog'liq bo'ladi.

Real ish haqining dinamikasi ko'pincha ish haqi va narxlarning moslashuvchanligiga bog'liq bo'ladi. Agar nominal ish haqi qisqa muddatda o'zgarmasa, narxlar darajasining o'zgarishi real ish haqi o'zgarishiga olib keladi. Masalan, inflyatsiya kuchayganda:

$$W_r = W_n / P \uparrow \Rightarrow W_r \downarrow$$

ya'ni real ish haqi pasayadi. Deflyatsiya holatida esa aksincha, narxlar tushganda real ish haqi ortishi mumkin. Bu holat ish beruvchilarning real xarajatlarini

oshiradi va mehnatga bo'lgan talabni kamaytiradi. Shunday qilib, narxlar va ish haqi o'rtasidagi nisbat iqtisodiy faollikning siklik tebranishlarida muhim o'rin tutadi.

Real ish haqining barqaror o'sishi ko'pincha mehnat unumdorligining oshishi bilan izohlanadi. Ishchilarning har bir birligidan olinayotgan mahsulot miqdori ortganda, ularning haqiqiy daromadi ham ortadi. Real ish haqi bilan mehnat unumdorligi o'rtasida ijobiy bog'liqlik mavjud:

$$Wr \propto A$$

bu yerda A — mehnat unumdorligi. Agar ish haqi unumdorlikdan tezroq o'sadigan bo'lsa, bu inflyatsiyaviy bosim va ishsizlik xavfini oshiradi. Aksincha, unumdorlik oshib, ish haqi ortmasa, ishchilarning noroziligi kuchayadi va ishlab chiqarish samaradorligi pasayadi. Shuning uchun real ish haqi o'sishi iqtisodiy o'sish va texnologik taraqqiyotga hamohang bo'lishi lozim.

Empirik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, real ish haqi iqtisodiy sikllar davomida mukammal tarzda tebranmaydi. Aksariyat hollarda u **nomukammal protsiklik** bo'lib, iqtisodiy o'sish davrida unchalik tez o'smaydi yoki tanazzul davrida tushmaydi. Bu holat mehnat shartnomalari, kasaba uyushmalari va ish beruvchilarning narx siyosati bilan izohlanadi. Siyosiy jihatdan esa, real ish haqining barqarorligini ta'minlash bandlik siyosatining markaziy yo'nalishlaridan biridir. Monetar va fiskal siyosatlar yordamida ish haqi va inflyatsiya o'rtasida muvozanatni saqlash mumkin.

13.6. Fillips egri chizig'i va yalpi taklif

Fillips egri chizig'i (Phillips curve) inflyatsiya bilan ishsizlik o'rtasidagi teskari (aksincha yo'nalgan) bog'liqlikni ifodalaydi. 1958-yilda A. U. Fillips tomonidan aniqlangan bu empirik qonuniyatga ko'ra, ishsizlik darajasi past bo'lsa,

inflyatsiya yuqori bo‘ladi, va aksincha. Ushbu bog‘liqlik qisqa muddatda quyidagi oddiy tenglama bilan ifodalanadi:

$$\pi = \pi^e - \alpha(u - u^*)$$

Bu yerda:

- π – real inflyatsiya,
- π^e – kutilgan inflyatsiya,
- u – ishsizlik darajasi,
- u^* – tabiiy ishsizlik darajasi,
- $\alpha > 0$ – sezgirlik koeffitsienti.

Fillips egri chizig‘i qisqa muddatli iqtisodiy siyosatda muhim rol o‘ynaydi, chunki u narx barqarorligi va bandlik o‘rtasidagi muvozanatni tushunishga yordam beradi.

Yalpi taklif (Aggregate Supply – AS) egri chizig‘i iqtisodiyotda ishlab chiqaruvchilar tomonidan ma’lum narx darajasida ishlab chiqariladigan umumiy mahsulot (Y) hajmini ifodalaydi. Qisqa muddatda (SRAS) AS egri chizig‘i ijobiy qiyalikka ega bo‘lib, narxlar darajasi oshgani sari ishlab chiqaruvchilar taklifni oshiradi. Uzoq muddatda (LRAS) esa yalpi taklif vertikal bo‘lib, iqtisodiyot potensial darajada ishlab chiqaradi. Bu quyidagi formulada ifodalanadi:

$$Y = Y^* + \beta(P - P^e)$$

Bu yerda:

- Y – real Yalpi ichki mahsulot,
- Y^* – potensial (tabiiy) ishlab chiqarish hajmi,
- P – real narx darajasi,
- P^e – kutilgan narx darajasi,
- $\beta > 0$ – narx sezgirligi koeffitsienti.

Bu model nominal o‘zgarishlar ishlab chiqarish hajmiga qisqa muddatda ta’sir qilishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Fillips egri chizig‘i bilan qisqa muddatli AS egri chizig‘i bir-biriga teskari, ammo to‘ldiruvchi ko‘rinishdagi tushunchalardir. Fillips egri chizig‘i inflyatsiya va

ishsizlik o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalasa, AS egri chizig'i inflyatsiya (yoki narxlar darajasi) bilan ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi munosabatni tasvirlaydi. Bu ikki yondashuv quyidagi transformatsiya bilan o'zaro bog'lanadi:

$$Y \uparrow \Rightarrow u \downarrow \Rightarrow \pi \uparrow$$

ya'ni ishlab chiqarish ortganda ishsizlik kamayadi, bu esa inflyatsiyaning oshishiga olib keladi. Demak, real ishlab chiqarish ortishi narxlar darajasini oshiradi va bu narx inertsiyasini tug'diradi. Bu o'zaro bog'liqlik monetar va fiskal siyosat samaradorligini baholashda muhim ahamiyatga ega.

Uzoq muddatda Fillips egri chizig'i vertikal shaklga ega bo'ladi, chunki inflyatsiya kutilmalari moslashadi va ishsizlik faqat tabiiy darajasida saqlanadi. Monetaristlar bu holatni "nafaqat narxlar, balki kutilmalar ham moslashadi" degan g'oya bilan izohlaydi. Shunga o'xshab, uzoq muddatda AS egri chizig'i ham vertikal bo'lib, iqtisodiyot faqat o'zining potensial ishlab chiqarish hajmida faoliyat yurita oladi. Bu shuni anglatadiki, uzoq muddatda pul-kredit siyosati faqat narxlar darajasiga ta'sir qiladi, real ishlab chiqarishga emas. Shu sababli, uzoq muddatli siyosat real sektorni emas, balki inflyatsiya kutilmalarini boshqarishga qaratilgan bo'lishi kerak.

Fillips egri chizig'i va yalpi taklif modeli makroiqtisodiy siyosatni shakllantirishda muhim nazariy poydevor hisoblanadi. Ular inflyatsiya, ishsizlik va ishlab chiqarish o'rtasidagi dinamik bog'liqlikni ko'rsatadi. Qisqa muddatli muvozanatni boshqarish uchun ekspansion fiskal yoki monetar siyosat qo'llanilishi mumkin, lekin bu siyosat inflyatsiyani oshirishi ehtimoldan xoli emas. Shu bilan birga, kutilmalarning moslashuvchanligi sababli siyosat samaradorligi vaqt o'tishi bilan kamayadi. Demak, Fillips egri chizig'i va AS modeli siyosatchilar uchun muvozanatni saqlashda murakkab, ammo zaruriy vosita bo'lib xizmat qiladi

NAZORAT SAVOLLARI

1. Fillips egri chizig'i nimani anglatadi? Uning qisqa va uzoq muddatdagi shakllari qanday farqlanadi?
2. Fillips egri chizig'i va qisqa muddatli yalpi taklif (SRAS) egri chizig'i o'rtasidagi bog'liqlik qanday ifodalanadi?
3. Monetar siyosat qisqa muddatda Fillips egri chizig'i bo'yicha qanday ta'sir ko'rsatadi? Uzoq muddatda-chi?
4. Yalpi taklif egri chizig'i (AS) nimani ifodalaydi? SRAS va LRAS egri chiziqlarining asosiy farqlari nimalardan iborat?
5. Nima uchun uzoq muddatli AS egri chizig'i vertikal shaklga ega deb hisoblanadi?
6. Fillips egri chizig'ining real hayotdagi amaliy misollar bilan tasdiqlanishiga doir tarixiy holatlarni keltiring.
7. Kutilmalar (expectations) real ishlab chiqarish va inflyatsiyaga qanday ta'sir ko'rsatadi? Bu omil siyosatchilar uchun qanday ahamiyatga ega?
8. Fillips egri chizig'i va AS-AD modelini integratsiyalash orqali iqtisodiyotdagi inflyatsion bosimlarni qanday tushunish mumkin?

GLOSSARIY

Atamaning o'zbek tilida nomlanishi	Atamaning ingliz tilida nomlanishi	Atamaning rus tilida nomlanishi	Atamaning ma'nosi
Daromad	Income	доход	ishlab chiqarish natijasida tushgan pul (foyda).
Yopiq iqtisodiyot	closed economy	закрытая экономика	tashqi iqtisodiy bozorda keng savdo-iqtisodiy imkoniyatlarga ega bo'lmaydigan iqtisodiyot.
Investitsiya	investment	инвестиция	ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida mamlakat yoki chet ellarda iqtisodiyotning turli tarmoqlariga uzoq muddatli kapital kiritish. Uning moliyaviy va real turlari mavjud.
Inflyatsiya	inflation	инфляция	baholar umumiy darajasining ko'tarilishi, milliy pul birligi xarid qobiliyatining pasayishi.
Iqtisodiy o'sish	Economic growth	Экономический рост	real yalpi ichki mahsulotning umumiy hajmining yoki aholi jon boshiga to'g'ri keladigan real yalpi ichki mahsulotning o'sishi.
agregatlash	agrigating	агрегирование	Iqtisodiy bog'liqliklar va qonuniyatlarni butun iqtisodiyot darajasida o'rganish, ularni umumlashtirib o'rganish.
Yalpi ichki mahsulot	Gross domestic product	валовый внутренний продукт	ma'lum vaqt davomida mazkur mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab chiqarilgan yakuniy mahsulotlarning bozor baholari yig'indisi.
Yalpi milliy daromad	Gross nationale product	валовый национальный продукт	Mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab chiqarishda ishtirok etish natijasida hamda mulklaridan olgan boshlag'ich daromadlari yig'indisi.
Rezident	resident	резидент	xo'jalik faoliyatida milliy qonunchilikka to'liq amal qiladigan, mazkur mamlakatda ro'yxatga olingan yoki doimiy yashaydigan yuridik yoki jismoniy shaxs.
Ijtimoiy ishlab chikarish	Social production	Социальное производство	iqtisodiyotning daromad yaratuvchi barcha soxalarining ishlab chiqarishidir

Shaxsiy ixtiyordagi daromad	Personal disposable income	Личный располагаемый доход	Shaxsiy daromaddan individual soliqlarni to'lagandan keyingi qolgan daromadlar.
Deflyator	deflator	дефлятор	Narxlarning o'sishi bilan yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarish hajmini o'zgarishini ko'rsatuvchi miqdor
Nominal narxlar	Nominal price	номинальная цена	Joriy narxlarda o'lchangan ishlab chiqarish hajmi
Real narxlar	Real price	Реальная цена	solishtirma narxlarda o'lchangan ishlab chiqarish hajmi
Daromadlar usuli	Income metod	Метод доходов	yalpi ichki mahsulot barcha yakuniy iste'molchilarning daromadlari yig'indisi sifatida aniqlanadi.
Xarajatlar usuli	Production metod	Метод расходов	Yalpi ichki mahsulot yakuniy iste'molchilarning xarajatlari yig'indisi sifatida aniqlanadi
Ishlab chiqarish usuli	Ekspent metod	Метод производства	yalpi ichki mahsulot barcha qo'shilgan qiymatlar yig'indisi sifatida aniqlanadi.
Iqtisodiy inqiroz	Ekonomicheskiy crisis	Экономический кризис	ishlab chiqarish hajmining keskin tushib ketishi.
Iqtisodiy sikl	Ekonomicheskiy cycle	экономический цикл	ishlab chiqarishning bir iqtisodiy inqirozdan ikkinchisi boshlangunga qadar takrorlanib turadigan to'liqsimon harakati.
Turg'unlik (depressiya)	Spade (depression)	Спад (депрессия)	ishlab chiqarishning bir joyda deysinib turishini anglatuvchi hamda iqtisodiy faollik jonlanishi uchun shart-sharoitlarning vujudga kelishiga imkon yaratiluvchi iqtisodiy sikl fazasi.
Jonlanish	animation	анимация	iqtisodiy siklning ishlab chiqarishning barqaror kengayib borishiga o'tishini tavsiflovchi fazasi.
Yuksalish	Vzlet	Взлет	iqtisodiy siklning iqtisodiyotda to'liq bandlikka erishilishi, ishlab chiqarishning inqirozdan oldingi darajadan ham ortib ketishi va to'lovga

			layoqatli talabning kengayib borishini tavsiflovchi fazasi.
Frikcion ishsizlik	frictional unemployment	фрикционная безработица	bu ihtiyoriy ishsizlik bo'lib, bir ishdan boshqa ishga o'tish, yashash joyini o'zgartirish va boshqa shu kabi holatlar bilan bog'liq.
Strukturaviy ishsizlik	Structural unemployment	структурная безработица	majburiy ishsizlik turi bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida kasbiy mahoratning mos kelmasligiga va boshqa shu kabi sabablarga ko'ra ishchilarni qisqartirish hisobiga yuzaga keladi.
Ishsizlikning tabiiy darajasi	Natural rate of unemployment	Естественный уровень безработицы	Friktsion va strukturaviy ishsizlik darajalari birgalikda ishsizlikning tabiiy darajasini ifodalaydi.
Davriy ishsizlik	Periodic unemployment	Периодическая безработица	iqtisodiyotda pasayish bo'layotgan davrda mavjud bo'lib, bunda ishchi kuchiga talab bo'lsada, ishlab chiqaruvchilar ularni ishga qabul qila olmaydilar va buning natijasida yaratilishi mumkin bo'lgan ma'lum bir mahsulotdan voz kechiladi.
Ouken qonuni	Law Ouken	Закон Оукен	agar haqiqiy ishsizlik darajasi ishsizlikning tabiiy darajasidan bir foizga oshib ketsa, milliy iqtisodiyot YIMni ikki yarim foizga kam yaratadi.
Talab inflyatsiyasi	inflation of demand	Инфляция спроса	bu iqtisodiyotda talab keskin oshib ketishi va uni ishlab chiqarishning real hajmi bilan qondirish mumkin bo'lmay qolgan sharoitlarda kelib chiqadi.
Taklif inflyatsiyasi	inflation of supply	Инфляция предложения	bu mamlakat iqtisodiyotida tovar va xizmatlartaklifining kamayishi natijasida tovar va xizmatlar narxlarining oshishidan paydo bo'ladi.
Aksilinflyatsiya siyosati	aksil inflationary policy	акселинфляцияционная политика	narxlar umumiy darajasini barqarorlashtirish, inflyatsion keskinlikni yumshatishga yo'naltirilgan makroiqtisodiy siyosat.

Yalpi talab	Gross demand	Общая требование	Uy xo'jaliklari, firmalar, davlat va xorijliklar tomonidan mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarni baholarning turli darajasida sotib olishga qilingan xarajatlarning umumiy yig'indisi.
Yalpi taklif	Gross supply	Общая предложение	mamlakatda, ma'lum vaqt davomida, tadbirkorlik sektori va davlat tomonidan ishlab chiqarilgan, va baholarning turli darajasida taklif qilinadigan tovar va xizmatlarning umumiy hajmi.
Keyns kesmasi	Kanes' Section	Разрыв Кейнса	Iqtisodiyot ishlab chiqarish omillari to'liq band bo'lmagan sharoitda amal qiladi; baholar, nominal ish haqi qayd etilgan, bozor tebranishlaridan juda kam ta'sirlanadi; real miqdorlar (ishlab chiqarish, bandlilik, real ish) haqi harakatchan va bozor tebranishlaridan tez ta'sirlanadi.
Vertikalyoki klassik kesma	Vertikal or CLASSICAL section	Вертикальный или классический разрыв	Iqtisodiyot to'liq bandlik sharoitiga yoki ishsizlikning tabiiy darajasi sharoitiga erishgan vaziyat. Iqtisodiyot egri chiziqning bu kesmasida o'zining ishlab chiqarish potentsiali darajasida bo'ladi. Bu shuni bildiradiki, baholarning har qanday oshishi ishlab chiqarish hajmining oshishiga olib kelmaydi. Chunki, iqtisodiyot to'liq quvvatda faoliyat ko'rsatayapti. To'liq bandlik sharoitida ayrim firmalar boshqa firmalarga nisbatan resurslarga yuqoriroq baholarni taklif etish orqali ishlab chiqarish hajmini oshirishga harakat qiladi. Ammo, bunday holatda ayrim firmalarning resurslar va ishlab chiqarish hajmini oshirishi, boshqalari uchun yo'qotishga olib keladi. Natijada bu mahsulotlar bahosi oshishi mumkin, lekin

			ishlab chiqarishning real hajmi o'zgarmayq oladi.
Oraliq kesma	Interval section	Промежуточный Разрыв	Ishlab chiqarish real hajmining o'sishi narxlar darajasining o'sishiga mos ravishda o'sib boradi. Chunki, iqtisodiyotning pasayish holatidan to'liq bandlikka o'tishi noteks va turli vaziyatlarda ro'y beradi. Masalan, ayrim tarmoqlarda resurslarning yetishmasligiga duch kelinsa, boshqa tarmoqlarda hozircha ortiqcha resurslar mavjud bo'ladi. Shuningdek, ular ishlab chiqarishni kengaytirish uchun yangi asosiy vositalar sotib olish va malakasiz mutaxassislardan foydalanishiga to'g'ri keladi. Bu esa mahsulotlar birligiga ketadigan xarajatlarning oshishiga va natijada baholar darajasining o'sishiga olib keladi.
Avtonom iste'mol	autonomic consumption	Автономное потребление	shaxsiy iste'mol xarajatlarining yalpi milliy daromad (shaxsiy tasarrufdagi daromad - ShTD) o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan qismi. ShTD nolga teng bo'lganda ham avtonom iste'mol to'plangan mulk va jamg'armalarning kamayishi, yoki qarz hisobiga amalga oshirilaveradi.
Avtonom investitsiyalar	Autonomic Investment	Автономные инвестиции	Asosiy kapitalga qilingan investitsiyalarning yalpi ichki mahsulot hajmi o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan qismi.
Investitsiya	investment	инвестиция	ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida mamlakat yoki chet ellarda iqtisodiyotning turli tarmoqlariga uzoq muddatli kapital kiritish. Uning moliyaviy va real turlari mavjud.

Akselerator	accelerator	акселератор	sof investitsiyalar darajasi bilan yalpi ichki mahsulot (milliy daromad)ning o'sish sur'atlari o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalovchi iqtisodimy ko'rsatkich.
Iste'molga o'rtacha moyillik	Average addiction consuming	Средняя склонность к потреблению	iste'mol xarajatlarining daromaddagi (yoki shaxsiy tasarrufdagi daromad hajmidagi) hissasi.
Iste'molga (jamg'arishga) chegaralangan moyillik	Outside addiction consuming	Предельная склонность	iste'mol xarajatlaridagi (jamg'arish hajmigi) o'zgarishning bu o'zgarishni keltiribchiqargan daromadlarning (ShTDdagi)o'zgarish miqdoridagi ulushi.
Investitsiya	investment	Инвестиция	Ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida mamlakat yoki chet ellarda iqtisodiyotning turli tarmoqlariga uzoq muddatli kapital kiritish. Uning moliyaviy va real turlari mavjud.
Investitsiyalarga bo'lgan moyillik	propensity to invest	Склонность	Investitsiya xarajatlarining daromaddagi hissasi.
Iste'mol narxlar indeksi	consumer price index	Индекс потребительского цен	o'rtacha oila tomonidan, odatda, iste'mol qilinadigan tovar va xizmatlar narxining bazis davriga nisbatan o'zgarishi o'rtacha darajasini aks ettiradigan ko'rsatkich, inflyatsiya ko'rsatkichi sifatida ishlatiladi
Investor	investor	Инвестор	Buqaror qabul qiluvchi va o'zining shaxsiy, qarzga olingan mablag'larini va boshqa jalb qilingan mulkiy va madaniy boyliklarini investitsion loyihaga kirituvchi jismoniy va yuridik shaxsdir. Omonatchi va qarz beruvchi roliga chiqishi mumkin bo'lib amalga oshiruvchi investitsiyalarning yo'nalishini, samarasini erkin holda aniqlaydi. Investor qarori bilan investitsiyalarga egalik qilish,
			ishlatish, foydalanishxququqi va ularning natijalari bilan jismoniy va

			yuridik shaxslarga qonunda ko'rilgan tartibda berishi mumkin.
Loyiha	project	Проект	ma'lum maqsadga erishish uchun qilinadigan resuslar investitsiyasi tushuniladi.
PUL BOZORI	money market	денежный рынок	bu shunday bozorki, u yerda pulga talab va taklif ta'siri ostida foiz stavkasi darajasi va pul «bahosi» shakllanadi. Pul bozorida pul tovarga o'xshab «sotilmaydi» va «sotib olinmaydi». Aynan shu xususiyati bilan pul bozori boshqa bozorlardan tubdan farq qiladi. Pul bozorida pul nominal foiz normasi birligiga ega bo'lgan muqobil likvid vosita bilan almashinadi.
PUL MASSASI	The weight of money	масса денег	har qanday mamlakat iqtisodiyotida tovarlar va xizmatlar aylanishini ta'minlaydigan, xususiy shaxslar, institutsional mulkdorlar(korxonalar, birlamalar, tashkilotlar va b.) va davlat egalik qiladigan naqd va naqd pulsiz xarid hamda to'lov vositalari majmuidir.
Pul taklifi	money supply	денежное предложение	bu muomalaga chiqarilgan ma'lum turdagi pul miqdoridir.
Pulga talab	Demand for money	спрос денег	bu pul muomalasi, ya'ni xo'jalik obroti uchun kerak bo'lgan pulga ehtiyojdir.
Davlat byudjeti	State budget	госбюджет	Davlat pul mablag'larining (shu jumladan davlat maqsadli fondlari mablag'larining) markazlashtirilgan fondi bo'lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek, moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag'lar sarfi yo'nalishlari va miqdori nazarda tutiladi

Davlat qarzi	State debt	Государственный долг	Davlat tomonidan ichki mablag'ni va xorijdan mablag' jalb qilish natijasida vujudga kelgan O'zbekiston Respublikasi majburiy atlarining yig'indisi
Davlat byudjetining taqsimlash funktsiyasi	The distribution function of the state budget	Функция распределения государственного бюджета	Davlat byudjeti tomonidan amalga oshirilayotgan taqsimlash munosabatlari bo'lib, u taqsimlangan yalpi ichki (milliy) mahsulotni qayta taqsimlash uchun foydalaniladi.
Byudjet tizimi	Budget system	Бюджетная система	Turli darajadagi byudjetlar va byudjet mablag'lari oluvchilar yig'indisini, byudjetlarni
			tashkil etishni va tuzish printsiplarini ifodalaydigan, byudjet jarayonida ular o'rtasida, shuningdek byudjetlar hamda byudjet mablag'lari oluvchilar o'rtasida vujudga keladigan o'zaro munosabatlar majmuidir
Davlat byudjetining xarajatlari	State budget expenditures	Расходы государства	Umumiy moliyaviy kategoriya bo'lgan byudjetning ko'rinishlaridan biri bo'lib, unga tegishli bo'lgan umumiy xususiyatlarga egadir, ya'ni ular taqsimlash xarakteriga ega, ifodalanishning pul shakli xos, pul fondlari-ning amal qilishi bilan bog'langan va davlat tomonidan tashkil qilinadi
Byudjetdan moliyalashtirish	financing of the budget	финансирование бюджета	Rejada ko'zda tutilgan tadbirlarni amalga oshirish uchun sub'ektlarga byudjetdan mablag'larni taqdim etish tizimi tushuniladi.
Yalpi i taklif	gross	брутто	mamlakatda, ma'lum vaqt davomida, tadirakorlik sektori va davlat tomonidan ishlab chiqarilgan, va baholarning turli darajasida taklif qilinadigan tovar va xizmatlarning umumiy hajmi.

Yalpi talab	demand	спрос	uy xo'jaliklari, firmalar, davlat va xorijliklar tomonidan mamlakat rezidentlari tomonidan ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarni baholarning turli darajasida sotib olishga qilingan xarajatlarning umumiy yig'indisi.
Kechiktirilgan talab	postponed	отложено	bozordagi takchillik tufayli kerakli tovar topilmasdan, qondirilish muddati orqagasurilgan talab.
Kon'yunktura	conjuncture	стечение обстоятельств	bozorning aloxida segmentidatalab, taklif, narx va raqobatxolatini xarakterlovchi omillar tizimi.
Iqtisodiy o'sish	economic growth	экономический рост	iqtisodiy o'sish sur'atlari, absolyut o'sish, bazisli absolyut o'sish, zanjirli absolyut o'sish, qo'shimcha o'sish, qo'shimcha o'sish sur'ati, iqtisodiy o'sish omillari, Xarrod-Domar modeli, Lorents egri chizig'i, Keynscha model, klassik model, Solou modeli, Kobb-Duglas funktsiyasi, jamg'arishning "oltin" qoidasi, optimal muvozanatli o'sish.
Haqiqiy iqtisodiy o'sish	Realnyy Ekonomicheskiy true	Реальный экономический рост	statistika organlari tomonidan muntazam nashr etiladigan YIM yoki boshqa makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning haqiqiy yillik ko'payishidir.
Potentsial iqtisodiy o'sish	Potential economic growth	Потенциал экономического роста	iqtisodiyot o'sishi mumkin bo'lgan tezlikdir. Potentsial iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi omillar bo'lib quyidagilar hisoblanadi: - resurslarning ko'payishi; - samaradorlikni oshishi.
Ishlab chiqarish omillari	Factoring proizvodstva	Факторы производства	tovar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun zarur resurslar. asosiy ishlab chiqarish omillari bo'lib mehnat va kapital hisoblanadi. kapital – bu xodimlar foydalanadigan ishlab chiqarish

			qurollari: quruvchi uchun qurilish krani, hisobchi uchun kalkulyator, ushbu kitob muallifi uchun shaxsiy kompyuter. mehnat – bu odamlar ishga atagan vaqtdir. biz kapitalni ifodalash uchun kva mehnatni ifodalash uchun 1 sidan foydalanamiz.
Barqaror iqtisodiy o'sish	Steady economic growth	Стабильный экономический рост	bu iqtisodiyotning uzoq vaqt davomida yuqorisur'atlar bilan o'sib borishidir.
Potentsial iqtisodiy o'sish	Potential economic growth	Потенциал экономического роста	iqtisodiyot o'sishi mumkin bo'lgan tezlikdir. Potentsial iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi omillar bo'lib quyidagilar hisoblanadi: - resurslarning ko'payishi; - samaradorlikni oshishi.
Ish o'rnini	Job vacancy	Рабочее место	tegishli ravishda jihozlangan va ish qurollari bilan ta'minlangan, miqdor va sifat tavsiflariga ega bo'lgan, belgilangan mehnat me'yoriga ko'ra ishlab chiqarish topshirig'i yoki funktsiyasini bajaruvchi xodimning yoki yagona ishlab chiqarish topshirig'ini yoxud texnologiya jihatdan ajralmas funktsiyani bajaruvchi xodimlar guruhining mehnat faoliyati amalga oshadigan makon tushuniladi. tovar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun zarur resurslar.
Import	import	импорт	mamlakat ichki bozorlarida sotish uchun chet el mollarini, kapitalini va texnologiyasini olib kelish. Import xalqaro mehnat taqsimoti natijasidir.
Importga chegaralangan moyillik	Marginal propensity to import	Резервная валюта	importga qilingan xarajatlardagi o'zgarishning YIM yoki YaMD o'zgarishiga nisbatan ulushi. importga qaratilgan xarajatlar hissasi.
			qayd qilingan valyut kursi tizimi amal qilayotgan sharoitda hukumat

Devalvatsiya	Devaluation	девальвация	tomonidan milliy valyutaning boshqa valyutalarga nisbatan kursini tushirishga qaratilgan tadbiri. Devalvatsiya to'lov balansi taqchilligini bartaraf qilish, eksportni arzonlashtirish, importni qimmatlashtirish imkonini beradi.
Demping	Demping	демпинг	- tovarlarni tannarxiga qaraganda yoki ichki bozordagiga qaraganda past bahoda eksport qilish.
Rezident	Rezident	резидент	xo'jalik faoliyatida milliy qonunchilikka to'liq amal qiladigan, mazkur mamlakatda ro'yxatga olingan yoki doimiy yashaydigan yuridik yoki jismoniy shaxs.
Rezerv valyuta	Reserve value	Резервная валюта	xalqaro hisob-kitob ishlarida, jumladan savdo- sotiq, kredit va investitsiya ishlarida, shuningdek xorijiy valyuta rezervlarini jamlashda qo'llanadigan, jaxon bozorida tan olingan, lekin kelib chiqishi milliy bo'lgan valyuta.
Reeksport	Reeksport	реэксспорт	mamlakatga oldin import qilingan tovarlarni hech qanday savdo- texnologik ishlov bermasdan eksport qilish.
xarid qobiliyati	Consumer parity	покупательский паритет	aniq pul birligining bozordagi tarif va narxlar darajasi sharoitida ma'lum miqdordagi tovar va xizmatlarga almashinuv qobiliyati.
O'zgaruvchan almashuv kursi	flexible exchange rate	Меняющийся обменный курс	ichki muvozonatni tiklash maqsadida mamlakat almashuv kursiga ega bo'ladigan xalqaro hisob-kitoblar tizimi.
Qaydetilgan valyuta kursi	fixed exchange rate	Фиксированный курс валюты	Markaziy bank tomonidan valyuta intervensiyasi yordamida ta'minlab turiladigan valyuta kursi.
Xarid qobiliyati pariteti	Purchasing power parity	Паритет покупательной способности	valyutalar almashinuv kurslarining shunday darajasiki, bunda har bir valyutaning xarid qobiliyati tenglashadi.

Rezerv valyuta	Reserve currency	Резервная валюта	xalqaro hisob-kitob ishlarida, jumladan savdo- sotiq, kredit va investitsiya ishlarida, shuningdek xorijiy valyuta rezervlarini jamlashda qo'llanadigan, jaxon bozorida tan olingan, lekin kelib chiqishi milliy bo'lgan valyuta.
Soliq islohoti-	Tax reform	налоговая реформа	Soliq tizimini qayta ko'rish va uni yangilash, moliyaviy munosabatlarning o'zgarishi tufayliyuzaga keladi.
Pulga bo'lgan talab	Demand for money	Спрос на деньги	Uy xo'jaliklari va firmalar tomonidan bitimlarda to'lov vositasi sifatida foydalanish, ko'zda tutilmagan xarajatlar uchun saqlab turish, moliyaviy aktivlar sifatida foydalanib daromad olish uchun jamg'arish maqsadida ega bo'lishga intilgan pul miqdori.
Ochiq bozordagi operatsiyalar	Open market operations	Операции на открытом рынке	Markaziy bank tomonidan davlat obligatsiyalarini (qimmatli qog'ozlarni) tijorat banklari va aholidan sotib olish va ularga sotish bo'yicha operatsiyalardir.
Hisob stavkasi	Annual rate	Годовая ставка	Hisob stavkasi yoki qayta moliyalash stavkasi deb Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga beriladigan ssudaning foiz stavkasi tushuniladi.
Majburiy zaxiralar	Compulsory reserves	Обязательные резервы	Bu kredit maqsadlari uchun ishlatilmaydigan bank omonatlarining bir qismidir.
Daromad samarasi	Income effect	Эффект дохода	ishchining ish haqining o'sishi natijasida ish vaqtining qisqarishi hisobidan dam olishvaqtining ortishi.

TESTLAR

	Savollar	Javob 1	Javob 2	Javob 3	Javob 4	Tto'g'ri javob
1	Daromadlarning o'sishi pulga talab egri chizig'ini	O'ngga suradi	Chapga suradi	Pastga suradi	Tepaga suradi	1
2	Fillips egri chizig'i qanday bog'liqlikni anglatadi?	ishsizlik va inflyatsiya o'rtasidagi	foiz darajasi va investitsiya o'rtasidagi	pul taklifi va inflyatsiya o'rtasidagi	iqtisodiy sikl va ishsizlik o'rtasidagi	1
3	Inflyatsiya sabablari nima?	pul massasi va pul aylanish tezligini oshishi hamda tovar ishlab chiqarish hajmi kamayishi	pul massasini pul oshishi	pul aylanish tezligi oshishi	faqat pul aylanish tezligi tovar ishlab chiqarish hajmi kamayishi	1
4	Iqtisodiy mohiyatiga qarab soliqlar turlarini belgilang	egri va to'g'ri soliqlar	egri va noto'g'ri soliqlar	bevosita va to'g'ri soliqlar	egri va bevosita soliqlar	1
5	IS modeli qaysi bozordagi muvozanatni ifodalaydi?	Tovar va xizmatlar	pul	Jamg'armalar	Investitsiya	1

6	Iste'mol, davlat va investitsiya xarajatlardagi, sof eksportdagi o'zgarish...	Jami talabning narxga bog'liq bo'lmagan omillari	Jami talabning narxga bog'liq omillari	Jami taklifning narxga bog'liq bo'lmagan omillari	Jami taklifning narxga bog'liq omillari	1
7	Iste'molga chegaralangan moyillik 0,75ni tashkil qilsa, jamg'armaga	0,25	0,5	0,75	0.33	1
	chegaralangan moyillik qanchani tashkil etadi?					
8	Iste'molga o'rtacha moyillik deganda ... tushuniladi	ixtiyordagi daromaddagi iste'mol xarajatlarining ulushi	Ixtiyordagi daromad	ixtiyordagi daromaddagi jamg'arishning ulushi	O'rtacha daromadni sarflanishi	1
9	Jamg'arishga o'rtacha moyillik deganda... tushuniladi	ixtiyordagi daromaddagi jamg'arishning ulushi	Iste'mol xarajatlarining ixtiyordagi daromaddagi ulushi	Ixtiyordagi daromad	Shaxsiy daromad	1
10	Klassik nazariya pulga talabni nimaga bog'liq deb xisoblaydi	foiz stavkasiga	real daromad hajmi	pulning aylanishezligi	pulning taklifiga	1

11	Klassiklar nazariyasi bo'yicha jamg'armalar va investitsiyalar miqdorini aniqlaydigan asosiy omil...	Foiz stavkasi	Aholining ixtiyordagi daromadi	Aholi jamg'armalari	Iste'mol xajmi	1
12	Makroiqtisodiy siyosatning muhim vazifalari nimalardan iborat?	makroiqtisodiy barqarorlik, iqtisodiy o'sish va aholi farovonligini ta'minlash	iqtisodiy o'sishni oshirish	makroiqtisodiy barqarorlik	aholi farovonligini ta'minlash	1
13	Mikroiqtisodiy otdan farqliravishda makroiqtisodiy yot...	ustun ravishda umumlashtirilgan tushunchalar bilan ishlaydi	tavakkal fikrlarni qo'llamaydi	uy xo'jaliklarini hulq-atvorini o'rganadi	iqtisodiy muvozanat tushunchasidan foydalanadi	1
14	Pulga bo'lgan talab grafigidareal pulva real pulva qanday ko'rsatkichlarni miqdoriga bog'liqliklari ifodalanadi	foiz stavkasiva real pulva zahiralar miqdoriga talab teskaribog'liklikka ega ekanligi ko'rinadi.	foiz stavkasiva real pulva zahiralar miqdoriga talab to'g'rimiqdoriga bog'liklikka ega ekanligi ko'rinadi.	foiz stavkasiva real pulva aylanish tezligi miqdoriga talab teskaribog'liklikka ega ekanligi ko'rinadi.	foiz stavkasi va pul aylanish tezligi miqdoriga talab to'g'rimiqdoriga bog'liklikka ega ekanligi ko'rinadi.	1
15	Pulning miqdoriy nazariyasi tenglamasini yana qanday atash mumkin	Fisher tenglamasi	Kembrij tenglamasi	Talab tenglamasi	Taklif tenglamasi	1

16	Taklifning keskin o'zgarishi qisqa muddatli davrda ... olib keladi	narx oshishi va ishlab chiqarish hajmi pasayishiga	narx pasayishi va ishlab chiqarish o'sishiga	narx va ishlab chiqarish hajmi oshishiga	narx va ishlab chiqarish hajmi pasayishiga	1
17	2017-yil inflyatsiya darajasining o'sish sur'ati ko'rsatkichlari necha foizdan oshmadi?	14.4 foizdan	13 foizdan	12 foizdan	12.5 foizdan	1
18	2018-yil mamlakat YIM o'sish sur'ati qancha bo'lgan?	5.3%	6.3%	8.4%	8.5%	1
19	2017-yilda YIM dagi sanoat maxsulotlari ulushi necha foizni tashkil qildi?	7	6,7	6,8	6,9	1
20	2017-yilda YIMda qurilishning ulushi necha foizni tashkil qildi?	5,6	7,8	5,7	12,6	1
21	A.Smitning mutlaq ustunlik nazariyasidan keyin D.Rikardo nazariyasi qanday	nisbiy ustunlik nazariyasidir	mutlaq ustunlik nazariyasidir	matematik nazariyadir	nisbiy nazariyadir	1

	nomlanadi?					
22	A.Smitning mutlaq ustunlik nazariyasiga ko'ra,	har bir mamlakat undagi mavjud sharoitlar va resurslarda ma'lum bir tovarni eng kam xarajatlari hisobiga ishlab chiqirish imkoniyatiga ega.	har bir mamlakat undagi mavjud sharoitlar va resurslarda ma'lum bir tovarni eng kam xarajatlari hisobiga ishlab chiqirish imkoniyatida n bosh tortadi.	har bir mamlakat undagi mavjud sharoitlar va resurslarda ma'lum bir mamlakatga eng ko'p tovarlarni sotishga xarakat qiladi	har bir mamlakat undagi mavjud sharoitlar va resurslarda ma'lum tovarlarni boshqa gavlatga sotishni istamaydi	1
23	AD egri chizig'i qanday omillarga ta'sirida o'ng yoki chap tomonga suriladi?	Narxdan boshqa omillarga ta'sirida o'ng yoki chap tomonga suriladi?	Import xaridlar samarasi ta'sirida	Narx va daromad ta'sirida	Taklif oshganda	1
24	AD-AS egri chiziqlari kesishadigan nuqta nimani ifodalaydi?	Yalpi talab va yalpi taklif hajmlari o'zaro teng bo'ladi	Yalpi talab va yalpi taklifdan ortiq bo'ladi	Tovarlar va pul bozoridagi taklif talabdan ortiq bo'ladi	Xizmatlar va pul bozoridagi taklif talabdan ortiq bo'ladi	1
25	AD-AS modeli nimani ifodalaydi?	Yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi bog'liqlikni	Tovar va xizmatlar bozoridagi foiz stavkasi	Pul bozoridagi xarajatlar stavkasi bilan	Pul bozoridagi foiz stavkasi bilan	1

			bilan daromadlar o'rtasidagi bog'liqlikni	daromadlar o'rtasidagi bog'liqlikni	investitsiya o'rtasidagi bog'liqlikni	
26	AD-AS modeli qanday model?	Yalpi talab- yalpi taklif modeli	Talab va taklif modeli	Tovar va xizmatlar modeli	Maxsulot taklifi modeli	1
27	Advolar bojlarni undirish tartibi qanday?	Import qilinayotgan tovar qiymatiga ma'lum foiz tariqasida	Kapital harakati hisobining ijobiy qoldig'i	Kapital harakati hisobining nol qoldig'i	Joriy operatsiyalar hisobining manfiy qoldig'i	1
28	Agar iqtisodiyotda korxona, firma, uy xo'jaligi, alohida olingan bozorlar muammosi tadqiq qilinsa, bunday tahlil ...	Mikroiqtisodiy tahlil	Makroiqtisodiy tahlil	Ilmiy abstraktiv tahlil	Normativ tahlil	1
29	Agar narxlar o'ssa, unday holatda...	Pulga bo'lgan talab va foiz stavkasi darajasi o'sadi	Istemo'lchilar ko'plab tovar va xizmatlarni sotib olib boshlaydilar	Xarajatlar ko'payadi	Qayd etilgan narxlardagi qimmatli qog'oz egalarining xarid qobiliyati ko'tariladi	1

30	Agar narxlar pasaysa, boshqa tengshartlarda...	Pulga bo'lgan talab va foiz stavkasi darajasi pasayadi	Qayd etilgan narxlar qimmatli qog'oz egalari o'z xarajatlarini ko'paytiradilar	Foiz stavkasi o'zgarishiga ta'sirchan xarajatlar ko'payadi	Qayd etilgan narxlardagi qimmatli qog'oz egalari xarid qobiliyati pasayadi	1
31	Agar uy xo'jaliklari o'zining hamma daromadlarini iste'molga ishlatmasdan, sarflanmagan miqdorni bankka joylashtirsa, unda ular...	Jamg'armaga ega bo'ladilar	Jamg'armaga ega bo'lmaydilar	Aktsiyalar sotib oladilar	Daromadlari kamayib ketadi	1
32	Agregatlash – bu...	Bir qancha iqtisodiy ko'rsatkichlar va kategoriyalarni yagona makroiqtisodiy ko'rsatkich yoki kategoriyaga umumlashtirish	Sifat ko'rsatkichlar	Miqdor ko'rsatkichlar	Mikroiqtisodiy ko'rsatkichlar	1
33	Amortizatsiyalar quyidagilardan qaysi birini hisoblashda	Faqat xarajatlar oqimi usuli bo'yicha YIMni	Faqat daromadlar oqimi usuli bo'yicha YIMni	Ham xarajatlar oqimi va ham daromadlar oqimi usullari	Ixtiyoridagi daromadni hisoblashda	1

	hisobga olinadi?	hisoblashda	hisoblashda	bo'yicha YIMni hisoblashda		
34	AS egri chizig'i qanday kesmalardan iborat?	Gorizonta l, vertikal, oraliq	Keyns, klassik, vertikal	Oraliq, klassik, vertikal	Gorizo ntal, keyns, oraliq	1
35	AS egri chizig'i qanday omillarta'sirida o'ng yoki chap tomonga suriladi?	Narxdan boshqa omillarta'sirida	Foiz stavkasi samarasi ta'sirida	Import xaridlar samarasi ta'sirida	Valyutani devalvatsiy as i yordamida	1
36	AS egri chizig'ining klassik varianti uzoq muddatli davrdan talab o'zgarishini ko'zda tutadi, bunda	ishlab chiqarish hajmiga ta'sir ko'rsatmaydi, narx darajasiga ta'sir ko'rsatadi	narx darajasini va ishlab chiqarishga ta'sir ko'rsatmaydi	narx darajasini va ishlab chiqarishga ta'sir ko'rsatadi	narx darajasiga ham, ishlab chiqarish hajmiga ham ta'sir ko'rsatadi	1
37	bir qancha iqtisodiy ko'rsatkichlar va kategoriyalarni yagona makroiqtisodiy ko'rsatkich yoki kategoriyaga umumlashtiris h....deyiladi	agregatlash	kategoriya	ko'rsatkichlar	yig'ish	1

38	boylik samarasi...	Jami talabning narx omill	Jami talabning narxdan boshqa omill	Jami taklifning narx omill	Jami taklifning narxdan boshqa omill	1
39	Bozor iqtisodiyotiga o'tishni amalga oshiruvchi bosh islohotchi bu...	Davlat	Siyosiy partiyalar	Kasaba uyushmalari	Jamoat tashkilotlari	1
40	Bozor iqtisodiyotining muhim afzalliklaridan biri cheklangan resurslar sharoitida...	Iqtisodiy resurslarni samarali taqsimlash	Resurslarni qimmatga sotish	Resurslarni arzon sotib olish	Resurslarni arzon sotib olishni va qimmatga sotishni ta'minlash	1
41	Chet el tovarlari oqimini tartibga solishda qanday bojlardan foydalaniladi?	Import bojlari	Eksport bojlari	Savdo bojlari	Maxsus bojlar	1
42	Choralarning aniq yo'nalishlarini ... o'rganadi	Normativ makroiqtisodiyot	Pozitiv makroiqtisodiyot	Pozitiv va normativ makroiqtisodiyot	Statistika fani	1
43	Daromadlar usuli...	YIM hisobdash usullaridan biridir	Ishlab chiqarishni xisoblash usullaridan biridir	YaMD xisoblash usullaridan biridir	Milliy daromadni xisoblash usullaridan biridir	1

44	Davlat byudjeti daromadlari qanday tushumlar hisobiga shakllanadi	soliq va soliq bo'lmagan tushumlar hisobiga	davlat foydasi hisobidan	import hisobidan	export hisobidan	1
45	Davlat jamg'armasi va byudjet taqchilligi o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud?	Davlat jamgarmasi byudjet taqchilligiga teskari miqdor	Mavjud emas	Davlat jamgarmalari doim byudjet taqchilligidan katta	Davlat jamg'armalari doim byudjet taqchilligidan kichik	1
46	Davlat transfert to'lovlarining asosiy xususiyati nimada?	Uning evaziga uni oluvchilar davlatga hech narsa bermaydi	Uning evaziga uni oluvchilar davlatga soliq to'laydi	Uning evaziga uni oluvchilar davlatga ishlab berishlari kerak	Uning evaziga uni oluvchilar davlatga bo'j to'laydi	1
47	Davlatning barqarorlashtirish siyosati - bu...	Monetar, fiskal va tashqi savdosiyosat	Monetar va fiskal siyosat	Fiskal va tashqi savdo siyosati	Faqat tashqi savdo siyosat	1
48	Davlatning makroiqtisodiy siyosati qanday siyosatlarni o'z ichiga oladi?	Monetar, fiskal, ijtimoiy va tashqi iqtisodiy siyosat	Faqat monetar va fiskal siyosat	Faqat fiskal va tashqi savdo siyosati	Tashqi savdo siyosat	1

49	Davriy ishsizlik – bu...	Ishlab chiqarishning pasayishi natijasida ishchi kuchiga bo'lgan talabning kamayishidan paydo bo'ladigan ishsizlik	Ishlab chiqarish strukturasi va o'zgarish natijasida paydo bo'ladi	Ishlab chiqarishning o'sishi natijasida ishchi kuchiga bo'lgan talabdagi ishsizlik	Mehnat layoqati yo'qolgan davrdagi ishsizlik	1
50	Davriy ishsizlik qaysi iqtisodiy siklda paydo bo'ladi?	Ishlab chiqarishning pasayishi natijasida turg'unlik davrida paydo bo'ladi	cho'qi	ko'tarilish	retsessiya	1
51	Deflyator qanday ko'rsatkich?	Narx indeksi	Ishsizlik darajasini o'lchaydi	Joriy narxlar hisoblagichi	Xarajatlar ko'rsatkichi	1
52	Dotatsiya nima?	Byudjet va byudjetdan tashqari fondlardan qaytarib olmaslik sharti bilan xo'jaliklarning zararini qoplash uchun ajratilgan pul mablag'laridir	Pul yoki natura ko'rinishida yordam turi bo'lib, albatta soliq undirib olinadi	Qat'iy berilgan shartnoma	Pul yoki natura ko'rinishida yordam turi bo'lib, albatta qaytarib olinadi	1
53	Eksport bojlari nima maqsadda belgilanadi?	Mamlakat ichida talab ko'p bo'lgan mahsulotlar taqchilligining oldini olish	Mamlakat ichida talab ko'p bo'lgan mahsulotlarni sotib yuborish maqsadida	Eksportni ko'paytirish maqsadida	Eksportni kamaytirish maqsadida	1

		maqsadida	belgilanadi			
		belgilanadi				
54	Eksport-import aloqalari yo'lga qo'yilgan mamlakat iqtisodiyoti qanday ataladi?	Ochiq iqtisodiyot	Yopiq iqtisodiyot	Aralash iqtisodiyot	Sof iqtisodiyot	1
55	Ekzogen miqdorlar bu...	Tashqi o'zgaruvchilar	Ichki iqtisodiy o'zgaruvchilar	Pul masasi va foiz stavkasi o'zgarishi	Valyuta kursini o'zgarish	1
56	Endogen miqdorlar bu...	Ichki o'zgaruvchilar	Tashqi iqtisodiy o'zgaruvchilar	Pul massasi va foiz stavkasi o'zgarishi	Valyuta kursini o'zgarish	1
57	Erkin savdoni sezilarli darajada cheklovchi vosita bo'lib sanalganlarning qaysinisi hisoblanadi?	Import boji	Erkin narx	Transfertlar	Keltirilganlarning hech biri	1
58	Fillips egrilish chizig'i qanday bog'liqlikni anglatadi?	Ishsizlik va inflyatsiya o'rtasidagi	Pul taklifi va inflyatsiya o'rtasidagi	Foiz darajasi va investitsiya o'rtasidagi	Iqtisodiy va ishsizlik o'rtasidagi	1

59	Fisher tenglamasini ko'rsating	$M \times V = Y \times P$	$M = k \times p_y$	$M = k/PY$	$M = PY - k$	1
60	Foiz stavkasi samarasi jami talabning qanday omili?	Narx omili	Qiymat omili	Sifat omili	Teskari omili	1
61	foiz stavkasi samarasi...	Jami talabning narx omill	Jami talabning narxdan boshqa omill	Jami taklifning narx omill	Jami taklifning narxdan boshqa omill	1
62	Friksion ishsizlik – bu ...	Ish qidirayotgan yoki yaqin vaqtlar ichida ish bilan ta'minlanishni ko'tayotgan ishchi kuchi	Ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lmaganlar	Vaqtinchalik ishlayotganlarning bir qismi	Yaqin orada ishga joylashmay adiganlar	1
63	Friksion, tarkibiy va davriy ishsizlikning qaysi turi eng havflisi?	Davriy	Tarkibiy	Friksion	Barchasi	1
64	gorizontal, vertikal, oraliq kesmalari qaysi chiziqqa tegishli	AS egri chiziq'iga	AD egri chiziq'iga	LM egri chiziq'iga	talab egri chiziq'iga	1
65	Haqiqiy investitsiyalar o'z ichiga oladi	rejalashtirilgan va rejalashtirilmagan investitsiyalar miqdorini	rejalashtirilgan investitsiyalar miqdorini	rejalashtirilmagan investitsiyalar miqdorini	tovar moddiy zaxiralarini	1

66	Hozirgi davr pulining qadr-qimmati nima bilan o'lanadi?	Muomaladagi pul miqdori bilan o'lanadi	Uning tashqi ko'rinishi bilan	Mutloq likvidliligi bilan	Undagi oltin miqdori va narxlar darajasi bilan	1
67	Ijara xaqi YIM ni hisoblashning qaysi usulida xisobga olinadi?	Daromadlar usulida	Xarajatlar usulida	Qo'shilgan qiymat usulida	Barcha usullarda	1
68	Import bojlari nima maqsadda belgilanadi?	Davlat byudjetini to'ldirish maqsadida va ichki bozorlarga tushadigan chet el tovarlari	Ma'mlakatda import tovarlarini va ko'paytirish uchun	Eksportni ko'paytirish maqsadida	Eksportni kamaytirish maqsadida	1
		oqimini tartibga solish				
69	Import operatsiyasi ...	Mahsulotni xorijiy sherikdan sotib olish va uni mamlakatga olib kelish	Maxsulotni xorijiy sherikga sotish	Maxsulotlarni chet elga chiqarish	Maxsulotlarni transportirovka qilish	1
70	Import tariflari kiritilishi natijasida maxsulot baxolari...	Ko'tariladi	Pasayadi	O'zgarmaydi	Sinadi	1

71	import xaridlar samarasi...	Jami talabning narx omill	Jami talabning narxdan boshqa omill	Jami taklifning narx omill	Jami taklifning narxdan boshqa omill	1
72	Importga tariflarning qanday turlari o'zaro farqlanadi?	Maxsus va advolar turlari	Maxsus va ketma-ket	Advolar va boj	Ketma ket	1
73	Inflyatsiya sabablari nima?	Pul massasi va pul aylanish tezligini oshishi hamda tovar ishlab chiqarish hajmi kamayishi	Pul aylanish tezligi oshishi	Pul aylanish tezligi oshib, tovar ishlab chiqarish hajmi kamayishi	Pul massasini kamayishi	1
74	Inflyatsiyani miqdoran o'lchash usuli qaysi?	«70-miqdor qoidasi»	«80-miqdor qoidasi»	«90-miqdor qoidasi»	«100-miqdor qoidasi»	1
75	Inflyatsiyaning qanday turlari mavjud?	Sudraluvchi, yuguruvchi va giperinflyatsiya	Yuruvchi va giperinflyatsiya	Giperinflyatsiya va turg'un	Sudraluvchi va yuguruvchi	1
76	Investitsiya funktsiyasi...	$I=e-dr$	$I=e+dr+1$	$I=-e-dr$	$I=-e+dr-1$	1
77	Investitsiya hajmiga qaysi omil ta'sir ko'rsatadi?	Foiz stavkasi darajasi	Texnologik o'zgarishlar darajasi	Import darajasi	Eksport darajasi	1
78	Investitsiya hajmining YalM hajmiga bog'liqligini xarakterlovchi model...	akselerator modeli deyiladi	investitsiya modeli deyiladi	pul modeli deyiladi	talab modeli deyiladi	1

79	Iqtisodiy davr fazalari - bu...	Cho‘qqi, pasayish, quyi, jonlanish	Jonlanish, tiklanish, pasayish, retsessiya	Cho‘qqi, quyi, o‘zgarmas, retsessiya	Tiklanish, cho‘qqi, quyi, tik	1
80	Iqtisodiy davrlar bir-birlari bilan nimasi bilan farq qiladi?	Davomiyligi va faolliligiga ko‘ra	Mexnat unumdorligiga ko‘ra	Fang‘texnika yutuqlariga ko‘ra	Iqtisodiyotdagi pul miqdoriga ko‘ra	1
81	Iqtisodiy davrlar nechta bosqichni o‘z ichiga oladi?	To‘rt	Ikki	Uch	Bir	1
82	Iqtisodiy davrlar qanaqa bosqichni o‘z ichiga olmaydi?	Stagflyatsiya	Pasayish	Ko‘tarilish	Cho‘qqi, turg‘unlik	1
83	iqtisodiy hodisalarni qanday bo‘lsayot shunday o‘rgatadi	Pozitiv makroiqtisodiyot	Normativ makroiqtisodiyot	Rejali makroiqtisodiyot	Xalqaro makroiqtisodiyot	1
84	Iqtisodiy o‘rnatish nechta usulda aniqlanadi?	Ikki xil usulda	Bir xil usulda	To‘rt xil usulda	Uch xil usulda	1
85	iqtisodiyotda korxona, firma, uy xo‘jaligi, alohida olingan bozorlar muammosi	Mikroiqtisodiy tahlil	Makroiqtisodiy tahlil	Ilmiy abstraktiv tahlil	Normativ tahlil	1

	tadqiq qilinsa, bunday tahlil ... deyiladi.					
86	Iqtisodiyotning pasayishi natijasida ishchi kuchiga bo'lgan talab yetarli bo'lmaganda ... olib keladi?	Davriy ishsizlikning oshishiga	Tarkibiy ishsizlikning oshishiga	Friksion ishsizlikning oshishiga	Yashirin ishsizlikning oshishiga	1
87	IS egri chizig'ini siljishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlang?	Iste'mol xarajatlari, davlat xaridlari va sof soliqlar	Davlat xaridlari va sof soliqlar	Sof soliqlar	Iste'mol xarajatlari va sof soliqlar	1
88	IS egri chizigi qanday bozorni ifodalaydi?	Tovarlar va xizmatlar bozorini	Investitsiya bozorini	Pul bozorini	Moliya bozorini	1
89	IS modeli nimani ifodalaydi?	Tovar va xizmatlar bozoridagi foiz stavkasi bilan daromadlar o'rtasidagi bog'liqlikni	Tovar va xizmatlar bozoridagi foiz stavkasi bilan xarajatlar o'rtasidagi bog'liqlikni	Tovar va xizmatlar bozoridagi xarajatlar bilan daromadlar o'rtasidagi bog'liqlikni	Pul bozoridagi foiz stavkasi bilan daromadlar o'rtasidagi bog'liqlikni	1
90	IS modeli qanday makroiqtisodiy kategoriyalardan iborat?	Investitsiya, jamg'arma	Iste'mol, jamg'arma	Daromad, iste'mol	Iste'mol, jamg'arma	1

91	IS modeli qaysi modellarning yordamida shakllangan?	Keyns hochi, Investitsiya	Iste'mol, jamg'arma	Iste'mol, keyns xochi	Keyns xochi, pul	1
92	Ish haqi YIMning qaysi usulida hisobga olinadi?	YIMni daromadlar oqimi usuli bo'yicha hisoblashda	YIMni xarajatlar oqimi usuli bo'yicha hisoblashda	Sof eksportni hisoblashda	Davlat korxonalari gasof subsidiyalarni hisoblashda	1
93	Ish qidirayotgan yoki yaqin vaqtlar ichida ish bilan ta'minlanishni kutayotganlar qanday ishsizlikka kiradi?	Friksion ishsizlik	Davriy ishsizlik	Tarkibiy	Ciklli	1
94	Ishchi kuchini nima ?	Ish bilan bandlar+ ishsizlar	Ishlashni xoxlovchilar	Ish bilan bandlar	Ishlayotganlar	1
95	Ishchi kuchiga bo'lgan talab yetarli bo'lmaganda ... olib keladi?	Davriy ishsizlikning oshishiga	Tarkibiy ishsizlikning oshishiga	Friksion ishsizlikning oshishiga	Yashirin ishsizlikning oshishiga	1
96	ishlab chiqarish usuli...	YIMni hisobdash usullaridan biridir	Ishlab chiqarishni hisoblash usullaridan biridir	YaMD hisoblash usullaridan biridir	Milliy daromadni hisoblash usullaridan biridir	1

97	Ishlab chiqarish, bandlilik va inflyatsiya darajasining davriy tebranishlari nima deb ataladi?	Iqtisodiy davr (sikl)lar deyiladi	Iqtisodiy davr chiziqlari deyiladi	Iqtisodiy o'zgarishlar deyiladi	Iqtisodiy sakrashlar deyiladi	1
98	Ishlab chiqarishning potentsial darajasi deb nimaga aytiladi?	Ishsizlikning tabiiy darajasi xolatida iqtisodiyotda resurslardan to'la foydalanilganda	Ishsizlikning tabiiy darajasi xolatida iqtisodiyotda yaratilishi mumkin bo'lmagan maxsulot	Ishsizlikning sun'iy darajasi xolatida iqtisodiyotda yaratilishi mumkin bo'lgan	Ishlab chiqarish xajmining o'sishiga	1
		mumkin bo'lgan maxsulot xajmiga	xajmiga	maxsulot xajmiga		
99	Ishsizlar va ish bilan band bo'lganlar birgalikda...	Ishchi kuchi hisoblanadi	Band aholi hisoblanadi	Ish bilan to'liq band hisoblanadi	Iqtisodiy faol aholi hisoblanadi	1
100	Ishsizlik darajasi qanday aniqlanadi?	Ishsizlarni ishchi kuchi soniga nisbatiga(% xisobida)	Ishchi sonining ishsizlar soniga nisbatiga(% xisobida)	Ishsizlarning jami yig'indisiga	Ishlamayotganlarning ishlamayotgan nisbatiga sababiga	1

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yildagi 28 yanvardagi PF-60-son, 2022 — 2026 yillarga moljallangan «Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi farmoni.
2. A.M. Tursunov. Iqtisodiyot. O'quv qollanma. — Ilm-ziyo-zakovat. Toshkent – 2021. 414 b.
3. Mirzaxodjayev A.B., Sharifov Sh.S., Boboqulov B.M., — Makroiqtisodiyot. fanidan o'quv qo'llanma.– Samarqand: SamDU nashri, 2021 yil, – 248 bet.
4. Макроэкономика / Под ред. Т. Бродской. - СПб.: Питер, 2018. – 368 с.
5. Абакумова, О.Г. ВПС: Макроэкономика. КЛ. / О.Г. Абакумова. - М.: Приор, 2007. - 224 с.
6. М.А. Маматов. Iqtisodiy o'sish. O'quv qo'llanma. Toshkent –2021. 384 b.
7. М.Л. Альпидовская, Макроэкономика: учебник / М.Л. Альпидовская. - РнД: Феникс, 2017. - 411 с.
8. Л.Е. Басовский., Макроэкономика: Уч. / Л.Е. Басовский, Е.Н. Басовская и др. - М.: Инфра-М, 2017. - 191 с.
9. О. Бланшар, Макроэкономика: Учебник / О. Бланшар. - М.: ГУ ВШЭ, 2015. - 653 с.
10. Т.А. Борисовская., Микроэкономика. макроэкономика (для бакалавров) / Т.А. Борисовская, М.З. Ильчиков, В.Д. Камаев. - М.: КноРус, 2017. - 480 с.
11. Б.Е. Бродский, Макроэкономика: Продвинутый уровень: Курс лекций / Б.Е. Бродский. - М.: Магистр, 2015. - 288 с.
12. В.К. Бурлачков, Макроэкономика, монетарная политика, глобальный кризис: Анализ современной теории и проблемы построения новой модели экономического развития / В.К. Бурлачков. - М.: КД Либроком, 2019. - 240 с.
13. Ю.В. Вымятина. Макроэкономика в 2 ч. часть 1: Учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / Ю.В. Вымятина, К.Ю. Борисов, М.А. Пахнин. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 294 с.
14. Р.М. Гусейнов., Макроэкономика: Учебное пособие / Р.М. Гусейнов, В.А. еменихина. - М.: Омега-Л, 2017. - 384 с. 232
15. Г.П. Журавлева., Экономическая теория. Макроэкономика -1, 2. Метаэкономика. Экономика трансформаций: Учебник / Г.П. Журавлева. - М.: Дашков и К, 2016. - 920 с.
16. В.В. Золотарчук., Макроэкономика: Учебник / В.В. Золотарчук. - М.: Инфра-М, 2016. - 352 с.
17. А.Г. Ивасенко., Макроэкономика (для бакалавров) / А.Г. Ивасенко, Я.И. Никонова. - М.: КноРус, 2018. - 159 с.
18. В.В. Ильяшенко., Макроэкономика (для бакалавров) / В.В. Ильяшенко. - М.: КноРус, 2019. - 416 с.

19. С.Г. Капканщиков., Макроэкономика: Учебник / С.Г.Капканщиков. - М.: КноРус, 2018. - 370 с.
20. В.М. Кульков. Макроэкономика: Учебник и практикум / В.М. Кульков, И.М. Теняков. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 375 с.
21. Е.М. Найденова. Макроэкономика. курс лекций / Е.М.Найденова. - М.: КноРус, 2019. - 80 с.
22. С.С. Носова. Микроэкономика. Макроэкономика. Учебник / С.С. Носова. - М.: КноРус, 2018. - 350 с.
23. Р.М. Нуреев. Макроэкономика: Пос. для семинар.занятий / Р.М. Нуреев. - М.: Норма, 2018. - 448 с.
24. Н.М. Розанова. Макроэкономика. Продвинутый курс в 2 ч. Часть 1: Учебник для магистратуры / Н.М. Розанова. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 283 с.
25. Н.М. Розанова., Макроэкономика. продвинутый курс в 2 ч. Часть 2: Учебник для магистратуры / Н.М. Розанова. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 382с.
26. Н.М. Розанова. Макроэкономика: Учебник для магистров / Н.М. Розанова. - М.: Юрайт, 2013. - 813 с.
27. Л.Г. Симкина. Макроэкономика: Учебное пособие / Л.Г.Симкина. - М.: КноРус, 2016. - 167 с.
28. Н.Г. Муминов. «Макроиктисодиёт». Тошкент – 2001
29. А.Е. Ishmuhamedov, Z.A. Djumaev, Q.X. Jumaev. Makroiqtisodiyot. Toshkent – 2005
30. Holmatov N.B., Imomova N.A. “Makro va mikroiktisodiyot”. O’quv qo’llanma. Toshkent «Tafakkur avlodi» 2020.
31. N.G. Murninov, F.T. Egamberdiyev, R.K. Azizov. “Makroiqtisodiyot”. Toshkent. «Tsentr innovatsionnix texnologiy» 2017 y.233
32. Р.М. Кундакчян, И.Ф. Гоцуляк, О.А. Игнатьева, И.И. Абдуллин. Макроэкономика: учеб. пособие/Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2015. – 276 с.
33. Т.Ю. Матвеева. Макроэкономика.: учебник для вузов: 2ч./ Нац.исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2017.
34. www.lex.uz – O’zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.

Internet saytlari:

35. <http://www.gov.uz>
36. <http://www.press-service.uz>
37. <http://www.mineconomy.cc.uz>
38. <http://www.mf.uz>
39. <http://www.stat.uz>
40. <http://www.soliq.uz>
41. <http://www.edu.uz>

Q.X.JUMAYEV

DINAMIK MAKROIQTISODIYOT

“Fan va ta’lim” nashriyoti matbaa uyi

CHIRCHIQ – 2025